

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ve DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

SABRİ FEHİMİ ÜLGENER'İN DİN, ZİHNİYET VE DEĞİŞİM
İLİŞKİLERİNE BAKIŞI

Esra DEMİR
1930206001

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Ramazan UÇAR

ISPARTA – 2023

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Sabri Fehmi Ülgener’in Din, Zihniyet ve Değişim İlişkilerine Bakışı**” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Esra DEMİR
02/01/2023

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU
BEYAN BELGESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-SOYADI	Esra DEMİR
Öğrenci Numarası	1930206001
Enstitü Ana Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri
Programı	Yüksek Lisans
Programın Türü	(X) Tezli Yüksek Lisans () Doktora
Danışmanın Unvanı, Adı-SOYADI	Prof. Dr. Ramazan UÇAR
Tez Başlığı	Sabri Fehmi Ülgener'in Din, Zihniyet ve Değişim İlişkilerine Bakışı
Turnitin Ödev Numarası	1949052195

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmasının a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 154 sayfalık kısmına ilişkin olarak, 09/11/2022 tarihinde tarafımdan Turnitin adlı intihal tespit programından Üniversitemiz Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönergesinin 14 üncü maddesinde yer alan filtrelemeler uygulanarak alınmış olan ve ekte sunulan rapora göre, tezin/dönem projesinin benzerlik oranı;

Kaynakçalar hariç, alıntılar dahil, 10 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç; % 12 'dir.

Danışman tarafından uygun olan seçenek işaretlenmelidir:

(X) Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşmıyor ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylarım.

() Benzerlik oranları belirlenen limitleri aşıyor, ancak tez/dönem projesi danışmanı intihal yapılmadığı kanısında ise;

Yukarıda yer alan beyanın ve ekte sunulan Tez Çalışması Orijinallik Raporu'nun doğruluğunu onaylar ve Uygulama Esasları'nda öngörülen yüzdelik sınırlarının aşılmasına karşın, aşağıda belirtilen gerekçe ile intihal yapılmadığı kanısında olduğumu beyan ederim.

Gerekçe:

Benzerlik taraması yukarıda verilen ölçütlerin ışığı altında tarafımda yapılmıştır. İlgili tezin orijinallik raporunun uygun olduğunu beyan ederim.

02/01/2023
Prof. Dr. Ramazan UÇAR

ÖZET

19. yüzyıl insanlık tarihinin değişim olgusuyla hızlı ve derinden yüzleştiği bir dönem olmuştur. Avrupa'da başlayan bu değişim, tüm ülkeleri az ya da çok etkisi altına almıştır. Söz konusu değişimler karşısında büyük bir imparatorluk olan Osmanlı, reflektif bir hareket olarak elindekini muhafaza etmeye yönelmiş, bu muhafazakâr anlayış toplumun her alanında -sosyal, siyasal, kültürel, dini, ekonomik- içe kapanmaya neden olmuştur. Batınî yorum ve anlayışlar ön plana çıkmış; pasif-zahit zihniyet oluşmuştur. Bu zihniyetin yansımaları Cumhuriyet devriminden sonra da devam etmiş ve günümüze kadar evrilerek süregelmiştir.

Türk toplumunu ileri taşıyan ya da geri bırakan unsurları zihniyet perspektifinden anlama ve açıklamaya çalışan Ülgener, din-iktisat ilişkileri merkezinde, çöküş döneminin ahlak dünyası ile iktisat zihniyetinin arasında kurduğu bağlantılarla ve Osmanlı zihniyeti üzerine yaptığı tespitlerle modern Türkiye'nin rasyonel bir ekonomi anlayışına sahip olamamasının ve zihniyet değişiminde zorlanmasının nedenlerini ortaya koymuş bilim insanlarımızdan biridir.

Bu çalışmada, Ülgener'in Osmanlı-Türk toplumu özelinde başlayıp Doğu toplumlarını ve Türk toplumunun Cumhuriyet'e geçiş sürecini kapsayan, karşılaştırmalı yaklaşımı neticesinde Batı toplumlarını da içeren özgün yorum ve tespitleri, deskripsiyon yöntemiyle çeşitli başlıklar altında din, değişim ve zihniyetle ilişkilendirilerek ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Değişim, Din, Zihniyet, Türk Toplumı, Ülgener.

(DEMİR, Esra, *Sabri Fehmi Ülgener's Perspective on the Relations of Religion, Mentality and Change*, Master Thesis, Isparta, 2023)

ABSTRACT

The 19th century was a period in human history when humanity faced the phenomenon of change rapidly and profoundly. This change, which started in Europe, affected all countries to a greater or lesser extent. In the face of these changes, the Ottoman Empire, which was a great empire, tended to preserve what it had as a reflexive movement, and this conservative understanding led to introversion in all areas of society social, political, cultural, religious, economic. Esoteric interpretations and understandings came to the forefront; a passive-ascetic mentality emerged. The reflections of this mentality continued after the Republican revolution and have continued to evolve until today.

Ülgener, who tried to understand and explain the elements that moved Turkish society forward or left it backward from the perspective of mentality. He revealed the reasons why modern Turkey could not have a rational understanding of economy and had difficulty in changing its mentality with the connections he established between the moral world of the decadence period and the economic mentality in the center of religion-economics relations and with his determinations on the Ottoman mentality.

In this study, Ülgener's original interpretations and determinations, starting with the Ottoman-Turkish society, covering Eastern societies and the transition process of Turkish society to the Republic, including Western societies as a result of his comparative approach, are discussed under various headings by associating them with religion, change and mentality through deskripsion method.

Key words: Change, Religion, Mentality, Turkish Society, Ülgener.

ÖNSÖZ

Her toplum, kendi anlam setinden beslenen ve bu anlamlandırmayı daha da ileri taşıma gayretinde olan düşünürler çıkarır ki bunlar o toplumun aydınları olarak tanımlanır. Sabri F. Ülgener de Türk toplumunun köklerinden beslenen bununla birlikte almış olduğu modern eğitimle ülkesinin sorunlarını çözümlemeye çalışan önemli bir bilim insanı ve aydındır. O, Osmanlı-Türk toplumunun ekonomik geri kalmışlığının arkasında yatan amillerin olduğunu düşünmüş, özellikle din olgusunun toplumsal değişmeye/gelişmeye etkileri çerçevesinde meseleyi zihniyet düzleminde açıklamıştır. Bunu gerçekleştirirken konuya ekonomi temelli yaklaşan Ülgener'in bu yöntemi diğer sosyal olaylara da teşmil edilebilecek öneme sahiptir.

Din, zihniyet ve değişim ilişkilerinin Ülgener perspektifinden yorumlanmaya çalışıldığı bu araştırma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Araştırmanın konusu, amacı ve önemi, yöntemi "Giriş" bölümünde ele alınmıştır. Böyle kapsamlı bir konuda Ülgener ile kendimizi sınırlandırmadan önce Birinci Bölümde "Kavramsal Çerçeve"ye yer verilerek din, değişim ve zihniyet kavramlarının alanyazında nasıl tanımlandığı üzerinde durulmuştur. İkinci Bölümün ilk alt başlığında "Sabri F. Ülgener'e Panoramik Bir Bakış" ile hayatı, eserleri, etkilendiği kişiler ve metodolojisi araştırılarak onun bilimsel müktesebatının kaynağı hakkında fikir verilmeye çalışılmıştır. "Türk Düşünce Hayatında Sabri F. Ülgener" başlıklı diğer alt başlıkta ise din, değişim ve zihniyet ilişkileri Ülgenerle bağlantılı olarak daha somut örneklerle ele alınmıştır. Bu anlamda ilk kısımda Ülgener'in din ve değişim olgularına yaklaşımına yer verildikten sonra onun "ortaçağlaşma" ve "çözülme" diye vasıfladığı olumsuz değişim kavramlarına değinilmiştir. Din ve değişim ilişkisinin en belirgin örneği olan Kapitalizm ve Protestanlık arasındaki organik bağ ortaya konulmaya çalışılmıştır. Din-değişim bağlamında Weber'in İslam'a yönelik olumsuz eleştirileri; Ülgener'in ve bazı düşünce insanlarının karşı eleştirileriyle ele alınarak konu çözümlenmiştir. İkinci kısım ise "Din-Zihniyet" ilişkisine ayrılmıştır. Ülgener'in zihniyet olgusuna yaklaşımı, iktisat ahlakı ile iktisat zihniyeti arasındaki farka yaptığı vurgu, Batı'da iktisadi zihniyetin kökten değişimine verilen kapitalizm örneği ve İslam'da böyle bir zihniyet değişiminin imkânıyla ilgili soruşturmalarla konu ele alınmıştır. Son olarak her türden sosyal değişimin itici gücü olan aydınlar ve onlarla ilgili Ülgener'in görüşleri ele alınarak tezin ana konuları tamamlanmış; sonuçlandırılmıştır.

Çalışma sürecince yaptığımız entelektüel sohbetlerle çalışmamıza direkt ya da dolaylı yoldan katkı sağlayan tüm hocalarıma, dost ve arkadaşlarıma; zaman zaman kendilerinden daha çok bilgisayarım ve kitaplarımla kurduğum yakın ilişkiye tahammül edip ötesinde hoşgörü ile yaklaşan kıymetli eşim Uğur'a, çocuklarım Kerem Yiğit'e ve Nevnihal'e çok teşekkür ederim.

Ders döneminden çalışmanın tamamlanma sürecine kadar yapmış olduğu değerli katkılar vesilesiyle Sayın Prof. Dr. Kemaleddin Taş'a, titiz okumaları ve yapıcı

eleştirileriyle tezin daha iyi bir noktaya ulaşmasına imkân sağlayan Sayın Dr. Öğretim Üyesi Halil İbrahim Akkuş’a teşekkür ederim. Çalışma konusunun tespitinden önce gerekli alt yapıyı sağlamam için yapıcı tavsiyeler veren, ufuk açıcı görüşmeler yapan; çalışma konusunu belirleme, çalışma sürecini titizlikle takip etme hususunda her zaman tam destek olan ve zihniyet gibi çok kapsamlı bir konunun altından kalkacağım noktasında bana inanan, teşvik ve motivasyon sağlayan değerli hocam Prof. Dr. Ramazan Uçar’a sonsuz saygı ve şükranlarımı sunarım.

Esra DEMİR
ISPARTA - 2023

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	i
YEMİN METNİ	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR DİZİNİ	ix
GİRİŞ	1

1. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE DİN, DEĞİŞİM ve ZİHNİYET

1. DİN.....	9
1.1. Sosyolojik Olarak Din ve Din Tasnifleri	10
1.2. Dinin Toplumsal İşlevleri	13
2. DEĞİŞİM	15
2.1. Toplumsal Değişme Kuramları ve Kavramlar.....	17
2.2. Toplumsal Değişme-Din İlişkisi.....	24
3. ZİHNİYET	26
3.1. Düşünme ve Eyleme Tarzı: Zihniyet.....	27
3.2. Zihniyet-Değişim İlişkisi	31

2. BÖLÜM

SABRİ F. ÜLGENER'E PANORAMİK BAKIŞ

1. SABRİ F. ÜLGENER'İN HAYATI, ESERLERİ, ETKİLENDİĞİ KİŞİLER VE METODOLOJİSİ.....	36
1.1. Hayatı	36
1.2. Eserleri.....	41
1.3. Etkilendiği Kişiler	50
1.4. Metodolojisi.....	67
2. TÜRK DÜŞÜNCE HAYATINDA SABRİ F. ÜLGENER.....	73
2.1. Din-Değişim İlişkisi	73
2.1.1. Ülgener'in Din ve Değişim Olgusuna Yaklaşımı	76
2.1.2. Bir Değişim Fenomeni Olarak “Ortaçağlaşma” ve Çözülme Zihniyeti	77
2.1.3. Din-Değişim İlişkisine Spesifik Bir Örnek: Kapitalizmin Ruhü Protestan Ahlakı.....	82
2.1.4. Max Weber'in İslam Algısına Yönelik Eleştiriler.....	89

2.2. Din-Zihniyet İlişkisi	95
2.2.1. Ülgener'in Zihniyet Kavramına Yaklaşımı	97
2.2.2. İktisat, İktisat Ahlakı, İktisat Zihniyeti	99
2.2.3. İktisadi Zihniyetin Evrimi: Kapitalizm ve İslami Düşünce Kapitalizmin İmkânı	110
2.2.4. Değişimin İtici Gücü: Aydın ve Türk Aydın Zihniyeti	130
SONUÇ	140
KAYNAKÇA	146
ÖZGEÇMİŞ	157

KISALTMALAR DİZİNİ

Akt.	: Aktaran
bkz.	: Bakınız
C.Ü.	: Cumhuriyet Üniversitesi
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen/Derleyenler
Ed.	: Editör
İ. Ü.	: İstanbul Üniversitesi
KMÜ	: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
M.S.	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa Sayısı
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	: Ve benzeri
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Bir bilim olarak sosyolojinin tarihi insanlık tarihiyle koşut olsa da onun 19. yy.'da sistemleştiği görülmektedir. 16. yy.'da Avrupa'da başlayan ve giderek hızlanan değişim sonrası feodal toplumsal yapı yerini modern topluma bırakmış, yaşanan değişimle birlikte ekonomik, sosyal, kültürel, politik ve hukuksal alanlarda köklü değişiklikler meydana gelmiştir. Fakat en önemli değişme düşünsel alanda gerçekleşmiş; dünyayı anlamak/anlamlandırmak görevini -din yerine- bilim üstlenmiştir.

Modern toplum yapısına geçişle birlikte geleneksel toplum yapısının çözülmesi toplumları bir yandan buhrana, zaman zaman da romantizme sürüklerken diğer yandan yaşamın gerçekleri karşısında yeni şartlara uyum sağlamanın gerekliliğini de beraberinde getirmiştir. Kolektif şuurda meydana gelen bu gerilimli durumların ortaya çıkardığı sorunları incelemek ve yeni toplum yapısına adaptasyon sürecini çözmek işi de bu yüzyılın yeni bilimi olan Sosyoloji'nin görevi olmuştur. Tarihle kol kola gezen Sosyoloji, betimleyici yönüyle yani statik tarafla dünü bilerek bugünü anlamaya çalışan bir bilimken; toplum mühendisliğine soyunan dinamik yönüyle de yarını inşa etme görevini üstlenen bir bilimdir. 19. yy.'da büyük değişimleri ve ortaya çıkan yeni sorunları anlamak ve açıklamak iddiasıyla ortaya çıkan Sosyoloji, Türkiye'ye aynı yıllarda Ziya Gökalp'le girmiştir. Osmanlı'nın çöküş dönemlerinde ortaya çıkan sorunlara çözüm üretmek amacıyla faydalanılmaya çalışılan bu bilim, yeni kurulan Cumhuriyet'e de toplumsal bir dayanak bulma çabasında etkili olmuştur. Türkiye'nin ilk sosyoloji profesörü olan Gökalp, İstanbul Üniversitesi'nde ilk sosyoloji (içtimaiyyat) kürsüsünü kurmuş, burada "Dini Sosyoloji" adı altında dersler vererek aynı zamanda Din Sosyolojisi'nin de Türkiye'deki kuruculuğunu üstlenmiştir.¹ O, Durkheim ekolünün en önemli temsilcilerinden biri olup kendisinden sonraki çalışmaların bu ekol etrafında ortaya konmasında öncü olmuş, Prens

¹ GÜNAY, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017, s. 204.

Sabahattin'in temsil ettiği Le Play ekolünü gölgede bırakmıştır. Fakat Sosyoloji/Din Sosyolojisi bilimi olgunluğuna, Weber'in anlayıcı yöntemiyle erişmiştir. Bu yöntemin Türkiye'de öncülüğünü yapan isim ise Sabri F. Ülgener'dir. Ülgener, takip ettiği Weberyen yöntemi geliştirerek Türkiye'deki sosyolojik çalışmalara yeni bir pencere açmıştır.

Din Sosyolojisi, din ve toplumun karşılıklı etki ve tepkilerini yani aralarındaki etkileşimi araştıran bir bilim dalıdır. Söz konusu etkileşim, değişim olgusuyla birlikte kendini sürekli yeniden üretmekte fakat başka tezahürlerle toplumsal yaşamda var olmaktadır. Dolayısıyla din ve sosyal değişim ilişkileri din sosyolojisinin temel konusudur denebilir. Değişme; mevcut bir halden başka bir hale geçiştir. Değişimden bağımsız hiçbir şey yoktur. Ancak bu değişim zamanın gerçekliğiyle bağlantılı olarak biriciktir. Toplumsal değişmeler söz konusu olduğunda da benzer yönler, durum ve şartlar söz konusu olabilir fakat tüm koşulların birebir aynı olduğu iki farklı toplumsal değişme durumu ihtimal dahilinde değildir. Bu noktada şu soru akla gelebilir: “bu kadar farklılık içinde bir olgu olarak toplumsal değişmeyi nasıl açıklayabiliriz?” Söz konusu sorunun yanıtı; değişen tüm bu şeylerdeki değişmeyen noktaları bulup meydana çıkarmak ve bu noktalardan hareketle belirli ilkeler ortaya koyabilmektir. Bunu yaparken de sözü edilen toplumun tarihi verileri, dini, kültürü, dili, teknolojisi kısaca zihniyeti çerçevesinde bir yaklaşım geliştirmek gerekmektedir. Fakat Türkiye'de sosyoloji ile ilgili meselelere bakış açısı ya da toplumsal anlama çabası genellikle Batı perspektifi çerçevesinde gerçekleşmektedir. Bu nedenle bazı toplumsal olguların izahı, Türk toplumunun gerçek durumunu tamamıyla kuşatamamaktadır. Türk toplumunun değişim süreçlerini anlamak ve açıklamak için pek az bilim insanı kendi yöntemini kullanmayı denemiştir. Bu bağlamda Sabri Ülgener, yerli bir bakış açısı geliştirmeye çalışan ender bilim insanlarından biridir. Bir Türk aydını olarak döneminin toplumsal sorunlarını masaya yatırmıştır. Görünen sorunların arkasındaki görünmeyen amilleri çözümlemiştir. Ülgener, fikirleriyle Batıyı, duygularıyla Doğu'yu temsil eden biri olarak Osmanlı güzellemesi yapmadan -ancak tahfif de etmeden- realist bir tarzda dönemi mercek altına almıştır. Osmanlı toplumunu geri bırakan ekonomik unsurların arkasındaki irrasyonel sebepleri ve bunların toplum yaşamına; tembellik, günü birlik yaşayıp gelecek kaygısı gütmeme, gösterişçi tüketim vb. tezahürlerle yansımaları üzerinde durmuştur. Bu şekildeki alışılmış tutumların

zihniyet kaynaklı olduğunu ve bu zihniyetin uzantılarının Cumhuriyet dönemine de sızdığını ifade etmiştir.

Bir Türk iktisatçısı olarak Ülgener, I. Dünya Savaşı sonrası dünyada yaşanan 1929 Ekonomik Buhranı ve sonrasında yaşanan II. Dünya Savaşı nedeniyle -savaşa fiilen katılmasa da- ekonomik yönden olumsuz etkilenen Türkiye Cumhuriyeti için dünya genelinde de bir çıkış yolu olarak görülüp uygulanan Keynesyen² iktisat politikalarını sistemleştirmiştir. Herhangi bir iktisadi sistem, düzen ya da teoriden yoksun olan Türkiye’de Ülgener, iktisat bilimini sistemleştiren ilk Türk akademisyen olarak görülmektedir. O, Osmanlı’dan miras kalan toplumsal ataletin nedenlerini araştırmak için yoğun mesai harcamıştır. Alman bilim insanlarından aldığı eğitim onu Weber’e ulaştırmış; Weber’in Protestan ahlakı ve kapitalizm arasında kurduğu bağlantıyı, Osmanlı-Türk toplumunun ekonomik ilişkilerini çözümlemeye başarılı bir şekilde kullanmıştır. Çalışmalarında iktisat, tarih ve sosyolojiyi çoğunlukla edebiyatı da işin içine katarak harmanlayan Ülgener, dönemin hâkim paradigması olan pozitivizmden farklı bir yol izleyerek; çözümlemelerinde anlayıcı yöntemi uygulamıştır.

Ülkesini seven, onu daha iyi koşullara taşımak için aydın misyonuyla hareket eden Ülgener, varlıktan yokluğa düşen bir medeniyetin asaletini kaybetmeden yeniden yükselişe geçebileceğine inanmış ve bu umudu etrafındakilere de aşılamaya çalışmıştır. Ona göre söz konusu çıkışın gerçekleşme koşulu ise genelde zihniyet, özelde iktisadi zihniyet değişimidir. “*Din, toplumsal yaşam ve iktisadi olgular üzerine ne derece etkilidir?*” sorusu Ülgener’in Weber’den ilham alarak ülkemiz ve tarihimiz özelinde ele aldığı en önemli sorudur. Ülgener’in temel sorunsalı; İslam dininin madde ile ilişkisini anlamaya çalışmak ve bu ilişkiden hareketle İslam toplumlarının neden kapitalistleşemediğini ortaya koymaktır. Onun olaylara ve durumlara zihniyet

² “Keynesyen politikalar 1929 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomik krizden çıkılmasına yönelik olarak ünlü iktisatçı John Maynard Keynes tarafından geliştirilen para ve maliye politikalarına verilen genel addır. Bu politikalar özü itibarıyla üretim, tüketim ve gelir arasında bir denge ve istikrarın sağlanması için devletin piyasaya müdahale etmesi gerektiği tezine dayalıdır.” SUGUR, Nadir, “Fordizm ve Post-Fordizm”, *Ekonomi Sosyolojisi*, Ed. BOZKURT, Veysel-GÜNEŞ, Fatime, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2303, Eskişehir, 2018, s. 120.

merkezli açıklamalar getirerek bilindik gibi görünen olguların bilinmedik yönlerini ortaya çıkarabilmesi dikkate değerdir.

Şu hâlde; din, değişim, zihniyet gibi temel sosyolojik konuların ele alınıp birbirleriyle etkileşimlerinin Ülgener özelinde incelenmesi, bu çalışmanın ana konusunu oluşturmaktadır.

Çalışmada kullanılan “din” ifadesi genel hatlarıyla, herhangi bir dinden bağımsız olarak ele alınmıştır. İslam dini ya da Hristiyanlık özelinde konuya yaklaşıldığında ise mümkün olduğunca bu ayrım, çalışma içerisinde belirtilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada “değişim” konusu sosyolojik bir analize tabi tutulmuştur. Dolayısıyla insanın bedensel değişimi; büyüme, fiziksel bir hasar görme ya da psikolojik değişimler gelişme, olgunlaşma ya da akıl sağlığını yitirme vb. konumuz dahilinde değildir. Doğal afetler, göç, savaş, siyasi yönetim değişiklikleri vb. durumlar ise zihniyetle dolaylı bağlantıları nedeniyle konu içinde dahil olmuşlardır. Çalışmanın ana değişim teması “toplumsal değişim”dir. Bu minvalde “değişim nedir?” sorusu; genel manada mevcut halden bir başka hale dönüşme, farklılaşma anlamında kullanılmış; “değişen nedir?” sorusu zahiren toplum, zımnen zihniyet üzerinde ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada değişimi ifade ederken; kimi zaman toplumsal değişim kimi zaman kültürel değişim kimi zaman da sosyal değişim tabirleri kullanılmıştır. Cümlelerin siyak ve sibakı itibarıyla tercih edilen bu farklı kullanımlarda kastedilen ifade aynıdır.

Ekonomi ve iktisat kavramlarının kullanımları esnasında Ülgener’in tabirine bağlı kalınarak “iktisat” kelimesi sıklıkla tercih edilse de direkt alıntı yapılan kaynaklarda veya günlük dilde yaygın söylemler söz konusu olduğunda “ekonomi” tabiri tercih edilmiştir.

Her dönemin kendine özgü bir zihniyeti vardır. Pre-modern toplum ile post-modern toplumların zihniyet dünyası aynı olmadığı gibi aynı zaman kesitinde belli şartlar altında bulunan bir toplumun zihniyeti de o toplumdaki herkes için aynı düzeyde etkin değildir. Kişinin içinde bulunduğu ekonomik, bilişsel, duygusal, coğrafi vb. birçok faktör, zihniyet yapılarında farklı varyasyonları ortaya çıkaracaktır. Örneğin bir iş adamı, diplomat, öğretmen, işçi, çiftçi ya da öğrencinin aynı zihniyet kalıplarına

sahip olması beklenemez. Hatta aynı meslek birliği ya da statüde bulunan insanlar arasında dahi zihniyet farklılığı doğaldır. Çalışmada, bir toplumun zihniyetinden söz edildiğinde, o toplumda daha geniş kitleler tarafından norm olarak kabul gören, öne çıkan, görünür hale gelen egemen zihniyetten söz edilmektedir. Aynı durum memur zihniyeti, siyaset zihniyeti, kentli ya da köylü zihniyeti vb. kullanımlarda da geçerlidir.

Din, zihniyet ve değişim ilişkileri birbiriyle bağlantılı, karmaşık ve dinamik bir konu olup -görece- hayatın her alanında içkindir. Dolayısıyla bu meseleleri tümüyle ihata edebilmek imkân dahilinde değildir. Biri diğerini etkileyen söz konusu konulardan hangisinin hangi noktaya kadar etki eden hangi noktada etkilenen konumunda olduğunu kestirebilmek gerçekten zordur. Etkileyen unsurun etkilenen, etkilenenin etkileyen olması arasında bir akışkanlık söz konusudur. Bu noktada Ülgener'in konuya yaklaşımı ve vukufiyeti çalışmanın yol haritasını belirlemiştir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Sosyolojik araştırmalar, belirli bir yöntem içerisinde toplumsal gerçeklikleri anlama ve açıklama için gerçekleştirilmektedir. Söz konusu gerçekliğe ulaşmak belirli bir amaç çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Osmanlı-Türk toplumunun sosyal gerçekliğini anlama ve açıklama gayretinde olan Ülgener, özgün bakış açısıyla Türk düşün dünyasına yeni kavram ve yaklaşımlar kazandırmıştır. İktisat alanında Türk bilim dünyasına sağladığı katkıların yanı sıra özellikle zihniyet çalışmaları onu birçok bilim dalıyla ilişkili duruma getirmiştir. Ülgener'in zihniyet, ekonomi-din ilişkisi gibi zaman üstü konuları ele aldığı kıymetli eserleri öğrencisi A. G. Sayar'ın gayretleriyle görünür hale gelerek -hak ettiği konumda olmasa da- değer görmüş ve farklı bilim dallarında birçok lisansüstü çalışmalara³ konu olmuştur. Ülgener'in iktisadi alana dair

³ Ülgener, ele aldığı meseleler itibariyle farklı disiplinlerde yapılan çalışmalara konu olmuştur. Özellikle ekonomi, sosyoloji, tarih ve felsefe alanında yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: ÖZKİRAZ, Ahmet, "Sabri Ülgener'de Zihniyet Analizi", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara, 1999; YAVUZ, Sefer, "Sabri F. Ülgener'e göre 'Din-iktisat Ahlakı' İlişkisi", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 2022; BIYIKLI, Şaban, "Zihniyet Araştırmaları Bağlamında Sabri Ülgener'in Araştırma Yöntemi ve Klasik Kaynaklarının Kritiği", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 2019; ÇAKIROĞLU, Mustafa, "Osmanlılarda Epistemoloji ve İktisadi Yapı İlişkisinin Analizi: Tarihyazıcılığı Bağlamında Niyazi Berkes Ve Sabri Ülgener", *Ankara*

birçok fikri bugünün şartlarında işlevselliğini yitirmiş olsa da zihniyet gibi namütenahi ve zamanla mukayyet olamayacak bir konuyu sosyal bilimlere kazandırmış olması bakımından Türk sosyal bilim dünyasına yaptığı katkı dikkate değerdir.

Zihniyet, en temel gündelik kararlardan en spesifik durumlara kadar hayatın hemen her alanında kişi ya da toplumları kuşatan ve adeta gizli bir sevk-i tabiiyle kişiyi verdiği karara yönlendiren edinilmiş bir olgudur. Ülgener toplumları ileri ya da geri bırakan unsurun zihniyet olduğunu ve bu zihniyetin değişmesiyle de toplumların kaderlerinin değişebileceğini ifade etmiştir.

Çalışmanın amacı; Sabri F. Ülgener'in Türk toplumunun zihniyeti ve zihniyet değişimleri ile ilgili görüşlerini tetkik etmek ve süreçte etkin olan din olgusunun fonksiyonelliğini ortaya koymaktır.

Din, zihniyet, değişim ilişkileri Sabri F. Ülgener özelinde yorumlanmaya çalışılırken; günümüz din-zihniyet-değişim ilişkilerine de ışık tutmak hedeflenmektedir. Zira Ülgener'in fikirleri üzerine yapılacak çalışmalar, günümüz Türk toplumunun davranış ve zihin dünyasının anlaşılmasında önemli göstergeler sunacaktır.

Zihniyet, hayatın tüm alanlarıyla içkin, dinamik ve zaman üstü bir konudur. Bu nedenle zihniyet konusunda yapılan önemli çalışmalar bulunsa da sayıları yetersiz görünmektedir. Çünkü konu hem birçok disiplinle ilişkili hem de yeni durum ve şartlar karşısında değişen yapısı nedeniyle yeni çalışmalara müsait olduğu gibi yenilenebilir çalışmalar için de uygundur. Bu bağlamda çalışma, Din Sosyolojisi literatürüne katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Bu çalışma, Osmanlı dönemi Türk toplum zihniyetini ortaya koyması, Cumhuriyet rejimi sonrası değişemeyen zihniyet kodlarını ifade etmesi, zihniyet üzerinde din faktörünün önemli etkisini gözler önüne sermesi, din-değişim-zihniyet ilişkilerinin bağlantılarını ayrıntılarıyla inceleyebilmesi ve bu minvalde literatüre sunacağı katkı dolayısıyla önem arz etmektedir.

Ayrıca dinin sosyal yaşama yansımaları ve iktisadi görüşlerin de bu biçimde şekillenmesi üzerine tarihsel bir süreç analizi yapan Ülgener'in çalışmalarının incelenmesi ve anlaşılması; bugünü anlama, geleceği öngörme dahası mümkün olduğunca şekillendirme açısından büyük önem taşımaktadır.

Araştırmanın Yöntemi

Sosyoloji, bir olay ve olgular bilimi olup elde ettiği sonuçları değerden bağımsız olarak ele almak durumundadır. Ancak toplum hayatının içinde bulunan yani araştırma nesnesine kendisi de bizzat dahil olan araştırmacı için bu objektif bakışı sağlamak her zaman kolay olamamaktadır. Konu din sosyolojisi dolayımında ele alındığında ise işler daha da karmaşıklaşmaktadır. Çünkü din, *“bireyin bütün varlığıyla katıldığı bir olay”*⁴dir. Bu bağlamda çalışmada *“bir dine itikat etmek ile o dini kuramsal bir incelemenin konusu yapmak arasındaki büyük farka”*⁵ dikkat etmeye çalışılarak olabildiğince nesnel bir tutum göstermeye gayret edilmiştir. Ele alınan konuların nicelik, kapsam, yoğunluk vb. kavramlarla kesin olarak sınanıp ölçülmesinin mümkün olmaması⁶ nedeniyle nitel araştırmaların bilim paradigması olan anlayıcı/yorumlayıcı yaklaşım gereği edimlerin ve durumların arkasında yatan mana ve ruha⁷ dikkat çekilmiştir.

Çalışmada nitel araştırma tekniklerinden yararlanılmıştır. Bu bağlamda öncelikle Sabri F. Ülgener'in özgün eserleri, makale ve tercüme çalışmaları incelenerek birincil kaynaklara başvurulmuştur. Ardından onun hakkında yazılan eser, makale, tebliğ ve raporlar incelenerek ikincil kaynaklar taranmıştır. Din, zihniyet, değişim konularıyla ilgili olarak ise sosyoloji ve din sosyolojisinin temel referans eserlerine müracaat edilmiştir. Literatür taraması yapıldıktan sonra elde edilen içerikler ve doküman analizleri bilimsel etik kurallarına bağlı kalınarak çalışmaya

⁴ FREYER, Hans, *Din Sosyolojisi*, Çev. KALPSÜZ, Turgut, Yay. Haz.: AYAS, Rami, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016, s. 51.

⁵ FREYER, *Din Sosyolojisi*, s. 52.

⁶ TAŞ, Kemaleddin, *Sosyal Bilim Paradigmaları Açısından Sosyolojik Metodoloji*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2018, s. 174.

⁷ TAŞ, *Sosyal Bilim Paradigmaları Açısından Sosyolojik Metodoloji*, s. 67.

eklenmiştir. Dolayısıyla çalışma, dokümantasyon yöntemiyle dolaylı gözlemin yapıldığı betimsel bir çalışmadır.

1. BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE DİN, DEĞİŞİM ve ZİHNİYET

1. DİN

Mağara duvarlarında rastlanan ve 40.000 yıl öncesine tarihlenen bulgulara göre din olgusu insan toplulukları arasında uzun zamandır varlığını sürdürmektedir.⁸ Din; farklı adlar, varsayımlar, inanışlar, kabuller adı altında insanlık tarihinin en kadim meselesidir. İlkel ya da modern her toplumda, farklı görüngülerle *kutsala* karşı bir temayül bulunmaktadır.⁹ Bu durum geleneksel söylemimizde bulunan “*din duygusu fitridir*”¹⁰ önermesini doğrularken; en kapsamlı din tanımını literatüre kazandıran Rudolf Otto; din, “*Kutsal olanın yaşanmasıdır*”¹¹ demek suretiyle her insanın kutsal olanı bireysel olarak tecrübe edebilme kabiliyetine vurgu yapmaktadır ki; din duygusu, her insanın özünde bulunan ve aşkın bir kuvvetle bireysel bağ kurabilmesini sağlayan bir tözdür.

Din, insan hayatını neredeyse bütünüyle kuşatan bir fenomen olduğundan pek çok bilim dalının inceleme sahasındadır. Bu nedenle pek çok bilim dalı kendi perspektifinden bir din tanımı yapmıştır. Sosyoloji bilimi, din olgusunu, belirli bir dinin kendini ya da başka dinleri tanımladığı şekliyle ele almakla yetinmez. O, hemen hemen var olan toplum sayısınca farklı tezahürler gösteren din olgusundaki ortak noktanın ne olduğunu, bir davranışı dinsel kılan özelliğin ne olduğunu araştırır.¹² Bu

⁸ GIDDENS, Anthony, *Sosyoloji*, Çev. ÖZEL, Hüseyin, Yay. Haz.: GÜZEL, Cemal, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2012, s. 580.

⁹ UÇAR, Ramazan, “Abdullah Cevdet’te Din ve Batılılaşma”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı (Din Sosyolojisi), *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 1997, s. 9.

¹⁰ “O halde yüzünü hanîf olarak, Ona yönelerek dine çevir. (Bu) Allah’ın insanları onun üzerine yarattığı fitrattır. Allah’ın yaratmasında değişme olmaz. İşte doğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler. Kur’an-ı Kerim, Rum/30., Meal: Elmalılı’lı M. Hamdi YAZIR, Sadeleştiren: ÖZEL, Mustafa, Ayfa Basın Yayın Dağıtım, İstanbul, 2011.

¹¹ FREYER, *Din Sosyolojisi*, s. 55., TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963, s. 66.

¹² TURNER, S. Bryan, *Klasik Sosyoloji*, Çev. ÇETİN, İdil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 306., AKTAY, Yasin, “Temeller ve Tanımlar”, *Din ve Toplum*, Ed. AKTAY, Yasin, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2991, Eskişehir, 2019, s. 6.

bağlamda din sosyolojisinin araştırma nesnesi, din ile toplumun karşılıklı bağıntıları¹³ olup din tanımlamalarını da bu din-toplum ilişkilerine nispetle yapar. “Sosyologlar, dini, kuşatıcı ve doğüstü olan gerçekliğin bir düşüncesini yaratarak nihai anlam ve amaç duygusunu sağlayan ritüel ve inançların genel olarak paylaşıldığı bir kültürel dizge olarak tanımlamışlardır.”¹⁴

1.1. Sosyolojik Olarak Din ve Din Tasnifleri

Din olgusu, bütün toplumlarda görülen sosyal bir kurumdur ve toplumla birlikte gelişir. Din hem değişen hem değiştiren bir fenomendir. Din, birey ve toplum düzeyinde tecrübe biçimlerine sahip bir olgu olduğundan onun değiştirici özelliği fert ve toplum üzerinde gözlenebildiği gibi içine girdiği toplumun fertleri de anlama ve yaşama şekilleriyle dini değiştirebilirler. Burada söz ettiğimiz din mefhumu kutsal kitaplar ya da dini metinlere atıfla tanımlanmış spesifik bir din değildir. Sosyolojik yaklaşıma uygun olarak herhangi bir dinin epistemik cemaatinin icra ettiği şeydir.¹⁵

Din Sosyolojisi biliminin bir dinin kutsal metinleriyle ilgisi o dinin müntesiplerinin kutsallarından ne oranda etkilendikleri hususundadır. Onun esas ilgi alanı, müntesiplerin kutsal buyrukları nasıl anladıkları, sosyal yaşamlarına nasıl ve ne oranda yansıttıklarıdır. İslam özelinde örneklendirmeye çalışırsak din sosyolojisi; *doğru İslam nedir? filan hadisin kaynağı, senedi nedir?* ile ilgilenmeyip toplumun genelinin doğru kabul ettiği İslam anlayışının ne olduğu, bir hadisin toplumsal pratiklerde ne ölçüde işlevsel olduğu ile ilgilenir. Dahası, dini anlama ve yaşama biçimlerinin toplumsal değişimde nasıl bir rol oynadığı din sosyoloğunun temel meselelerinden biridir. Sosyoloğun bireysel olarak bir dine intisabının olması doğaldır. Ancak çalışmalarını yürütürken olabildiğince objektif olmalı, yöntemsel olarak ikisini birbirinden ayırmalıdır.¹⁶

¹³ TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, Ankara, 1969, s. 12.

¹⁴ GIDDENS, *Sosyoloji*, s. 580.

¹⁵ ARSLAN, Hüsamettin, *Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2019, s. 48.

¹⁶ AKTAY, “Temeller ve Tanımlar”, s. 19,20.

Dinin toplumdaki önemi ile ilgili yaptığı çalışmalarla tanınan Amerikalı sosyolog Berger, bir kavramı tarif hususunda en makul tutumun, geniş bir müsamahaya sahip olan tutum¹⁷ olduğunu öne sürer. Ona göre din, “*insan aktivitesiyle kurulan, her şeyi kucaklayan kutsal bir düzen yani; her an mevcut olan kaos karşısında kendi kendini korumasını bilen kutsal bir kozmos kurumu*”¹⁸dur. Sosyolojik bir mahiyet taşıyan bu tanımda *insan aktivitesiyle kurulan* söylemi ile dinin, bir toplum içinde hayat bulacağı vurgulanmak istenmiştir. Din sosyolojisi alanında Türkçe kaleme alınan ilk kitabın müellifi olan Ülken’in¹⁹ tanımına göre din; “*bütün toplumlarda ortak olan ve ilkel toplumlarda sosyal hayatın tamamını kuşatan olaylar süreci ve toplum kurumu*”dur.²⁰ Ayverdi din kavramını; “*İnsanların yaratıcı olarak kabul ettikleri üstün güce olan imanlarını, ona yapacakları ibadetlerin bütününi ve bu imana göre davranışlarının nasıl olması gerektiğini düzenleyen inanış yolu*”²¹ olarak tanımlar. Din, “*kutsala, metafizik değerlere veya doğaüstü bir güç olarak tanrı fikrine yer veren ve inananlara bir yaşam biçimi öngören inanç sistemi*”²² olarak aynı zamanda da bir semboller sistemidir. Varoluş düzeninin kavramlarına özel anlamlar yükleyerek onları formüle eder. İnsanın anlam arayışına cevap vererek istikrarlı bir ruh hali sağlar. Varlığın kaynağına aşkın bir varlık üzerinden cevap verir ve bir amentü (inanç sistemi) sunar. İnsanın tutum ve davranışlarını düzenleyen değerler sistemini belirler ve gündelik yaşantıya yön verir.²³ Bu noktada dinin toplumsal boyutu devrededir. Aynı inancı taşıyan ya da aynı dine mensup kişiler bir araya gelerek birtakım gruplar ve kurumlar oluşturabilir. Sosyoloji bilimi, dinin fizik âlemi aşan aşkın boyutu ile toplumsal boyutunu birbirinden ayrı tutar ve ikincisi üzerine odaklanır. Dinin, birey tarafından algılanıp yorumlanması farklı şekillerde ortaya çıkabildiği için dinin toplumsal yönü genellikle *yaşanan din* olarak ifade edilir.²⁴ Her

¹⁷ BERGER, Peter, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev. COŞKUN, Ali, İnsan Yayınları, İstanbul, 1993, s. 90.

¹⁸ BERGER, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, s. 88.

¹⁹ Din sosyolojisi alanında Türkçedeki ilk kitap Hilmi Ziya Ülken tarafından Dini Sosyoloji adıyla kaleme alınmıştır. GÜNAY, *Din Sosyolojisi*, s. 204.

²⁰ ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 81.

²¹ AYVERDİ, İlhan, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük 1. Cilt / A-G*, Redaksiyon – Etimoloji; Topaloğlu, Ahmet, Kubbealtı Lugatı, İstanbul, 2008, s. 725.

²² KİRMAN, Mehmet Ali, *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, Karahan Kitabevi, Adana, 2016, s. 79.

²³ GEERTZ, Clifford, “Kültürel Bir Sistem Olarak Din”, *Din Sosyolojisi*, Çev. AKTAY, Yasin, Der. AKTAY, Yasin-KÖKTAŞ, M. Emin, Vadi Yayınları, İstanbul, 2007, s. 208,209.

²⁴ KİRMAN, *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, s. 79.

toplumda dinin görünürlüğü ya da başatlığı farklı olmakla birlikte dinin olmadığı bir toplum yoktur ve “*her din başlangıçta içinden çıktığı sosyolojik çevrenin etkisi altındadır.*”²⁵ Din, farklı toplum ve kültürlerle temasa geçtikçe az çok değişime uğrar ve tekrar bir yapı kazanır. Bu nedenle din sosyolojisi, din araştırmalarında o dinin içinden çıktığı toplumun da halihazırda o dini yaşayan toplumun da karakter yapısını dikkate almak durumundadır.²⁶

Dinler, uluslararası dinler, ruhani veya ulusal dinler ya da çok tanrılı (politeist) ve tek tanrılı dinler (monoteist)²⁷ gibi birtakım tasniflere tabi tutulmuşlardır. Tarihi lineer ve bütüncül bir yaklaşımla açıklamaya çalışan evrimsel ilerlemeci anlayışın kaba tasnifince de dinler fetişizm, politeizm aşamalarından geçerek monoteizme ulaşmışlardır.²⁸ Hangi kategoride olursa olsun din, bir toplumsal kurumdur ve iki yönü bulunur. Biri düşünüş ve duyuş yönü olan inanış yönüdür ki daha çok içsel, kişiseldir ve teoloji alanının konusudur. Diğer din sosyolojisinin de araştırma nesnesi olan bu inanış ya da tapınmanın görünen yönü yani davranış tarzlarıdır.²⁹ Din, toplum yaşamında üç yönüyle nesnelleşir. Müminlerine ortak bir öğreti sunarak bütüncül bir dünya görüşü kazandırır. Onlara takip etmeleri gereken bir yol tayin ederek çeşitli normlar koyar ve neticede müntesipleri arasında ortak bir ruh, kolektif bir şuur meydana getirerek bir yaşam biçimi oluşturur.³⁰ Bunlara ilaveten din, toplumda en güçlü meşrulaştırma³¹ aracıdır. Herhangi bir görüş, durum, tutum veya davranış din ve dini kaynaklar vasıtasıyla haklılaştırılabilir ya da geçerlik kazanabilir. Mesela yapılan savaşlar *kutsal savaşlar*, mükellefiyetler *kutsal görevler* olarak geçerlik kazanırken;³² liderler “*zıllullah-ı fi’l arz*”³³ diye adlandırılarak dokunulmazlık elde edebilirler.

²⁵ WACH, Joachim, *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev. İNANDI, Battal, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987, s. 7.

²⁶ WACH, *Din Sosyolojisine Giriş*, s. 15.

²⁷ TAPLAMACIOĞLU, *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*, s. 41.

²⁸ TURNER, *Klasik Sosyoloji*, s. 301., TAPLAMACIOĞLU, *Din Sosyolojisi*, s. 48.

²⁹ TAPLAMACIOĞLU, *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*, s. 12.

³⁰ FREYER, *Din Sosyolojisi*, s. 56-64.

³¹ ÜLGENER, Sabri F., *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 10.

³² OKUMUŞ, Ejder, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, Ark Kitapları, İstanbul, 2005, s. 48.

³³ Arapça terim: Allah’ın yeryüzündeki gölgesi

1.2. Dinin Toplumsal İşlevleri

Din, tarih boyunca toplumsal değişmeye etki eden başat faktörlerdendir. Dinin toplumsal yapıda ne gibi farklılıklara yol açtığı ya da toplumsal yapıdaki köklü ve yerleşik maddi-manevi kültür unsurların başka bir ifadeyle zihniyetin dini nasıl etkilediği, din sosyologlarının üzerinde çalıştığı temel meselelerden biri olmuştur. Din ile toplumsal yapının birbirine entegre olma biçimi öyle farklı tezahürler ortaya çıkarabilir ki; aynı din ile etkileşime giren farklı toplumlarda farklı dini yaşayışlar görülebilir. İslam dini özelinde bu durum örneğin; Türk Müslümanlığı, Balkan Müslümanlığı; daha özelde Anadolu Aleviliği, İran Şia'sı gibi terkiplerle günlük dilde ifade edilir. Aynı dinin farklı toplumlarda ya da aynı toplumun farklı toplumsal gruplarında farklı tezahürleri bize şunu göstermektedir: Din, tabula rasa bir toplum içine doğmamaktadır.

Bir sosyal kurum olarak din, tarihi süreç içerisinde kaynağını insan aktivitesinden alır. Çünkü insanlar süregiden hayatlarında onu tekrar tekrar üreterek objektif ve sübjektif gerçekliğini kazandırır. Sosyal bir süreç, bir dini düşüncenin inhitatını başka bir dini düşüncenin terakkiyatına vesile kılarken tam aksine bir dini düşüncenin yükselişi, başka düşüncelerin sonunu getirebilir.³⁴ Bu bağlamda dinin toplumsal yaşamdaki bazı etkilerinden söz edildiğinde örneğin değiştirici, değişimi engelleyici ya da yavaşlatıcı etkileri denildiğinde, harici bir varlığı olan, toplumun üstünde ya da dışarısında, toplumdan bağımsız bir olgunun, elindeki bir tuş ya da değnekle toplumda bazı görevler icra ettiğinden söz edilmemektedir. Toplumla içkin, tek tek bireylerin zihin ve vicdanlarında olan, fert düzeyinden toplum düzeyine gidildikçe güçlenen ve harici bir kuvvet gibi fert üzerinde iş gören bir fenomenden söz edilmektedir. Tarihin hiçbir döneminde insan faktöründen ya da toplumsal gerçekliklerden soyutlanmış *saf dinden* söz edilemeyeceğinden³⁵ -Berger'in tespit ettiği gibi- değişimi gerçekleştiren de yavaşlatan ya da hızlandıran da insan aktivitesi yani onun dini üretme ve yeniden üretme biçimidir.

³⁴ BERGER, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, s. 84.

³⁵ UÇAR, Ramazan, *Güç ve Değer: İlk Dönem İslam Toplumu Üzerine Sosyolojik Bir Çözümleme*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014, s. 40.

Dinler farklı kültürler, etnik gruplarla etkileşime girdikçe yeni unsurları bünyesine katar fakat bir taraftan kendisi de değişikliğe uğrar.³⁶ Türkler'in İslamlaşma süreci ve neticede *Türk Müslümanlığı* fenomeni bu duruma örnek verilebilir. Toplumlar büyüdükçe, heterojenleştikçe ve yoğunluğu arttıkça dini düşünüş ve inanışlar değişir. İslam'da çeşitli mezhep, fırka ve öğretilerin (doktrinler) ortaya çıkması, Hristiyanlıkta çeşitli ulusal kiliselerin kurulması³⁷ buna örnektir. Ancak toplum daha da büyüdükçe ve kesifliği arttıkça artık değerler de farklılaşır. Böylelikle dini değer öteki değerlerden ayrılmaya başlar. Bu durum toplumdaki kurum, olgu ve olayların kutsal ve kutsal dışı diye iki ayrı alana hamledilmesini netice verir.³⁸ Günümüz toplumunda *seküler dindar* olgusu, bu duruma örnek gösterilebilir.

Dinin işlevsel yönünü öne çıkaran ve *din sosyolojisi* kavramının isim babası olan Durkheim, “*Yanlış olan hiçbir din yoktur. Bütün dinler, kendilerine göre doğrudurlar. Hepsi, beşeriyetin verili şartlarını, farklı yollarda da olsa yerine getirirler.*”³⁹ cümlesiyle hem din sosyolojisinin değer yansız bir bilim olduğunu ifade etmiş hem de dinin, bireyin psikolojik durumuna yaptığı katkıyı belirtmiştir. Bu ifade dolaylı olarak dinin, bir tür “*toplumsal tutkal*”⁴⁰ olarak birleştirici yönüne de vurgu yapmaktadır. Dinin, müntesipleri arasında özel bir bağlılık ve dayanışma⁴¹ geliştirerek toplumsal bütünleşmeyi⁴² sağlaması, onun toplum üzerindeki en temel işlevi kabul edilir. Din, yakınların ölümü, kontrol edilemez tehlike ya da durumlar gibi insan hayatının yapısal olarak çözülemez görülen sorunları karşısında duygusal olarak teskin edici rol oynamanın⁴³ yanı sıra ritüelleri, usul ve kaideleriyle ortak bir anlam sistemi oluşturur.⁴⁴ Bu ortak bilinç paylaşımı, bireye mensubiyet ve kimlik kazandırırken⁴⁵

³⁶ WACH, *Din Sosyolojisine Giriş*, s. 36.

³⁷ TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*, s. 11.

³⁸ ÜLKEN, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 81.

³⁹ DURKHEIM, Emile, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, Çev. AYDIN, Fuat, Ataç Yayınları, İstanbul, 2005, s. 19.

⁴⁰ TURNER, *Klasik Sosyoloji*, s. 310.

⁴¹ WACH, *Din Sosyolojisine Giriş*, s. 10.

⁴² TAPLAMACIOĞLU, *Din Sosyolojisi*, s. 56., GIDDENS, *Sosyoloji*, s. 582.

⁴³ KEHRER, Günter, “Din Sosyolojisi”, Çev. KÖKTAŞ, M. Emin, *Din Sosyolojisi*, Ed. AKTAY, Yasin-KÖKTAŞ, M. Emin, Vadi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 36.

⁴⁴ WACH, *Din Sosyolojisine Giriş*, s. 12.

⁴⁵ AKTAY, “Temeller ve Tanımlar”, s. 9.

dünyaya dair bir amaç⁴⁶ verir. Bireye derin bir anlam çerçevesi sunarken onun dünya algısında da stratejik rol oynar.⁴⁷

Bazı ilk dönem sosyologlar, din olgusunun, insanın dünyayı anlamlandıramaması, doğa olayları karşısında çaresiz kalması neticesinde insan ürünü olarak ortaya çıktığını savunmuşlardır. Dolayısıyla bilim geliştikçe ve açıklanamayanları açıkladıkça Tanrı fikrine de ihtiyaç kalmayacaktır.⁴⁸ Fakat Aydınlanmacı-pozitivist bazı sosyologların öne sürdükleri gibi insanlar, bilim ilerledikçe dini inançlarını terk etmemişlerdir. Aksine bazıları dinsel normlar ile bilimsel açıklamaları birbirinden tefrik ederek dini ayrı bir yere koymuş ve daha da değer atfetmişken; bazıları da dini metinlerle bilimsel açıklamaları örtüştürmeye çalışarak itikatlarını kuvvetlendirmişlerdir. Yeryüzünde insan toplumu var oldukça din de var olacaktır. Elbette insanların dönemsel olarak dindar olmaları ya da dine mesafeli olmaları her zaman mümkündür fakat *“artık sosyologları ilgilendiren mesele, dinin ortadan kalkıp-kalkmayacağı değil, dinin toplumsal yaşam üzerindeki etkilerinin hangi hal ve şartlarda azalacağı veya artacağıdır.”*⁴⁹ Toplum yaşamında dinin başat ya da ikincil rol oynaması, toplumsal anlayış ve değerlerdeki kısaca zihniyetteki değişim ile yakından ilişkilidir. Bu bağlamda öncelikle değişim ardından zihniyet kavramına değinmekte fayda vardır.

2. DEĞİŞİM

Klasik sosyolojinin en önemli isimlerinden biri olan Karl Marx, burjuva dönemini diğer dönemlerden ayıran baş döndürücü süratteki değişimi ifade etmek için *“katı olan her şey buharlaşıyor”*⁵⁰ ifadesini kullanmıştır. Söz ettiği şey, en köklü yapıların, düşünce ve geleneklerin bile evrenin değişmez yasası olan *değişim* karşısında duramayacağı hatta uygun koşullar altında değişimin seylanın çok şiddetli

⁴⁶ GIDDENS, *Sosyoloji*, s. 580.

⁴⁷ BERGER, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, s. 59.

⁴⁸ TURNER, *Klasik Sosyoloji*, s. 299., AKTAY, “Temeller ve Tanımlar”, s. 13.

⁴⁹ AKGÜL, Mehmet, *Türkiye’de Din ve Değişim: Bir Erol Güngör Çözümlemesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002, s. 12., AKTAY, “Temeller ve Tanımlar”, s. 11.

⁵⁰ MARX, Karl-ENGELS, Friedrich, *Komünist Manifesto*, Çev. SATLIGAN, Nail, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s. 42

bir şekilde önüne kattığı birçok şeyi eskisini unutturacak şekilde hızlı ve kökten başkalaştırabileceğidir.

Değişim, kısaca var olan durumdan başka bir duruma geçiş ya da mevcut durumdaki çeşitlenmeler veya başkalaşmalar olarak tarif edilebilir.⁵¹ Değişim, zamanla kaimdir. Yani değişimi zamandan, zamanı değişimden bağımsız düşünemeyiz. Kısaca değişim, *zamanda zamanla* ortaya çıkar.⁵² Değişim, evrenin bir yasası olmakla birlikte evrende değişimi (bugünkü bilgilerimiz dahilinde) idrak edebilecek, dahası yönlendirebilecek tek varlık insandır. Aristo'nun tabiriyle "*zoon politikon*"⁵³ olan insan, Daniel Defoe'nin Robinson Crusoe'si gibi hatta onun da esin kaynağı olan İbn Tufeyl'in Hayy b. Yakzan'ı gibi toplumdan bağımsız olarak varlık gösteremeyeceği için değişim denildiğinde genellikle sosyal değişime anlaşılmaktadır. Sosyal değişim; zaman içerisinde bir toplumun yapısında, bu yapının çeşitli fonksiyonlarında ve bireylerin üstlendiği toplumsal rollerde, yani toplumdaki ilişkiler sisteminde, toplumsal kurumlarda ve bireylerin davranışlarında meydana gelen köklü değişimler olarak tanımlanabilir.⁵⁴

Değişimin üç ana faktörü; insan, zaman ve mekandır.⁵⁵ İnsan, değişimi talep ederek, bu yönde zihinsel ve edimsel ürünler ortaya koyarak; değişimi hem etkileyen hem de söz konusu değişimden etkilenen konumunda olduğundan değişimin ana aktörü görünmektedir. Aktör, değişimin gerçekleştiği bir mekânda belli bir zamanda yer tutmakta; değişim talebinde mekân ve zamanın tesir ve şartlarıyla mukayyet kılınmaktadır. Yani aktör ve diğer iki faktör birbirlerini etkileyerek o dönemin zihniyet tipolojisi çerçevesinde bilgi, kültür, teknoloji vb. üreterek tarihsel birikime katkı sunmaktadır.⁵⁶

Değişimi kültürle yakından ilişkilendiren Güngör'e göre; değişim, eski çözüm yöntemlerinin yeni problemler karşısında yetersiz kaldığı ya da eski tatmin

⁵¹ FICHTER, Joseph, *Sosyoloji Nedir?*, Çev. ÇELEBİ, Nilgün, Atilla Kitabevi, Ankara, 2001, s. 166.

⁵² OKUMUŞ, Ejder, *Toplumsal Değişim ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s. 19,20.

⁵³ "Sosyal canlı, toplumsal hayvan"

⁵⁴ GÜNAY, *Din Sosyolojisi*, s. 363., ERKAL, Mustafa E., *Sosyoloji (Toplumbilim)*, Der Yayınları, İstanbul, 2016, s. 237, OKUMUŞ, *Toplumsal Değişim ve Din*, s. 22.

⁵⁵ ÇELİKKOL, Ömer, "Aile, Eğitim ve Sağlık", *Aile Sosyolojisi*, Ed. ERASLAN, Levent, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 4046, Eskişehir, 2019, s. 132.

⁵⁶ ÇELİKKOL, "Aile, Eğitim ve Sağlık", s. 133.

vasıtalarının artık ihtiyaçları karşılamaya muktedir olmadığı noktada yeni yol ve yöntemlerin benimsenmesidir.⁵⁷ Hem toplumsal bir olay hem de toplumsal bir olgu⁵⁸ olan toplumsal değişmeyi sosyolojik olarak açıklama çabaları, 19. yüzyılda sanayi devrimiyle birlikte hız kazanan sosyal hareketlilikler sonucunda önem kazanmıştır.⁵⁹

2.1. Toplumsal Değişme Kuramları ve Kavramlar

Toplumsal değişim, toplumun yapısında, yerleşik sosyal sisteminde köklü ve kalıcı farklılaşmaları ifade eden⁶⁰ kolektif bir değişmedir. Toplumun önemli bir bölümünü ya da tamamını ilgilendirir.⁶¹ Sosyal değişme, peyderpey gerçekleşerek belirli bir aşamadan sonra toplumun bütününe yayılır ve bünye değişikliğine neden olur.⁶² Sosyal değişme, sosyal ilerleme ve sosyal gelişme kavramları sıklıkla birbirine karıştırılan kavramlardır. Değişme, değer yansız, nötr bir kavram olup olumlu ya da olumsuz yönde olabilir. Sosyal gerileme, sosyal çözülme de birer değişme biçimidir. Oysa ilerleme ve gelişme kavramları sadece olumlu bir farklılaşma durumunda kullanılırlar.⁶³ Toplumsal değişme, “belirli bir sosyal yapının zamanla çeşitli bakımlardan farklılaşması”⁶⁴ ise, bu noktada ne tür farklılıkların *değişme* kabul edileceği sorusu akla gelebilir. Bu sorunun yanıtı sosyoloji okulları arasında tartışmalı olsa da toplumsal değişmeyi net bir çerçevede açıklayabilmek için kabul gören belli başlı parametreler bulunmaktadır. Bunlardan en genel çerçeve sunanı *değişimin boyutudur*. Büyük, orta ve küçük değişimler şeklinde yapılan tasnife göre, toplumun bütününe kapsayan ve derin etkilerle sonuçlanan değişimlere *büyük boy değişimler* adı verilir. Bunlar tarihi süreçte daha nadir ve uzun sürede ortaya çıkan değişimlerdir.

⁵⁷ GÜNGÖR, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 31.

⁵⁸ KONGAR, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999, s. 25.

⁵⁹ KIRMAN, *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, s. 314., ARI, Yılmaz, “Toplumsal Değişim ve Din”, *Asya Studies Akademik Sosyal Araştırmalar*, Sayı:16, 2021, ss. 131-142, s. 132.

⁶⁰ OKUMUŞ, Ejder, “İslam, Müslümanlar ve Toplumsal Değişim” *Tevilat*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2020, ss. 61-95, s. 61.

⁶¹ GÜNAY, *Din Sosyolojisi*, s. 363.

⁶² KIRAY, Mübeccel B., *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 94.

⁶³ ERKAL, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, s. 238., KONGAR, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, s. 59., OKUMUŞ, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 23.

⁶⁴ SUNAR, Lütfi, “Toplumsal Değişme: Kuramsal ve Kavramsal Bir Çerçeve”, *Toplumsal Değişme Kuramları*, Ed. ALTUNOĞLU, Mustafa, Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 3563, Eskişehir, 2018, s. 3.

Örneğin; tarım toplumundan endüstri toplumuna geçiş, büyük bir değişimdir. *Orta boy değişimler*, toplumun tamamında olmasa da toplumun yapısında birtakım değişikliklerin meydana gelmesidir. Avrupa’da yaşanan Reform, Rönesans ve endüstri devrimi ile burjuva sınıfının ortaya çıkması bu duruma örnek verilebilir. Toplumun gündelik hayatında sıklıkla yaşanan ve etkileri daha hafif olan değişimler, *küçük ölçekli değişimler*dir. Bir mahalleye yapılan spor tesisinin o mahalle ve çevresine yapacağı etki, bu türden bir değişimdir.⁶⁵

Değişimi kavramsallaştırmada en önemli bileşen olan zaman mefhumu ile ilintili olarak *değişimin vadesi* (kısa, orta ve uzun) ve *içeriği* (bireysel, olgusal, kurumsal, yapısal ve sistemsel) de sosyal değişimi açıklayan diğer bir parametredir. Ancak zaman, göreceli bir kavrayış olup toplumsal değişme olgusu da seyyal bir tavır sergilediği için vadenin kısa ve uzunluğunu, başlangıcı ve sonunu tespit etmek hayli güçtür. Bu nedenle değişimin vadesi, etkilerine bakılarak ortaya konmaya çalışılır. Buna göre uzun süreli etki gösteren farklılaşmalar *uzun vadeli*, bir araştırmacının tüm boyutlarıyla izleyebileceği uzunluk ve kapsamdaki örneğin; kırk yıllık bir süreç ya da bir nesli ilgilendiren farklılaşmalar, *orta vadeli* değişimler olarak nitelenmektedir. *Kısa vadeli* değişimler, bir toplumsal yapıyı etkilemeyen ancak onun herhangi bir unsuru veya bileşeninde bir değişim meydana getiren farklılaşmalardır. Türkler’in Anadolu’ya göçü, uzun vadeli değişime; tarımda makineleşme ile köy toplumsal ilişkilerinde meydana gelen farklılaşmalar orta vadeli değişime, bir süre moda olan belirli bir giyim tarzının toplumu etkilemesi, kısa vadeli değişime örnek verilebilir. Değişim, vadesi nispetinde içeriğine de etki eder.

Toplumsal *değişimin hızı* yavaş, aşamalı, evrimsel ve barışçıl ya da hızlı, ani, devrimsel ve şiddetli olabilir. Bu durum, değişimin açıklanmasında önemli bir veri özelliği taşır. Değişimin hızlı veya yavaş olması toplumsal yapının değişime açıklığı, değişime verdiği tepki, değişimin biçimi ve ortaya çıkan neticelerle ilgilidir. Örtük olarak da değişimin kaynağı ile ilintilidir. Değişimin kaynağı toplumun kendi iç dinamiklerinden geliyor ve arzulanıyorsa bu değişim hızlı olsa bile yavaş olarak algılanır. Değişimin kaynağı dış faktörlerse ve özellikle zorlama içeriyorsa bu değişim

⁶⁵ SUNAR, “Toplumsal Değişme: Kuramsal ve Kavramsal Bir Çerçeve”, s. 4.

hızlı bir değişim olarak görülür ve toplumsal çatışmalar doğurması olasıdır. Değişim barışçıl ise rızaya dayalı, yavaş ve aşamalı bir seyir izler. Şiddetli ise zora dayalı, devrimsel, ani ve şiddetli bir yol takip eder. Toplum yapısını derinden sarsarak değer, kurum, duygu ve düşünceleri hızla değiştirir. Değişimin hızı ile yönü ve seyri her zaman koşut gitmeyebilir. Bir toplum (göreceli olarak) hızla sukut ediyor da olabilir yavaşça tekâmül ediyor da olabilir. Dolayısıyla değişimi açıklamada *değişimin yönü*, toplumsal değişimin en çetrefilli konusunu teşkil eder. Çünkü genellikle incelemeyi yapanın bakış açısına göre ileri, geri ya da durağan olarak nitelenir.⁶⁶ Modern tarih anlayışına göre insanlık, en ilkel düzeyden en ileri duruma doğru gelişerek ilerlemektedir. Özellikle 19. yy. sosyolojisinin resmi argümanı olan bu durum; Comte, Marx, Spencer ve Durkheim tarafından belirli teorilerle desteklenerek savunulmuştur. 20. yy.'ın başında özellikle iki savaş arası dönemde, ciddi eleştirilere hedef olan evrimci tekâmülcü teoriler, 21. yy.'da tekrar yükselişe geçmiştir.

Toplumsal değişimi açıklayan diğer bir değişken, *değişimin failidir*. Sosyolojide değişimin öznesini yapı olarak kabul edenlerle fail/aktör (eylem) olarak kabul edenler iki zıt grubu oluşturur. *Yapı mı aktörü etkileyerek değişime neden olmakta yoksa aktör mü eylemleriyle yapılara etki ederek değişimin itici gücünü oluşturmaktadır?* Değişimin öznesinin yapı olduğunu ifade eden Marx, Durkheim gibi sosyologlara göre fail, bir yapı içinde hareket etmekte ve yapının izin verdiği ölçüde değişimde rol sahibi olabilmektedir. Yapının özellikleri değişimin şeklini ve gerçekleşme biçimini etkilemektedir. Sosyolojiyi sosyal eylemin bilimi olarak gören ve toplumsal değişimde özneyi, aktör olarak kabul eden Weberci görüşe göre, aktörün bir mana atfederek gerçekleştirdiği eylemler, onu toplumun temel unsuruna dönüştürmektedir. 1970 sonrasında yapı-fail düalizmini aşmak için bazı teoriler ortaya konmuştur. Bunlardan, Giddens'in yapılaşma kuramına göre, yapı bir kez kurulan ve sonra da tekdüze işleyen bir mekanizma değildir. Aktör, yapı içinde hareket etmekte fakat bir taraftan da onu dönüştürmektedir. Dolayısıyla sabit bir yapıdan değil her daim oluşum halinde olan bir yapılaşmadan söz etmek daha doğru olacaktır. Bu noktada yapı ve aktör birbirini devamlı etkilemektedir.⁶⁷

⁶⁶ FICHTER, *Sosyoloji Nedir?*, s. 171.

⁶⁷ SUNAR, "Toplumsal Değişme: Kuramsal ve Kavramsal Bir Çerçeve", s. 3-8.

Sosyal değişmeye etki eden birçok faktör mevcuttur. Fiziki çevre, kültür, bilim ve teknoloji, politika, din, kitle haberleşme, ekonomi, demografi⁶⁸ gibi. Fiziki koşullara bakıldığında örneğin; bir liman kenti, karasal bir kale kentine göre değişime daha açıktır. Çünkü sosyal etkileşim, sosyal değişimde en etkin faktörlerden biridir. Yine demografik açıdan nüfus yoğunluğu yaşlı olan toplumsal yapılarda eldeki kazanımları muhafaza edebilmek için değişim çok fazla arzulanmaz. Genç nüfusun yoğun olduğu toplumlarda ise, elde edilecek mevki ve kaynaklara olan talep, bu toplumları değişime teşvik eder. Modern toplumun bizzat ekonomik yaşamda meydana gelen kapsamlı değişimler sonucu ortaya çıkması nedeniyle ekonomi ile sosyal değişim arasında yakın ilişkinin bulunduğu tezi, klasik sosyolojinin adeta resmi görüşü olmuştur.⁶⁹ Din unsuru da ekonominin itici gücü ya da engelleyici unsuru olması bakımından değişim teorilerinde inceleme konusu yapılmıştır.

Giddens, modern dönemde toplumsal değişimi etkileyen faktörleri, kültürel, ekonomik ve siyasal faktörler olarak üç başlık altında toplar. Buna göre, bilimin gelişmesi ve düşüncenin laikleşmesi kültürel faktörlerden; sanayi kapitalizmi ile üretimin sürekli büyümesi ve servet birikiminin artması ekonomik faktörlerden; ülkeler arasında son iki yüz üç yüz yıldır süregelen güç istenci ve bunun neticesinde serveti artırma, askeri üstünlük elde etme mücadelesi de siyasal faktörlerdendir.⁷⁰

Toplumsal değişim, bir toplumun kökten, her bir unsuru ile değişmesi demek değildir. Böyle bir durumun söz konusu olması için o toplumun varlığının sona ermesi gerekir ve buna değişim denmez. Toplumsal değişimin yaşandığı toplumda bazı sabiteler (görece) yerini korur. Bu sayede o toplum bütünlüğünü devam ettirir.⁷¹ Böylelikle biz aynı toplum için bir değişmeden söz ediyor oluruz ve değişim, her zaman bir düzen ile sonuçlanır; bir sosyal yapı meydana gelir.⁷² Geçiş süreci atlatıldıktan sonra elde edilen istikrar neticesinde de toplum, varlığını devam ettirir.

⁶⁸ ERKAL, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, s. 248-250., SUNAR, “Toplumsal Değişim: Kuramsal ve Kavramsal Bir Çerçeve”, s. 8., OKUMUŞ, Ejder, “İslam, Müslümanlar ve Toplumsal Değişim”, s. 65,66., SİNANOĞLU, Ahmet Faruk, “Toplumsal Değişim ve Din”, *Hikmet Yurdu*, Cilt:1, Sayı: 2, Temmuz-Aralık, 2008, ss. 23-29, s. 25.

⁶⁹ SUNAR, “Toplumsal Değişim: Kuramsal ve Kavramsal Bir Çerçeve”, s. 8-11.

⁷⁰ GIDDENS, *Sosyoloji*, s. 82,83.

⁷¹ OKUMUŞ, *Toplumsal Değişim ve Din*, s. 25,26.

⁷² SUNAR, “Toplumsal Değişim: Kuramsal ve Kavramsal Bir Çerçeve”, s. 3.

Söz konusu istikrar için toplumlar insan, din, politika, ekonomi vb. hakkında değişmelerinin her merhalesinde o aşamaya has bilgi üretirler. O aşamadan geçtikten sonra değişen koşullara göre yenisini üretirler.⁷³ Yani toplumun değişmemiş, değişmekte olan ve değişmiş unsurları düzensiz bir görünüm sergilemez. Geçiş süreci, fonksiyonel bir bütünlük içerisinde, ilintiler düzeni şeklinde kendini gösterir.⁷⁴ Her devrin ve her toplumsal yapının değişmez fenomeni olan değişimler, belirli bir hedefe yönelik olabileceği gibi başıboş ve düzensiz de olabilirler. Ya da bazen düzensiz başlayan değişimler bir yöne kanalize edilerek süreçte istendik değişimler elde edilebilirken bazen de sistemli ve amaçlı başlayan değişimler, süreç içinde yolundan saparak istenmeyen değişimlere neden olabilir. Değişimlere yön verebilmek sosyologların en önemli meselelerinden biridir. Değişime yön verebilmenin ön koşulu da değişimi mümkün olan her boyutuyla anlayabilmekten geçer. Bu nedenle sosyologlar, toplumsal değişime açıklık getirecek çeşitli teoriler/nazariyeler ortaya koymuşlardır.

Tarihin akışkan sürecinde, nispeten daimî olanla geçici olanı; evrensel olanla yerel olanı, iki veya daha çok olay arasında muvakkat olan ile nedensel olanı tespit edebilmek⁷⁵ değişim nazariyelerinin ortak gayesidir. Ancak sosyolojide üzerinde uzlaşılan bir değişim teorisi söz konusu değildir. Değişim teorilerine dikkat edildiğinde klasik sosyologların genelde evrimci-ilerlemeci (tekâmül) nazariyeleri savundukları görülmektedir. Pozitivist, evrimci ve organizmacı toplumsal kuramcılara göre tarihin yasaları, toplumu mükemmel düzene sevk eden kaderin yasalarıdır. Buna göre insanlık ilkel durumdan sürekli gelişip ilerleyerek medeni duruma gelmiştir. Tekâmül, daima basitten karmaşığa, Turhan'ın tabiriyle mütecanis olandan, mürekkeb olana doğru olmaktadır.⁷⁶ Evrimci teorisyenler aynı zamanda determinist (gerekirci) bir yaklaşım içindedirler. Farklı insan topluluklarının eşit şartlar altında birbirinden bağımsız ve bir diğeri benzeri aynı şeyleri keşfedip meydana getirebileceklerine

⁷³ KIRAY, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, s. 36.

⁷⁴ KIRAY, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, s. 94.

⁷⁵ TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2018, s. 22.

⁷⁶ TURHAN, *Kültür Değişmeleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, s. 13., GÜNAY, *Din Sosyolojisi*, s. 365.

inanırlar.⁷⁷ Örneğin Comte'un üç hal kanunu insanlığın teolojik, metafizik ve pozitivist olmak üzere lineer bir çizgide zorunlu olarak birbirini izleyen üç evrede ilerlediğini savunur.⁷⁸ Esasında bu teori, Batı toplumlarının tarihi gelişim seyrinin tüm toplumlara teşmil edilmesidir. Ayrıca pozitivist dönem ile değişimin sonlanıp sonlanmadığı sorusu da yanıtsızdır. Bu bağlamda sosyolojinin klasik döneminde (19. yy.) toplumdaki değişimi dipten doruğa açıklamaya yönelik “büyük teoriler”in⁷⁹ toplumsal olayları açıklamada yetersiz kaldığını öne süren sosyologlar, orta boy kuramlarla toplumsal değişimi açıklamaya çalışmışlardır. Bu kuramlar, sınırları genellikle ulusal ölçekte belirlenen toplum birimleri üzerinde daha çok demografik ve ekolojik değişme, kentleşme, iç göçler, sosyal tabakalaşma gibi konuları ele alır.⁸⁰ Toplumun, her biri birbirine bağımlı ve bütünün uyumu için belli işlevlere sahip ögelerden meydana geldiğini öne süren Parsons ve Merton'un yapısal işlevselci yaklaşımı⁸¹, toplumu, birbiriyle çatışan unsurların bütünlüğü olarak açıklayan Dahrendorf'un çatışmacı yaklaşımı⁸² ve bir denge düzleminde toplumun sürekli hareket halinde bulunduğunu, bu denge durumundan uzaklaşıldığında sosyal kuvvetlerin yani seçkinlerin diğer seçkinlerin yerini alarak toplumu tekrar denge durumuna getirdiklerini öne süren Pareto'nun⁸³ Seçkinler Teorisi, orta boy kuramlara örnek verilebilir. Toplumsal değişimi birey ve grup düzleminde açıklamaya çalışan, grubun birey üzerinde etkin olup onu ve kendisini değiştirdiği *grupsal yaklaşım* ile bireyin temel kişilik özelliklerini toplumsal değişimin temeline koyan *bireysel yaklaşım* da küçük boy kuramlara örnek verilebilir.⁸⁴ Modernleşmeci toplumsal kuram ise tıpkı Comte gibi toplumları ideolojik bakış açısına göre ele alır. Evrimci kuramın

⁷⁷ TURHAN, *Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, s. 14.

⁷⁸ GIDDENS, *Sosyoloji*, s. 46., FREYER, *Din Sosyolojisi*, s. 59., TURHAN, *Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, s. 21., GÜNGÖR, Erol, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996, s. 64., GÜNAY, *Din Sosyolojisi*, s. 139 ve 365., ERKAL, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, s. 240., KONGAR, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, s. 95-97., OKUMUŞ, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 41.

⁷⁹ KIRAY, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, s. 320.

⁸⁰ OKUMUŞ, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 46.

⁸¹ ERKAL, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, s. 246.

⁸² WALLACE, Ruth A.-WOLF, Alison, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, Çev. ELBURUZ, Leyla, AYAS, Rami, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2020, s. 176.

⁸³ PARETO, Vilfredo, *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü Kuramsal Bir Sosyoloji Uygulaması*, Çev. DOĞAN, Merve Zeynep, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s. 38,39., ERKAL, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, s. 244., KONGAR, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, s. 188.

⁸⁴ OKUMUŞ, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 49-51.

yeni ve geliştirilmiş biçimidir; toplumları modern ve geleneksel olarak iki kategoriye ayırır. Batı'yı ulaştırılması gereken ideal olarak kabul eden bu yaklaşıma göre, tüm toplumlar Batı modernliğine ulaşabilmek için Batı'nın geçirdiği aşamaları takip etmek zorundadır.⁸⁵ Oysa belirli bir birikim olmaksızın değişme ya da gelişmeden söz edilemez. Bir çağda ortaya çıkan değerler, buluşlar ve teknolojilerin kaynağı önceki çağlardır.⁸⁶ Dolayısıyla değişme, her toplum için bir kader olsa da o toplumun -tabiri mümkünse- kültürel sermayesi nispetinde hızlı veya yavaş olabilir.

Sosyal değişme bir süreç içinde izlenebilir.⁸⁷ Değişimi sağlayan parametrelerden en bilinenleri; yayılma, iktibas ve taklittir.⁸⁸ Toplumlar, modernleşme, sanayileşme ve sekülerleşme sürecine girdiklerinde benimsemiş oldukları tutum ve davranışların bir kısmı değişime uğrayabilir, bir kısmı fonksiyonunu yitirebilir ve terk edilir, bir kısmı da geleneksel çevrelerce sınırlı bir alanda yaşatılmaya devam edilebilir.⁸⁹ Toplumsal değişimin esaslı, devamlı ve faydalı olabilmesi için, öncelikle iktibas edilen unsurun, kendi toplumu içindeki rolünü, mana ve işlevini iyice anlamak gerekir.⁹⁰ İkinci olarak iktibas edilen unsura, alıcı toplumun ihtiyaç hissetmesi yani bu yeni unsurun maddi ya da manevi bir boşluğu doldurması gerekir. Üçüncü olarak alıcı toplum içerisinde yeni unsurlar başarıyla temsil edilebilmelidir.⁹¹ Bu üç unsur yeterli oranda bir araya gelemezse toplumlar anomi yaşayabilir. Süregelen toplum yapısının sarsılması, aynı topraklarda iki farklı kültür grubunu doğurabilir. Geleneksel kültürü devam ettirmek isteyenler ile yeni medeniyetin temsilcilerinin karşı karşıya gelmesi, değişim yaşayan tüm toplumlar için olağandır. Değişimlerin kısa sürede ve kolayca tüm toplum tarafından kabulü mümkün olmadığı için bir intibak devri söz konusudur. İşte bu intibak devrinin ne kadar süreceğine etki eden pek çok faktör bulunmaktadır. Ancak en önemli faktör, değişimin kültürün kendi iç unsurlarından bir istekle mi yoksa dışsal bir zorlama ile mi geldiği hususudur.⁹² Malumdur ki; cebri değişim unsurlarının kabulü ve hayata intibakı uzun

⁸⁵ OKUMUŞ, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 42-44.

⁸⁶ ERKAL, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, s. 253.

⁸⁷ ERKAL, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, s. 237.

⁸⁸ TÜRKDOĞAN, Orhan, *Kültür-Değişme ve Toplumsal Çözülme*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2014, s. 63.

⁸⁹ SİNANOĞLU, "Toplumsal Değişim ve Din", s. 29.

⁹⁰ TURHAN, *Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, s. 175.

⁹¹ TURHAN, *Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, s. 173-177.

⁹² GÜNGÖR, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, s. 30,31.

süreçler gerektirirken serbest olarak toplumun içsel dinamizmi gereği istenen değişimlere toplum, hızla uyum sağlayabilmektedir. Bu adaptasyonu daha da kolaylaştıran örfe uygunluk, işlevsellik, ulaşılabilirlik gibi bazı faktörler bulunsa da en önemlisi yeni değişim unsurlarının toplumun din anlayışıyla ne ölçüde uyum sağlayabileceğidir.

Kıray'a göre, hızlı ve kapsamlı değişim süreçlerinde model alınan tarafta da model alan tarafta da yani her iki temel yapıda, bütünleşmeyi koruyarak toplumsal çözülmenin önüne geçen, değişimi buhransız ya da daha az buhranla atlatmaya yardımcı olan görünmez kurum ve ilişkiler vardır.⁹³ Bunlar tampon kurumlar olup, fonksiyonunu kaybeden ya da bütünlüğü bozulan yapıların yerini doldururlar ve değişimi dengede tutarlar.⁹⁴

2.2. Toplumsal Değişme-Din İlişkisi

Toplumsal değişimin, çok yönlü bir süreç olayı olduğu ifade edilmişti. İnsanın din olgusuna yaklaşımı noktasında toplumsal değişimin genel sebepleri; kadim din anlayışının sarsılması ya da gerilemesi, kişiden kişiye farklılaşan din algılarının yaygınlaşması, kurumsal dinin niteliğinin zayıflaması, dinin ibadet boyutunun geri plana itilmesi ve yeni dini yorumların ortaya çıkması olarak sıralanabilir.⁹⁵ Din sosyolojisi literatüründe din ve toplumsal değişme ilişkisi karşılıklı iki boyutta ele alınır. İlki dinin etkin olduğu din-toplumsal değişme ilişkisi ikincisi toplumsal değişimin etkin olduğu toplumsal değişme-din ilişkisidir. Bu her iki boyut da kendi içinde üç ayrı tipte ele alınabilir. Din-toplumsal değişme ilişkisi ele alındığında din, toplumsal değişimin temel etkeni, takviye edici gücü, yavaşlatıcı hatta engelleyici unsuru olarak iş görebilir.⁹⁶ Bu konuyu İslam özelinde örneklendirecek olursak değişimin temel etkeni olarak din, mevcut düzenin bazen tam aksi iddialar ve tekliflerde bulunarak köklü yapısal değişimlere neden olabilir. Mesela Hz.

⁹³ KIRAY, Mübeccel B., *Toplumbilim Yazıları*, Toplum Bilimleri Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1982, s. 16.

⁹⁴ KONGAR, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, s. 174,175.

⁹⁵ ARI, "Toplumsal Değişim ve Din", s. 141.

⁹⁶ GÜNAY, *Din Sosyolojisi*, s. 378., OKUMUŞ, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 103.

Muhammed'in "De ki: 'O, Allah'tır, bir tektir.'" ⁹⁷ "Allah'a ibadet edin, hiçbir şeyi O'na ortak koşmayın..." ⁹⁸ ilahi mesajı, putperest toplum için devrimci karakter gösteren bir çağrıdır. Esasında din bu aşamada peygamberin (karizmatik liderin) toplum içindeki etkinliği ve etkileyciliğiyle bu yapısal değişimi (görece) başarıyla gerçekleştirir. Elde edilen değişimleri hızlandırmak ve teşvik etmek içinse, ilahi rıza, ödül-ceza (cennet/cehennem) sistemiyle bireyi iç dünyası bağlamında motive ederken, bireye saygınlık kazandıran; mücahit, fatih, gazilik unvanlarıyla dışsal olarak motive eder. Ganimet kazanımı, zekât, sadaka kurumları, eşitlik, hak, adalet gibi ekonomik ve sosyal düzenlemelerle de toplumun geneline yeni dinin hızla yayılmasını sağlar. Bu aşama, peygamber zamanından başlayıp dinin kurumsallaşmasını henüz tamamlamadığı döneme denk düşer. Nitekim dinin en hızlı yayıldığı zaman da bu dönemdir. Kurumsallaşmanın tamamlanmasıyla rutinizasyon dönemi gelir. Dinin yayılma hızı yavaşlar ve eldekileri muhafaza etmeye temayül başlar. Bu aşamada din, yeniliğe kapalıdır ve değişimi engellemek ister. Engellemenin mümkün olmadığı durumlarda ise değişimi olabildiğince yavaşlatmaya, en az dönüşümle süreci atlatmaya çalışır.

Toplumsal değişimin etkin olduğu toplumsal değişme-din etkileşiminde ise toplumsal değişimin dini olumlayarak lehine işlev gördüğü, dini olumsuz yönde etkileyerek engellediği ya da toplumsal değişimle birlikte dinin kendisini değiştirdiği durumlar söz konusudur. ⁹⁹ Bu konuyu yukarıda bıraktığımız noktadan alarak Batı tarihinden örneklendirirsek; Roma imparatorluğunun parçalanarak Doğu-Batı Roma olarak ayrılmasıyla başlatılan Orta çağ Batı tarihinin erken skolastik (M.S. 800-1200) dönemlerinde toplumsal değişim, din lehine iş görmüş ve Hristiyanlık güçlenerek toplumsal hayatın her alanında neredeyse tek yetkin güç haline gelerek M.S. 1200-1300 arası en parlak (yüksek skolastik) dönemini yaşamıştır. Bu parlaklık kilise açısından süregiderken halka uygulanan aşırı baskı, korkutma (aforo, engizisyon vb.) ve ekonomik bunalımlar toplumun geniş kesimlerinde rahatsızlık uyandırmış, geç

⁹⁷ Kur'an-ı Kerim, İhlas/1.

⁹⁸ Kur'an-ı Kerim, Nisa/36.

⁹⁹ OKUMUŞ, "Toplumsal Değişim ve Din", s. 281,282.

skolastik dönemde (M.S. 1300-1500)¹⁰⁰ tabiat ve din ilimleri arasındaki mesafe açılarak tabiat ilimlerine ilgi artmıştır. 18. yy.'da ortaya çıkan fikir akımlarının etkisiyle oluşan Aydınlanma düşüncesi, Batı toplumunda geniş çaplı ve köklü toplumsal değişimler meydana getirmiştir. Bu dönemde değişim, dinin önünde engelleyici görevini üstlenmiştir. Toplumda değişen parametreler ile kendini değişime uyarlayan din anlayışının en müstesna örneği ise Hristiyanlığın Protestan mezhebi olsa gerektir.

Değişim; ekonomi, din, politika, coğrafya, teknoloji, medya vb. birçok unsurun etkin olduğu fakat tüm bunların en temelinde insan faktörünün başat rol oynadığı bir olgudur. İnsan, değişimden etkilenirken aynı zamanda onu etkileyendir. Değişimin kaderini (ilerleme-gerileme, hızlı-yavaş, barışçıl-şiddetli vb.) belirleyecek olan şey ise insan etkisinin alt yapısı yani onun zihniyet dünyasıdır. Neticede; “Her değişimin iyi olacağı iddia edilemez ama bir yerde iyi olmak için de mutlaka değişmesi lazım”¹⁰¹

3. ZİHNİYET

Günlük yaşamımızda başımıza gelen durumlara genellikle somut-dışsal açıklamalar getirmemize rağmen esasında bilerek veya bilmeyerek bazı alışkanlıklar, gelenekler ve ahlak düsturlarının tesiri altında, kısaca bir zihniyet çerçevesinde yaşarız.¹⁰² Örneğin; doğru – yanlış, güzel – çirkin, sevap – günah gibi ahlaki ve dini değerler, giyim tarzı, para harcama alışkanlıkları, beğeni ve zevkler, dinlenen müzikler, izlenen filmler, tutum ve davranışlar hatta kelime ve kalıplar. Tüm bunların arkasında kişinin zihniyet dünyası yatmaktadır. Kişilerden müteşekkil olan toplum zihniyeti de çoğunluğun değer, fikir, tutum, davranış ve beğenilerinin bir araya gelmesiyle oluşan kolektif zihniyettir ki buna hâkim zihniyet de denilebilir. Daha dar alanda memur zihniyeti, kapitalist zihniyet, gerici zihniyet, köylü zihniyeti, kentli zihniyeti gibi kavramsallaştırmalar da söz konusu olabilir. Elbette burada da

¹⁰⁰ Skolastik düşüncenin evreleri ile ilgili tarihler https://tr.wikipedia.org/wiki/Skolastik_felsefe adresinden alınmıştır. (02.02.2022)

¹⁰¹ ÜLGENER, Sabri F., “Aydın Meseleleri”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 549. Eserde bu cümle Ülgener’in kendi cümlesi olmayıp onun tarafından “meşhur bir söz” diye ifade edilmiştir.

¹⁰² ÜLGENER, Sabri F., “İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 26.

kastedilen; söz konusu alt kategorilerden bir tipolojinin elde edilmesi ve buna göre bir egemen zihniyetin belirlenmesi durumudur. Yoksa *tüm memurlar ya da tüm köylüler aynı zihniyete sahiptir* demek değildir.

Toplumsal gerçeklere bağlı olarak konjonktürel manada değişen, dinamik bir olgu olan zihniyet¹⁰³, *ne demektir, nasıl oluşur, işlevi nedir, kapsamı nerelere kadar ulaşır ve insan hayatında ne derece önemi haizdir?* Sorularının cevabı, bizi insanın yapıp ettiklerinin altında yatan gerçekliğe ulaştırabilir, kanaatindeyiz.

3.1. Düşünme ve Eyleme Tarzı: Zihniyet

Zihniyet; “görüş ve inanış unsurlarının etkisi altında beliren düşünme yolu; toplumsal anlayış biçimi”dir.¹⁰⁴ Bir bilgi türü olmayıp bilme ve eyleme tarzıdır.¹⁰⁵ “Bir toplumsal grubun örtük referans sistemi”¹⁰⁶ olan zihniyet, “dünyaya ve dünya ilişkilerine içten doğru bir tavır alış”tır.¹⁰⁷

Her birey belirli bir zihniyet ortamına doğar fakat zihniyetin ırksal ya da sınıfsal özelliklere bağımlı bir değişken olup olmadığı konusu tartışmalıdır. Bu konuda muhtelif görüşler bulunsa da herkesin üzerinde ittifak ettiği nokta, zihniyetin kültürle olan bütünleşik ilişkisidir. Zihniyet bir toplumsal grubun tutum, düşünüş, davranış ve söylemlerinde içkindir¹⁰⁸ ve toplum için işlevseldir. Bir ilkeler sistemi olarak ele alındığında, ideoloji gibi iş görür ve her türden olguyu açıklar. Nitekim o, bir dünya görüşünün taşıyıcısıdır. Toplumsal akıl yürütme süreçlerinde de etkili olan zihniyet, başkalarını ikna sürecinde önsel yargıları haklılaştırır ve rasyonelleştirir. Diğer bir ifadeyle; toplumsal ön kabulleri meşrulaştırır. Toplumsal bütünleşmenin, aidiyetlerin ve güvenlik ihtiyacının tatmin vasıtalarından biri olan zihniyet, bir grubun kültürel

¹⁰³ ŞİMŞEK, Osman, “Sabri F. Ülgener’in Zihniyet ve Girişimcilik Anlayışına Bilgi Sosyolojisi Açısından Yaklaşım”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 209.

¹⁰⁴ KIRMAN, *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, s. 345.

¹⁰⁵ ÖZKİRAZ, Ahmet, “Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık -Osmanlı’dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme-”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 0, Sayı: 36, Mart 2007, ss. 35-59, s. 38.

¹⁰⁶ MUCCIELLI, Alex, *Zihniyetler*, Çev. KOTİL, Ahmet, İletişim Yayınları Cep Üniversitesi, İstanbul, 1991, s. 7.

¹⁰⁷ ÜLGNER, Sabri F., *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 14.

¹⁰⁸ AYGÜL, Hasan Hüseyin, *Zihniyet, Din ve İktisat Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplumunun İktisadi Zihniyet Dönüşümü ve Tipolojik Analizi*, Açılım Kitap, İstanbul, 2014, s. 43.

kimliğinin temel faktörü olup, grup kimliğini kendisinden türeyen söylemler, tutum ve davranışlar vasıtasıyla dolaysız ifade edebilir.

Zihniyet, toplumun ortak fakat çoğunlukla örtük düşüncelerinden teşekkül ettiği için zihniyet araştırmalarında sosyolojik veriler oldukça değerlidir. Yerli ya da yabancı birçok sosyolog, toplumsalı çözümleme çalışmalarında *zihniyet* olgusuna benzer ya da ilişkili kavramlardan faydalanmışlar ve görüşlerini temellendirmişlerdir. Örneğin Durkheim'ın, toplumun ortak tasavvurlarının bütünü olarak ele aldığı *kolektif şuuru*,¹⁰⁹ Şerif Mardin'in, resmi sosyalizasyon araçlarının dışında bireyi öznel anlamda etkilediğini öne sürdüğü *kök paradigması*,¹¹⁰ bireyin üstünde, onu içine alan ve çoğunlukla onun güdümünde kaldığı bir duruş, düşünüş ve davranış seti sunan bir olguya işaret etmektedir. Türkçede en güzel kavramsallaştırmasını *zihniyet* tanımıyla bulan bu olgunun izdüşümlerini klasik sosyolojiden Pareto ve çağdaş sosyolojiden Bourdeiou'nun tanımlarında da görebiliriz.

1848'de Paris'te Fransız ve İtalyan kökenli bir anne ve babanın çocuğu olarak dünyaya gelen, mühendislik eğitimi gören, ekonomi ve siyasete de büyük ilgisi olan Vilfredo Pareto, Genel Sosyoloji Dersleri (Traité de Sociologie Générale) isimli başyapıtında¹¹¹ insan doğasını kuramsal anlamda çözümleyebilmek için *Tortular Kuramını* ortaya koymuş, bir tür sınıflama, kategorileme yapmıştır.¹¹² “*Toplumu birbirine bağlı parçalardan oluşan bir bütün ve ‘dengede’ olan bir sistem olarak gören*”¹¹³ Pareto, görelî değişmez kabul edilen ve insanları güdüleyen eğilimlere *tortular* adını vermektedir. İnsanlar üzerinde sürekli etkili olduklarından ve etkileri, geniş insan kitlelerinde yaygın olduğundan değişmez kabul edilen bu eğilimler, toplumsal eylem ve davranışları belirleyen temel etken ve güçtür. Bu *tortulara* uygun davranış ve eylemler toplumsal yaşamda alışılmış, normal görülen edimler olmasına

¹⁰⁹ GÜNAY, *Din Sosyolojisi*, s. 156.

¹¹⁰ KONGAR, Emre, “Siyasal İslam Konusunda Toplumbilimsel Çözümlemeler”, https://www.kongar.org/makaleler/mak_si.php (26.12.2021)

¹¹¹ MARSHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. AKINHAY, Osman-KÖMÜRCÜ, Derya, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 577.

¹¹² ARON, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev. ALEMDAR, Korkmaz, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 307.

¹¹³ SUĞUR, Serap, “Klasik Sosyolojiye Katkı II: Vilfredo Pareto ve Seçkinler Teorisi”, *Klasik Sosyoloji Tarihi*, Ed. SUĞUR, Serap, Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2018, s. 163.

karşın her zaman akılsal bir nedene ihtiyaç duymaz.¹¹⁴ Pareto'ya göre tortular; “*insanın mantiki bir düşünce ürünü olmayan davranışlarının güdülere ve insanoğlunun değişmez eğilimleri*” ise türemler de “*hareketlerin ideolojik nedenleri*”¹¹⁵ olarak nitelendirilmektedir. Yani tortular insanların edimlerinin arka planındaki dürtüler ve temel içgüdülerdir. Türemler ise insanların bu edimlerini rasyonel davranışlarmış gibi göstermede kullandıkları düşünsel meşrulaştırmalar veya ideolojilerdir. Bu yaklaşıma göre davranış meşrulaştırmada kullanılan türemler değişse de davranışların kökeninde yatan tortular değişmediğinden insanın doğası dolayısıyla da toplumun yapısı aynı kalmaktadır.¹¹⁶ Örneğin; gündelik bilgi anlayışını ve eylemlerini, dini ve ananevi unsurların şekillendirdiği *geleneksel kanaatkâr zihniyete* sahip olan bir birey,¹¹⁷ elinde bulunan menkul sermayesini en azından katılım bankalarına olsa dahi yatırarak ekonominin canlanmasına, paranın tedavülde oluşuna katkı sağlamak yerine *riba haramdır* yerleşik zihniyetiyle sermayesini yastık altında

¹¹⁴ FREYER, Hans, *Sosyoloji Kuramları Tarihi*, Çev. ÇAĞATAY, Yay. Haz.: AYAS, Rami, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015, s. 154-160.

¹¹⁵ KONGAR, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, s. 187.

¹¹⁶ SUĞUR, “Klasik Sosyolojiye Katkı II: Vilfredo Pareto ve Seçkinler Teorisi”, s. 169.

¹¹⁷ Tanım, Hasan Hüseyin Aygül'den alınmıştır. Aygül'ün temel hipotezine göre üç ana faktör; gelenek, din ve madde merkezli düşünce iktisadi zihniyet ölçütlerine etki yapmaktadır. Bu üç ana faktöre bağlı olarak ortaya çıkan zihniyet tipleri de ‘geleneksel/kanaatkâr zihniyet’, ‘mensubiyete bağlı emanetçi zihniyet’ ve ‘oportünist/hırdavatçı zihniyet’ olarak üçe ayrılmaktadır. “Söz konusu zihniyet tiplerinin iktisadi etkinliklerinde başat olan eylem tipleri de üçe ayrılmaktadır. Buna göre ‘geleneksel/kanaatkâr zihniyet’te’ geleneksel eylem tipinin; ‘mensubiyete bağlı emanetçi zihniyet’te’ değersel/akılcı eylem tipinin, ‘oportünist/hırdavatçı zihniyet’te’ ise amaçsal/akılcı eylem tipinin baskın olduğunu görmekteyiz. ‘Geleneksel kanaatkâr zihniyet’e’ sahip olan bireylerin gündelik bilgi anlayışını ve eylemlerini dini ve ananevi unsurlar şekillendirmektedir. ‘Mensubiyete bağlı emanetçi zihniyet’e’ sahip olan bireylerin gündelik bilgi anlayışını ve eylemlerini ise din şekillendirmektedir. ‘Oportünist/hırdavatçı zihniyet’e’ sahip olan bireylerin gündelik bilgi anlayışını ve eylemlerini maddeci bakış açısı şekillendirmektedir.”, AYGÜL, *Zihniyet, Din ve İktisat Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplumunun İktisadi Zihniyet Dönüşümü ve Tipolojik Analizi*, s. 372.

tutmakta ısrar eder.¹¹⁸ Oysa “bir mülkün imar ve serveti paranın çokluğu ile husule gelmeyip belki mevcut olan paranın devri ile vücuda gelir.”¹¹⁹

Her devrin aktörü ve toplumun atomu olan insan, çok yönlü, hemen her şeyle ilgili olan hem eser hem müessir olarak dünyaya biçim veren bir varlık olduğundan onu anlamak her zaman çok kolay olmamaktadır. İnsan davranışlarının ardındaki anlamları kendine özgü kategoriler vasıtasıyla açıklamaya çalışan çağdaş sosyologlardan Pierre Bourdieu da insanı sosyo-kültürel düzene bağlayan, onun dünyayı algılayış biçimine etki eden kazanılmış eğilimler setine¹²⁰ *habitus* adını vermektedir. “*Habitus (alışılmışlık/yatkınlık) nesnel şartlar tarafından oluşturulan, ama bu şartların değişmesinden sonra bile devam etme eğiliminde olan, kazanılmış devamlı bir algılama, düşünce ve eylem şemaları sistemidir.*”¹²¹ Bourdieu’ya göre edinilen bu düşünce, beğeni ve eylem kalıpları, toplumsal yapılar ile toplumsal pratik/eylem arasındaki bağı oluşturarak alışılmış olanın yeniden üretimine katkıda bulunur.¹²² Herhangi bir durum karşısında neyin gerekli olduğuna, nasıl düşünülmesi, ne yapılması hatta ne hissedilmesi gerektiğine dair pratik kavrayış olan *habitus*, içsel karar mekanizmasıdır. *Habitus* ile eylem/pratik arasında döngüsel bir ilişki vardır. Bir pratik sıklıkla tekrarlandığında *habitus* oluşurken; pratikler de *habitus* tarafından

¹¹⁸ “Eşyanın şahsiliğini belki de en açık olarak tasarrufta görebiliriz. Din ve iman gibi, para da sahibinin şahsına, âdeta iliklerine o derece işleyip sinmiş olmalı ki, meşhur bir atasözü ile, her ikisinin kimde olduğunu kestirmek her zaman kolay olmamaktadır. Yeni gelişen ülkelerde yatırım fonlarını harekete geçirmek ve hele sermaye piyasasını geliştirmekte bugüne kadar en fazla rastlanan zorluk, tasarruf edilen paranın sahibinden kolay kolay çözilemeyen bir uzuv halinde şahsına bağlanmış olmasından ileri gelir. Modern Batılı insanda parayı para olarak tutma arzusu bugünün iktisat dili ile söyleyelim: ‘likidite tercihi’ - hiç değilse cep, kuşak veya cüzdandan kopup vadesiz bir hesab-ı cari ile kendi dışında yabancı bir varlığa -bankaya- uzanacak kadar yumuşama gösterdiği halde, gelenekçi insanda kişilik dışına çıkan bu daracık mesafeyi aşabilmek için epeyi gayrete ihtiyaç görülmüştür ve görülmektedir.” ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 53.

¹¹⁹ ÜLGNER, Sabri F., *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme*, Der Yayınları, İstanbul, 1991, s. 3., Ülgner, bu cümleyi Ahmet Cevdet Paşa’dan aynen alıntılanmıştır. Konunun daha ayrıntılı tetkiki için bkz: ÜLGNER, Sabri F., “Ahmed Cevdet Paşa’nın Devlete ve İktisada Dair Düşünceleri”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 130-152.

¹²⁰ CAN, Betül, “Pierre Bourdieu: Pratik Kuramı ve Dinsel Alan”, *Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Isparta, 2020, s. 133.

¹²¹ WALLACE-WOLF, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, s. 168,169.

¹²² MARSHALL, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 291.

yönlendirilir.¹²³ Habitus, bireyi şekillendirirken bireyin eylemleri (pratikleri) tarafından da şekillendirilir.¹²⁴

Habitus, tortu, kolektif şuur, kök paradigma ve zihniyet gibi isim ve kavramsallaştırmalar (aralarında nüans farklarının olduğunu kabul etmekle birlikte) temelde, insanın düşünce, tutum ve davranışlarına yön veren itici gücün ne olduğunun açıklanma çabasının ürünleridir ve bu çaba ortaya konulurken dahi her düşünür kendi dönemine uygun kavram ve şemalarla konuya açıklık getirmeye çalışmıştır. Zira bu konu (zihniyet) insan ve toplum yaşamında hayati önemi haiz, işlevsel bir fenomen olup birey ve toplum yaşamının kader ortağıdır.

3.2. Zihniyet-Değişim İlişkisi

Zihniyet değişimi ile toplumsal değişim arasında yakın ve önemli bir ilişki vardır. Zihniyetin değişmesi toplumsal değişimin bir parçası iken; toplumsal değişim de ancak zihniyetteki değişim sonrası gerçekleşebilir; dahası yerleşik hale gelebilir. Yani bu iki değişim olgusu birbirini etkileyen bir döngü takip etmektedirler.

Zihniyetin birey ve toplum yaşamındaki en önemli işlevsel yönlerinden biri toplumsal değişimi engelleyici ya da teşvik edici rolünün bulunmasıdır. Şöyle ki; iki büyük sosyo-psikolojik mekanizma olan edinim-yayılma ve korunma-savunma mekanizmaları grup yaşamında başattır. Bunlardan ilki grubun kendini geliştirmesini ve diğer gruplar üzerinde etkili olmaya çalışmasına işaret ederken; ikinci tür mekanizmalar, herhangi bir tehdit durumunda grup kimliğini koruma işlevi üstlenirler. İlk tür mekanizma (edinim-yayılma) zihniyetin değişimi teşvik edici boyutu iken ikincisi (korunma-savunma) zihniyetin değişime direnen yönüdür.¹²⁵ Toplamlar genellikle bütünlüklerini korumak adına süregelen zihniyet yapısını meşrulaştırırlar ve

¹²³ CAN, “Pierre Bourdieu: Pratik Kuramı ve Dinsel Alan”, s. 136,137.

¹²⁴ BARAN, Aylin Görgün, “Pratik, Kültür, Sermaye, Habitus ve Alan Teorileriyle Pierre Bourdieu Sosyolojisi”, *Sosyolojide Yakın Dönem Gelişmeler*, Ed. SUĞUR, Serap-BARAN, Aylin Görgün, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 3852, Eskişehir, 2019, s. 9.

¹²⁵ MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 21-23.

yeniden üretirler. Böylece zihniyet, toplumda oldukça sabit bir fenomen olup dış tesirlere karşı sert direnç gösteren bir yapı sergilemektedir.¹²⁶

Toplumlar değişime mukavemet noktasında en şiddetli tepkilerini, kendilerini diğer toplumlardan ayıran, sembolik kıymeti bulunan unsurların değişmesine mukabil gösterirler.¹²⁷ Örneğin Osmanlı Döneminde sarık yerine fesin gelmesine gösterilen tepkinin benzeri Cumhuriyet döneminde fesin kaldırılıp yerine şapkanın getirilmesinde de gösterilmiştir. Bugün neredeyse hiçbiri kullanılmayan ve işlevsel bulunmayan bu giysiler, belirli dönemlerin dini ya da profan simgeleridir ve birinden diğerine geçiş süreci her zaman sıkıntı doğurmuştur. Bunun nedeni din ya da dini kaynaklı motiflerle bezenmiş manevi etkenlerin, toplumsal düzlemde yaptırım gücünün çok kuvvetli olmasıdır.

Zihniyet, durağan bir yapı olmadığı gibi toplumdan bağımsız da değildir. Zihniyet değişimi, toplumsal değişim olgusunun bir parçasıdır. Belirli bir zaman diliminde bireylerinin tutum ve davranışlarında yani zihniyetlerinde gerçekleşen farklılaşmanın toplum üzerindeki sonucu, toplumsal değişimdir. “*Toplumsal değişimin incelenmesi, zihniyetleri etkileyen değişimlerle kültürün ve toplumsal örgütlenmenin diğer öğelerini etkileyen değişimler arasındaki ilişkilerin incelenmesidir*”¹²⁸ Oluşumunda hiçbir zaman tek ögenin etkili olmadığı, bir etkileşimler ağının tezahürü olan zihniyet fenomeninin, değişimine etki eden mutlak bir belirleyici yoktur fakat bazı evreleri bulunmaktadır. Zihniyet değişiminin evrelerinden ilki; *çözülmedir*. Bu aşamada inanç ve tutumlar sorgulanır. Kuşkular, değer sisteminin merkezine ulaştığında halk üzerinde ya uzun süreli bir inanç sarsılması dönemiyle ya da savaş, afet, açlık gibi kültürel şok ile kolektif şuur çöker. Bu evrede kültürel bunalım yaşanır ve rahatsızlık tüm grup üyelerinde isyan ve bıkkınlık şeklinde kendini gösterir. Toplumsal bünye yeni normlar ve arayışlar içine girer. İkinci evre, nispeten daha uzundur; yeni inanç ve değerler sisteminin *oluşum* evresidir. Bu evrede ya insani bir felaket anahtar değer yaratır ya da seçkinler yeni normlar üretirler. Bir geçiş aşaması da sayılabilecek bu evrede, çökmeye yüz tutan ya

¹²⁶ ÜLGENER, Sabri F., “İktisadi Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 255.

¹²⁷ TURHAN, *Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, s. 164.

¹²⁸ MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 59.

da çöken değerlerle yeni değerler bir arada bulunur ve yavaş yavaş kendine yer bulan inançlar hiyerarşik bir yapı gösterir. Bazıları ortadan kaybolur. Son evre *donma* yani yeni değerlerin sistemleşmesidir. Yeni değerler daha açıkça kavranıp seçkinler tarafından uygulanır ve savunulurken eski değerler gözden düşer. Toplumsal yapı daha çok benzeşir ve dinamizm kazanır. Böylece yeni bir kültürel kimlik edinir.¹²⁹ Netice itibariyle yeni bir zihniyet ancak yeni bir sistem içinde, temel değerlerin yeni bir düzenlemeye tabi tutulması ile teşekkül edebilir.¹³⁰ Zihniyetlerin değişebilmesi için üç genel koşulun eş zamanlı olarak gerçekleşmesi gerekir. Bunlardan birincisi, halihazırdaki durumun toplumsal grup üzerinde yeterince baskı oluşturmaması ve bu baskının grup üyelerinin çoğunluğu tarafından hissedilmesidir. İkincisi, toplumun kendini ifade edebilecek özgürlük bölgelerinin bulunmasıdır. Üçüncüsü, toplumun, rahatsızlık hissedilen konunun çözümüne ya da yeni ihtiyaçların tatminine cevap verebilecek, yeterince test edilmiş yeni sosyo-kültürel modellerden haberdar olması¹³¹ ve bunların uygulamaya konulabilmesidir. Tüm bu şartlar yerine geldikten sonra değişen, değişmekte olan ve değişmeyen zihniyetlerden müteşekkil bir geçiş dönemi yaşanır. Nihayetinde toplumsal konsensüs sonucu hâkim yeni zihniyet oluşur. Tüm bunlar bir süreç içinde cereyan eder ve zihniyetlerin değişim süreci çok yavaştır. Toplumsal anlamda bakıldığında zihniyetlerin evriminin doğal ritmi, üç kuşağı kapsar. Aynı soya mensup kişilerin zihniyetinde belirgin bir kopma olması için bir yüzyıldan fazla bir süre gerekir ki burada üç kuşak söz konusudur: büyük ebeveyn, ebeveyn (ana-baba), çocuklar. Bireysel anlamda ise Muccielli'ye göre ancak genç kuşaklar zihniyet evrimine aracılık edebilirler ve zihniyet değişimi gençlerde daha kolay ve hızlı olur. Zira -şok, stres gibi istisnai haller dışında- bir insanın kırk yaşından sonra zihniyetini değiştirmesi çok zordur.¹³²

Değerlerden müteşekkil bir sistem olan¹³³ zihniyet, sadece toplumsal gövde ve yapıya eşlik eden bir epifenomen¹³⁴ değildir. Bilakis gövde ve davranışı

¹²⁹ MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 69,70.

¹³⁰ MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 36.

¹³¹ MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 61.

¹³² MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 88.

¹³³ MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 21.

¹³⁴ Gölge gerçeklik: Herhangi bir sürecin işleyişine kayda değer bir katkısı olmayan, söz konusu sürecin bir yan ürünü olarak meydana gelen şey. <http://www.sosyalbilimlervakfi.org/tr/sozluk/epifenomen/> (14.10.2021)

şekillendirmede en etken unsurlardan biridir.¹³⁵ Çünkü o, bir grubun içselleştirilmiş kültürü ile içkindir.¹³⁶ Bir toplumun egemen zihniyeti, o toplumdaki insanların davranışlarını sınırlandırır, yönlendirir ve meşrulaştırır.¹³⁷ Bu bağlamda bir grubun ortak edimlerini anlayabilmek için, onun zihniyeti hakkında bilgi sahibi olunması gerekir.¹³⁸ Zihniyet, çeşitli mensubiyet gruplarının değerler sistemine atıfla; (rasyonel, bireyci, ampirist) Batı zihniyeti, (eleştirel, anarşist, bireyci) Fransız zihniyeti ya da farklı meslek gruplarına atıfla ilahiyatçı zihniyeti, memur zihniyeti gibi isimler alabilir.¹³⁹ Ancak bir tasnif yapılmak istendiğinde realitede farklı zihniyet tezahürlerini birbirinden ayırt etmek oldukça zor hatta imkansızdır. İki yandaki tezahürlerin birbirine yaklaştığı hatta iç içe geçtiği durumlar söz konusu olup sürekli olarak birinin diğerine eğilimi neticesinde ara zihniyet formları meydana gelmektedir.¹⁴⁰ Bu durum Kıray'ın ara/tampon kurumlar¹⁴¹ kavramsallaştırmasından mülhem, tampon zihniyet formları olarak da ifade edilebilir. Eğitimle şekillenebilen,¹⁴² yaşam tarzlarının belirleyicisi ve “*bir dünya görüşünün taşıyıcısı olan*”¹⁴³ zihniyetin en kolay gözlenebilen şekli, eyleme dökülmüş davranışlar halinde kendini ortaya koymasındır.¹⁴⁴ Dış dünyaya yansımayan, his, duygu boyutunda kalan durumlar zihniyeti ifade edemez.¹⁴⁵

Zihniyet çalışmalarının değeri Türkiye’de çok geç fark edilmiştir. Zihniyetin toplumları ileri götüren ya da geri bırakan bir unsur olduğu henüz Cumhuriyet’in ilk yıllarında farkına varılan bir husus olmuştur.¹⁴⁶ Zihniyet denilince Türk düşün

¹³⁵ SAYAR, Ahmed Güner, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 290.

¹³⁶ MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 8, 16 ve 21.

¹³⁷ AYGÜL, *Zihniyet, Din ve İktisat Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplumunun İktisadi Zihniyet Dönüşümü ve Tipolojik Analizi*, s. 14.

¹³⁸ MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 23.

¹³⁹ MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 47., AYGÜL, *Zihniyet, Din ve İktisat Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplumunun İktisadi Zihniyet Dönüşümü ve Tipolojik Analizi*, s. 42.

¹⁴⁰ ÜLGNER, “İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri”, *Makaleler*, s. 40.

¹⁴¹ KIRAY, Mübeccel B., *Toplumbilim Yazıları*, s. 16.

¹⁴² MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 7.

¹⁴³ MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 21.

¹⁴⁴ MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 18.

¹⁴⁵ YAVUZ, Sefer, “Konu ve Yöntem Bakımından Sabri Ülgener ve Din Sosyolojisine Katkıları”, *İslâmî İlimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2017, ss. 89-116, s. 112.

¹⁴⁶ Atatürk: “Milleti uzun asırlar gaflette bırakan esbabı mütelevvia arasında hakikî noktayı, bir kelime ile ifade etmiş olmak için diyebilirim ki, bütün sefaletlerimizin sebebi kat’isi *zihniyet* meselesidir. İnsanlar ve insanlardan mürekkep olan cemiyetler her şeyden evvel bütün fertleriyle salim bir zihniyete

tarihinde akla ilk gelen isim Sabri F. Ülgener'dir zira zihniyet meselesi, Türk sosyal bilimler geleneğine Ülgener'in çalışmaları ile dahil olmuştur. Ülgener, Batıyı da Doğuyu da çok iyi tanıyan, Orta çağdan Yeni çağa, Feodalizm'den Kapitalizm'e geçiş evrelerini bir zihniyet dönüşümü perspektifinde açıklayan, toplumsal değişim ve iktisadi gelişme sürecinde maddi unsurların yanı sıra manevi kültürel unsurların; zihniyetin rolüne vurgu yapan mümtaz bir bilim insanıdır. O, bir toplum içindeki temel sorunları anlayabilmek için zihniyetleri tetkik etmenin elzem¹⁴⁷ olduğunun ifade etmiş ve zihniyet çalışmalarında Weber'in yöntemini benimsemiştir. Zihniyet analizinde, geleneksel toplumların modern topluma geçişini tarihsel bir süreç içinde ele almış,¹⁴⁸ Batı'da kapitalizmin nasıl geliştiğini açıklayan Weber'in yöntemini Osmanlı toplumunda kapitalizmin neden gelişemediğine uyarlayarak durum tespiti yapmış ve özgün neticelere varmıştır.

Zihniyet çalışmalarının arkasında kırk yıllık birikim¹⁴⁹ yatan Ülgener, merak yelpazesi geniş bir aydın olarak karşımıza çıkar. Antikacı dükkanlarını dolaşmayı sever,¹⁵⁰ hüsn-i hat örnekleri toplardı. Kendisi de talik karalamalar yapar, klasik müzik ve klasik mimariden hoşlanırdı.¹⁵¹ Ancak edebiyat ve sanata olan ilgisi onu klasizm ya da romantizme sürüklememiş, realizmden koparmamıştır. O, sosyal bilimlerde hemen her alanda araştırmalar yapmıştır. Ülgener, iktisatçı olduğu kadar, iktisat felsefecisi, kültür bilimcisi, sosyal tarihçi, sosyolog ve metodologdur.¹⁵² Bu anlamda o, bir ansiklopedist olarak kabul edilebilir. Gelecek bölümde Ülgener, hayatı, eserleri ve metodolojisiyle daha yakından tetkik edilecektir.

sahip olmalıdırlar. Zihniyeti zayıf, çürük, sakîm, sehîf olan bir heyeti içtimaiyenin bütün mesaisi hebadır. İtiraf mecburiyetindeyiz ki, bütün İslam âleminin cem'iyatı içtimaiyesinde hep yanlış zihniyetler hüküm sürdüğü içindir ki, Şarktan garba kadar İslâm memleketleri düşmanların ayakları altında çiğnenmiş ve düşmanların zinciri esaretine geçmiştir." Diyerek zihniyet konusunun önemine vurgu yapmıştır. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri Konya Gençleriyle Konuşma (20.03.1923) (Açıklamalı Dizin ile) (Cilt I-III), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 312., <https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/S%C3%96YLEV-ORJ%C4%B0NAL.pdf> (07.07.2022)

¹⁴⁷ MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 7.

¹⁴⁸ ÖZKİRAZ, "Sabri F. Ülgener'de Zihniyet ve Geri Kalmışlık -Osmanlı'dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme-", s. 36.

¹⁴⁹ ÜLGİNER, *Zihniyet ve Din*, s. 173.

¹⁵⁰ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 88, 4. Dipnot.

¹⁵¹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 218.

¹⁵² ACAR, Mustafa-BİLİR, Hüsnü, "Gerçek Bir Âlim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 16 Sayı: 26, 2014, ss.114-122, s. 115.

2. BÖLÜM

SABRİ F. ÜLGENER'E PANORAMİK BAKIŞ

1. SABRİ F. ÜLGENER'İN HAYATI, ESERLERİ, ETKİLENDİĞİ KİŞİLER VE METODOLOJİSİ

1.1. Hayatı

Sabri Fehmi Ülgener, dünyaya geldiği dönem itibariyle büyük dünya buhranını yaşayan sessiz kuşağın¹⁵³ evlatlarındandır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde dünyaya gözlerini açmış, Osmanlı'nın yıkılışı ve Modern Türkiye'nin doğuşuna genç bir birey olarak şahitlik etmiş, olgunluk döneminde ülke sorunlarına etkin ve etkili olarak eğilen bir Türk aydını profili çizmiştir. İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyanın kendini toparlamaya çalıştığı, Türkiye'nin de Cumhuriyet rejimine geçmesinin değişim sancıları içinde bulunduğu bu dönemler, zahiri zorlukların yanında fikri tartışmaların yaşandığı, yeni söylem ve akımların ortaya çıktığı, dünyada bilim ve teknolojinin ilerlediği dönemler olmuştur. Dönem, bu yönüyle düşünce insanlarına pek çok katkı sunmuştur. Ülgener özelinde ise *ailesindeki mitos ve logos bölünme*¹⁵⁴ ona sonrasında büyük avantaj sağlamıştır. Tıpkı Weber'in sofu annesiyle oldukça seküler babasının arasında bir sentez elde ettiği gibi; o da tam tersi olarak askeri sınıfa mensup seküler bir anne tarafına¹⁵⁵ ve ulema sınıfına mensup dindar bir baba tarafına sahip olmanın kendisine kazandırdığı Doğu-Batı sentezini ustaca elde etmiştir. Onu daha yakından tanımak gerekirse; Sabri Ülgener'in dedesi İsmail Necati Efendi, Nakşibendi

¹⁵³ “Sessiz Kuşak: 1920 ve 1945 yılları arasında doğan kuşak, dünyanın önemli sorunlarla boğuştuğu bir dönemde dünyaya geldiler. Savaş ve otoriter yönetimlerle karşılaştılar. Çoğu 1929'da yaşanan ve bütün dünyada etkili olan Büyük Depresyonu yaşadılar. Kuşağın ismi, dönemin otoriter yapısından kaynaklanan sebeplerle insanların büyük bir bölümünün olaylar karşısında sessiz kalmasından kaynaklanıyor. Kanaatkâr, tutumlu, büyük sıkıntılarla karşılaşmış, iktidarlar karşısında itaat duygusunun yüksek olduğu bir kuşak.” ZENCİRKIRAN, Memet, “Türkiye’de Gençlik”, *Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, Ed. ZENCİRKIRAN, Memet, Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 3954, Eskişehir, 2019, s. 180.

¹⁵⁴ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 25 4. Dipnot.

¹⁵⁵ Cumhuriyet tarihinde özellikle siyasi ve edebi alanda iz bırakan Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Nazım Hikmet Ran, Mehmet Ali Aybar ve Oktay Rifat Horozcu gibi isimler Ülgener’in anne tarafından kuzenleridir. Bkz. SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 51.

tarikatının Halidî koluna mensup bir şeyhti.¹⁵⁶ Vefatına kadar İstanbul Cağaloğlu'ndaki Fatma Sultan Camii'de bulunan Gümüşhanevî dergahında Nakşibendi şeyhi olarak vazifesini ifa etti.¹⁵⁷ Bu dergâh, 1925'te tekkelerin kapatılmasına kadar İstanbul'un en başta gelen tarikat merkezlerinden biriydi.¹⁵⁸

Babası, Mehmed Fehmi Efendi, Kur'an-ı Kerim'i hıfzederek ve babasının derslerini takip ederek icazetini aldıktan sonra rû'us¹⁵⁹ imtihanını kazanmış, Beyazıd Camii'ne müderris olarak atanmıştı. Kendisi Sultan Abdülaziz'in oğlu Şehzade Şevket Efendi'ye bireysel (özel) ders de vermiştir.¹⁶⁰ Osmanlı Dönemi'nde sarayın huzur dersleri hocası olan Fehmi Efendi, Cumhuriyet'in ilanından sonra da ilk İstanbul Müftüsü olarak seçilmiştir. Terakkiperver parti yöneticilerinin İstanbul milletvekilliği teklifini reddederek, vefatına kadar müftülük görevini yerine getirmiştir.¹⁶¹

Mehmed Fehmi Efendi, 1892 yılında Dağıstanlı, soyu Şeyh Şamil'e dayanan¹⁶² Emine Behice Hanımla evlenmiş ve bu evlilikten iki evlat sahibi olmuşlardır. Mesude ve İsmail Sabri.¹⁶³ 8 Mayıs 1911'de dünyaya gelen İsmail Sabri Ülgener, İsmail adını, baba tarafından dedesi İsmail Necati Efendi'nden; Sabri adını da anne tarafından dedesi Hasan Sabri Paşa'dan almıştır. Biri ilmiye diğeri seyfiye sınıfına dahil bu iki dedenin torunu olan İsmail Sabri, rasyonel ve irrasyonel cenahın ortasında nadide bir sentez olarak yetişmiştir. Osmanlı'nın ayakta kalmaya direndiği yıllarda dünyaya gelen Ülgener, I. Dünya Savaşı'nın ve Kurtuluş Savaşı'nın etkilerini çocuk yaşlarında hissetmiş, 12 yaşında iken Cumhuriyetin kuruluşuna tanıklık etmiştir. Türk tarihî sürecinin en hızlı, hareketli ve değişken dönemlerine şahit olmuştur.

Sabri Ülgener, ilkokula Çemberlitaş'ta bulunan Aşîyan İbtidai'sinde başlamış, üçüncü sınıftayken bu okulun kapanması üzerine ilköğretimini İstanbul İdadisi'nin

¹⁵⁶ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 27.

¹⁵⁷ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 28.

¹⁵⁸ EYİCE, Semavi, "Fatma Sultan Camii", *İslâm Ansiklopedisi*, TDV, 12. Cilt, İstanbul, 1995, s. 262.

¹⁵⁹ Rû'us: Osmanlı bürokrasisinde tayin işleriyle uğraşan kalemin adı.

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ruus> (01.02.2021)

¹⁶⁰ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 31.

¹⁶¹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 33, 4. Dipnot.

¹⁶² Sabri Ülgener Belgeseli, 1. Bölüm, https://www.youtube.com/watch?v=R_yaQn-d7Sc (20.12.2021), SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 38, 4. Dipnot.

¹⁶³ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 34.

iptidai kısmında tamamlamıştır.¹⁶⁴ Lise eğitimine de aynı okulda devam etmiş ancak okulun adı İstanbul Erkek Lisesi olarak değiştirilmiştir. 1931 - 1932 yılında buradan mezun olmuştur. Bu sıralarda evde de babasından medrese ve *hüsn-ü hat*¹⁶⁵ dersleri alan Ülgener, babasının ilmiye sınıfına mensup arkadaşlarının sohbetlerine de dahil olmuştur. Bu meyanda Kur'an-ı Kerim ve İslami ilimlere olan vukûfiyetini babasına borçludur.¹⁶⁶ Lise eğitimi boyunca yabancı dil olarak Almanca dersler alan Ülgener, oto-didakt yolları ile dile hakimiyetini geliştirmiştir. Dil öğrenmede yetenekli olan Ülgener, babasından Arapça ve Farsça dersler almış, Osmanlıca okumalarda da hayli gelişmiştir.

1933 yılında Türk öğretim hayatı ile ilgili iki önemli olay yaşanmıştır. Önce Atatürk Üniversite Reformu'yla üniversiter bir öğretim sistemi ve eğitim kadrosundan mahrum bulunan İstanbul Darülfünun'u, İstanbul Üniversite'si olarak değiştirilmiştir. İkinci olarak, reformun hemen ardından Nazi Almanyası'ndan kaçarak Türkiye'ye sığınan Alman hocalar İstanbul Üniversite'sinde göreve başlamışlardır. İsmail Sabri, Hukuk Fakültesinde 1933-1935 yılları arasında Alman bilim insanlarından dersler görmüş, onların talebesi olmuştur.¹⁶⁷ 1935 yılında İ. Ü. Hukuk Fakültesi'nden mezun olan Ülgener, aynı yıl İktisadiyat ve İçtimaiyat kürsüsüne asistan tayin edilmiştir. O dönem, İ.Ü.'ne gelen Alman hocaların tercüme işlerini bazı Türk akademisyenler yapıyordu. Bu bağlamda Prof. Fritz Neumark'ın tercüme işleri Sabri Ülgener'e verilmiştir.¹⁶⁸

1936 yılında İstanbul Üniversitesi'nde müstakil bir İktisat Fakültesi kurulmasıyla birlikte Hukuk Fakültesi'ndeki İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü'ndeki görevlerinden ayrılan öğretim üyeleri burada (İktisat Fakültesi'nde) göreve başlamışlardır. Sabri Ülgener, bu yeni fakültede Wilhelm Röpke'nin başkanı olduğu Umumi İktisat ve İktisat Teorisi kürsüsünde asistan olarak görev almıştır. Aynı yıl evlenmiş fakat yaklaşık bir buçuk yıl süren evliliğinde mutluluğu yakalayamamıştır. Boşanmanın ardından kendini doktora çalışmalarına veren Ülgener, 1937 yılında

¹⁶⁴ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 46.

¹⁶⁵ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 51.

¹⁶⁶ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 48,49.

¹⁶⁷ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 52.

¹⁶⁸ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 55,56.

“Yakın Şark Türk-İslam Dünyası’nın İktisat Ahlakı ve Zihniyeti” isimli doktora çalışmasını tamamlamıştır. Doktora çalışmaları sebebiyle tecil edilen askerlik görevini yerine getirmek üzere 1938’de Halıcıoğlu’ndaki Yedek Subay Okulu’na alınmıştır. 1939’da Yedek Subay Okulu’ndan mezun olmuş ve Yıldız Muhabere I. Alayı’nda kıta stajına başlamıştır. Buradaki ihtiyat zabıtlığı görevini 1939’da tamamladıktan sonra İktisat Fakültesi Sosyoloji ve Kömün Bilgisi asistanlığına asaleten tayin olmuştur.¹⁶⁹ 1941 yılında “Kapitalizmden Evvel İaşe Buhranları” adlı doçentlik tezini tamamlamıştır.¹⁷⁰ 1943 yılında önce annesini ardından babasını kaybetmiş, bu bunalımlı devreyi, daha sonra Türk İktisatçılar Derneği’nin çekirdeğini oluşturacak olan ve içinde; Refii Şükrü Suvla, Ahmed Ali Özeken, Mehmed Oluç ve Memduh Yaşa gibi dostlarının desteğiyle atlatmıştır.¹⁷¹

1947-1948 yılları arasında Harvard’da akademik çalışmalarına devam eden Ülgener, burada Schumpeter, Hansen gibi hocalarla temas etme fırsatı bulmuştur. 1948 yılında önce İngiltere’ye ardından Hollanda’ya gitmiştir. Yurda döndükten sonra 1948-1949 akademik yılı makro-iktisat derslerini artık Keynes-Hansen çizgisinde vermeye başlamıştır.¹⁷² II. Dünya savaşı sonrası neredeyse tüm dünya ekonomilerinde yaşanan buhrandan Türkiye de fazlasıyla etkilenmiş, kalkınma için sağlıklı iş organizasyonlarının tesisi ve işsizlik sorununun çözümü Keynesyen iktisat politikalarında aranmıştır. Tam da bu dönemde Türkiye’deki İktisat Fakültesi öğrencileri, Keynesyen iktisat düşüncesinin esaslarını Sabri Ülgener’den öğrenmeye başlamışlardır. O, verdiği dersler, yazdığı makaleler ve özellikle *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme* (1962) adlı eseriyle Keynesyen düşünce akımının Türkiye’ye aktarılmasında ve bir akademik taban bulup yerleşmesinde aracılık görevi üstlenmiştir.¹⁷³

Ülgener, 1951 yılında *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi* adlı profesörlük takdim tezi ile profesör olmuştur.¹⁷⁴ 1952 yılında Ord. Prof.

¹⁶⁹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 67-70.

¹⁷⁰ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 78.

¹⁷¹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 82.

¹⁷² SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 93-103.

¹⁷³ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 103-105.

¹⁷⁴ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 109.

Fritz Neumark'ın Almanya'ya dönmesiyle İktisat ve Maliye Teorisi Kürsüsü başkanlığına getirilmiştir.¹⁷⁵ Üniversiteler Kanunu gereğince yapılan seçim sonucu 1954 yılında İktisat Fakültesi dekanı olmuş ve bu görevini 1956 yılına kadar sürdürmüştür.¹⁷⁶ 1958 yılında kendi kürsüsünde asistan olan Sevim Aytaç ile evlenmiş,¹⁷⁷ 1960 yılında da oğulları Mehmed Fehmi dünyaya gelmiştir.¹⁷⁸ Babasına ruhen çok bağlı olan Ülgener, Fehmi ismini kendi ismine eklemiş, akademik bütün yazılarını hatta resmi yazışmalarını Sabri Fehmi olarak yapmıştır. Tek evladına da babasının ismini vermesiyle 1865'ten beri aile içinde üç nesil 'Fehmi' isminin kesintisiz kullanılması sağlanmıştır.¹⁷⁹

1964 yılında araştırmalar yapmak ve Türkiye ekonomisi üzerine konferanslar vermek için Colombia Üniversitesi'nden davet almıştır. Burada yaklaşık yedi aylık bir çalışma yürütmüş ve Mayıs 1965'te yurda dönmüştür.¹⁸⁰ 1975 sonrası ömrünün en üretken dönemini yaşayan¹⁸¹ Ülgener, 1981 yılında 70 yaşında emekli olmuştur.¹⁸² Şerare Yetkin'in betimlemesiyle, bu "melek yüzlü profesör,"¹⁸³ 1 Temmuz 1983'te hayatını kaybetmiş,¹⁸⁴ Edirnekapı Şehitliği'ndeki aile kabristanına defnedilmiştir.

Ülgener, 20. Yüzyılın son çeyreğinde Türkiye'de yoğunlaşan ve fikir dünyamızı da etkisi altına alan sağ-sol kutuplaşmasında bîtaraf olmayı tercih ederek siyaseti bilimden ayrı tutmaya çalışmışsa da Amerika Birleşik Devletleri'ndeki üniversitelerde dersler vermiş olması, serbest piyasa ekonomisine sıcak bakması ve Komünizme olan karşıtlığını açık bir şekilde ifade etmiş olmasından dolayı 1970'lerin başında (sol görünümlü bir dergi olan ANT tarafından) CIA ajanı olmakla itham edilmiştir.¹⁸⁵ Dolayısıyla birçok Türk bilim insanının yaşadığı makus talihi Ülgener de yaşamış; *kim söylemiş?* sorusu üzerinden yapılan peşin hükümler onun *ne söylemiş?*

¹⁷⁵ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 114.

¹⁷⁶ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 116-118.

¹⁷⁷ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 128.

¹⁷⁸ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 132.

¹⁷⁹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 35, 1. Dipnot.

¹⁸⁰ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 165.

¹⁸¹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 195.

¹⁸² SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 184.

¹⁸³ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 219, 1. Dipnot.

¹⁸⁴ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 200.

¹⁸⁵ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 180, 1. Dipnot., UYANIK, Zeki-AKKAŞ, İbrahim, "‘Kenarda’ Kalmış ‘Merkezi’ Bir Düşünür Portresi: Sabri Ülgener", *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Nisan 2016, ss. 49-59, s. 51.

olduğunu geri planda bırakmıştır. Aşırı akademik titizliği nedeniyle çok az yazabilen Ülgener, Türkiye’de sahasında ilk kabul edilebilecek eserlere imza atmıştır.

1.2. Eserleri

Akademik yolculuğu sırasında ilgisi hukuk alanından iktisat alanına kayan, iktisat alanındaki yetkin bilim insanlarından eğitim alan Ülgener, çalışmalarında dönemin baskın akademik üslubundan farklı bir yazım dili kullanmıştır. İktisat bilimindeki hâkim paradigma, insan faktörünü yok sayarak sırf madde üzerine odaklanırken Ülgener, çalışmalarına insan faktörünü *etkin aktör* olarak dahil edip tarihsel sosyoloji, edebiyat sosyolojisi ile iktisadi harmanlamış ve farklı bir akademik üslup sentezi elde etmiştir.¹⁸⁶ Onun basılmış ilk yazılı eseri; 1937 yılında Otto Stein’in “Menge und Grosse in der Wirtschaft” başlıklı kitabına yazdığı tanıtma yazısıdır. İ.Ü. Hukuk Fakültesi Mecmuası’nda yayımlanan bu yazıda iktisat (insan-madde) ile iktisat sosyolojisi (insan-insan) arasındaki sınırlara başarıyla işaret etmiştir.¹⁸⁷ Türkçe ve Almanca yayımlanmış 30’u aşkın makalesi, Alman hocalarından pek çok tercümesi ve tanıtım yazısı bulunan Ülgener’in¹⁸⁸ kitap adı altında yayımlanan eserleri şunlardır:

- **Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi (1951):** Ülgener’in profesörlük takdim tezi olan bu çalışma, ünlü hocalardan oluşan jüri¹⁸⁹ tarafından oybirliği ile kabul edilmiş ve büyük takdir görmüştür. Hacim itibariyle küçük ancak değer itibariyle benzersiz bu eser,¹⁹⁰ 1951 yılında İktisat Fakültesi yayınları arasında çıkmıştır. Alanında Türkçe olarak yapılan en derin ve ciddi çalışma olan bu eser,¹⁹¹ Ülgener’in tarihi verilerle iktisat teorisini birleştirebilecek bir bilimsel araştırma programı üzerinde çalışmak istemesi

¹⁸⁶ Ülgener’in akademik bir üsluba sahip olmadığını ileri sürenler de vardır. Bilgi için bkz: BIYIKLI, Şaban, “Zihniyet Araştırmaları Bağlamında Sabri Ülgener’in Araştırma Yöntemi ve Klasik Kaynaklarının Kritiği”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 2019, s. 31.

¹⁸⁷ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 67.

¹⁸⁸ ÖZKİRAZ, Ahmet, “Sabri Ülgener’de Zihniyet Analizi”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara, 1999, s. 37.

¹⁸⁹ Ord. Prof. F. Neumark başkanlığında kurulan jürinin üyeleri; Ord. Prof. Ş. Baban, Prof. H. A. Kuyucak ve Prof. R. Ş. Suvla idi. Bkz. SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 108.

¹⁹⁰ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 109.

¹⁹¹ ÖZKİRAZ, “Sabri Ülgener’de Zihniyet Analizi”, s. 65.

sonucu meydana gelmiştir.¹⁹² II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan ekonomik buhran nedeniyle İstanbul’da yaşanan mal darlığından hareketle 16.-18. yüzyıllar arasında, aynı coğrafyada şehrin geçimi noktasında görülen buhranları incelemeye yönelmiştir. Konuyu aydınlığa kavuşturacak örnekleri, beklenenin aksine arşivlerden değil divan şiirlerinden, Osmanlı vakanüvislerinin eserlerinden getirmiştir. Sonunda geçim sorununun çağdaş ekonomideki izlerini geriye doğru takip ederek ve kapitalizm öncesi dünyadaki izleriyle karşılaştırarak bazı neticelere ulaşmıştır.¹⁹³

Osmanlı’dan Cumhuriyet dönemine kadar yaşanmış belirgin darlık dönemlerini ele alan çalışma, bir başlangıç ve üç ana bölümden oluşmaktadır. Tam bir akademik disiplinle kaleme alınan çalışmanın başlangıç kısmında Ülgener, 19. yy. itibariyle ortaya konulan iktisadi çalışmalarda neredeyse tek suçlu olarak kapitalizmin gösterildiğini ve aşırı üretim dolayısıyla oluşan buhranlara dikkat çekildiğini ifade etmektedir. Ona göre her türlü kötülüğü kapitalizmle başlayan ve devam eden sürece bağlamak da kapitalizm öncesini tam bir güven ve huzur ortamı gibi göstermek de hatalıdır. O çalışmasında, kendi döneminde pek de üzerine gidilmeyen bir konu olan darlık buhranlarını ve sebeplerini araştıracağını¹⁹⁴ belirterek böyle bir çalışmaya niçin ihtiyaç olduğunu ifade etmiştir. Birinci bölümde, iktisadi dengesizliğe farklı durum ve şartlar içinde verilen isimler, açıklamalar ve konu ile ilgili fikirlere yer vermiş, ikinci kısımda somut olayları ele alarak örneklendirmiş ve son olarak iktisadi dengesizliğin dün ile bugün arasında mukayeseye giderek elde edilen sonuçları belirtmiştir.¹⁹⁵ İaşe buhranlarında, iktisadi sıkıntıların yanı sıra telaş, korku, panik ve heyecanın olayın vehâmetini artırdığına vurgu yapan Ülgener,¹⁹⁶ buhranda en önemli cihetin de yokluk ve darlığın bizatihi değil, ölçsüz fiyat yükselişine bağlı pahalılığın olduğunu ifade etmiştir.¹⁹⁷

¹⁹² SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 351.

¹⁹³ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 353.

¹⁹⁴ ÜLGENER, Sabri F., *Tarihte Darlık Buhranları*, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 8,9.

¹⁹⁵ ACAR, Mustafa-BİLİR, Hüsnü, “Gerçek Bir Âlim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener”, s. 116.

¹⁹⁶ ÜLGENER, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 69, 19. Dipnot.

¹⁹⁷ ÜLGENER, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 70.

Ülgener, buhranının sebeplerini *temelli ve uzun vadeli sebepler - boşaltıcı ve hızlandırıcı faktörler* olarak iki başlık altında ele alır. Uzun vadeli sebeplere nüfus artışı ve neticesinde şehirlere yönelen göçlerin burada meydana getirdiği darlık ve pahalılık, paranın değerinin düşmesi ve tüketim merkezlerine ulaşması için yola çıkan zahire nakliyatında yol uzunluğu bahane edilerek gereğinden fazla alınan harç, vergi, gümrük gibi masrafların fiyatları aşırı yükseltmesini örnek verir. Ona göre boşaltıcı ve hızlandırıcı faktörler ise kıtlık ve *ihlikar*¹⁹⁸’dır. Kıtlık sebepleri de biri doğal sebepler diğeri doğal olmayan (siyasi, idari ve mali) olmak üzere iki büyük grupta toplanabilir. Doğal sebepler, kuraklık, aşırı yağış ve salgın hastalıklardır. Doğal olmayan sebepler ise savaşlar ve neticesinde üretici nüfusun ölmesi, idari yolsuzluklar, devletin narh¹⁹⁹ tayininde ölçülü olmayışı, madeni paralardaki (meskukat) ayarın dengesizliği ve ödemelerin aksamasıdır. Boşaltıcı sebepler olarak zikredilenlerden başka hızlandırıcı sebep olarak da ihtikarı gösterir. Hatta tüm sebepler zamanla zail olsa bile ihtikarın bir kere başlamış olan buhranı tek başına sürdürmek için yeterli sebep olduğunu belirtir.²⁰⁰

Çalışmanın sonuç kısmında Doğu ve Batı medeniyetini iktisadi açıdan ele alan Ülgener, birinin aşağıdan yukarıya diğlerinin yukarıdan aşağıya iki ayrı yönde ilerlediğini, Batı’da var olan iktisadi iniş çıkışların hafif dalgalanmalar halinde seyrettiğini, Doğu’da ise uzun süreli derin düşüşler yaşandığını ifade eder. Aşırı bolluğun da buhran olduğunu belirten Ülgener, darlık buhranının tüketiciyi, bolluk buhranının da üreticiyi zor duruma soktuğunu, bu iki buhran tipinin sebeplerini ve ruhsal reaksiyonlarını karşılaştırmalı olarak ele almıştır. O, artık buhranların daha çok

¹⁹⁸ “Sözlükte ‘hakkını yemek, kötü davranmak; kışkırtmak, tedavülden çekmek, istiflemek, tekeline almak’ anlamlarındaki *hakr* kökünden türeyen *ihlikâr*, ‘ticaret malını pahalılaştırması gayesiyle istifleyip piyasaya arzını geciktirmek’ manasına gelmektedir.” Ayrıntılı bilgi için bkz: KALLEK, Cengiz, “İhtikâr”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, 21. Cilt, İstanbul, 2000, s. 560.

¹⁹⁹ Narh: “Açık kamu yararı gereği, temel ihtiyaçları karşılayan mal ve hizmetlerin piyasa fiyatlarına - onları oluşturan etkenlere dokunulmadan- doğrudan müdahale edilerek belirli sınırları aşmasının önlenmesi maksadıyla resmî tavan fiyat belirlenmesine dar anlamda narh denir. Klasik fıkıh literatüründe devletin fiyatlara müdahalesi çerçevesinde çoğunlukla narhın bu türü incelenmektedir. Geniş anlamda narh asgari ve sabit fiyat tespitlerini de içerir.” KALLEK, Cengiz, “Narh”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, 32. Cilt, İstanbul, 2006, s. 387., Ülgener’e göre narh politikası, (resmi fiyat) özellikle iâşe zorluğu nedeniyle fiyatların tüketici aleyhine ezici bir yükselme gösterdiği darlık zamanlarında önem kazanmaktadır. Bkz: ÜLGENER, Sabri F., “İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 78.

²⁰⁰ ÜLGENER, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 75-95.

bolluk buhranı olacağına dikkat çekerek çalışmasını sonlandırmıştır.²⁰¹ Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi, üslubunun zarafeti, kendine has mevzu kategorileri ile sahasında hala ender ve örnek bir çalışma olarak nitelendirilmektedir.²⁰²

- **Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme (1962):** Ülgener, ders kitabı niteliğinde²⁰³ olan bu eserini iki yıllık Harvard tecrübesinin ardından Türkiye'ye döndükten sonra kaleme almıştır. Ülgener, bu çalışmanın ortaya çıkmasında Keynesci iktisadın baş temsilcisi²⁰⁴ olan Alvin H. Hansen'e çok şey borçlu olduğunu ifade eder.²⁰⁵ Sayar'a göre Ülgener'i bu kitabı yazmaya iten iki sebepten ilki; Hansen gibi bir üstattan Keynesyen iktisadı öğrenmesinin yanı sıra, bu iktisadi sistemi yalın, anlaşılır bir şekilde ele alan Hansen'in eseri *A Guide to Keynes*'in de ona yol göstermesidir. Diğeri, yaklaşık on üç yıl boyunca toplamış olduğu kaynakların, ince bir tahkik sürecinden sonra ete kemiğe bürünmesidir.²⁰⁶ Dönemin Türkiye'sinin reel ekonomik şartları ve az gelişmişliği, onun Keynes'e karşı ilgi duymasına neden olmuştur. Diğer eserlerine nazaran, sırf iktisat ile ilgili olan²⁰⁷ bu eserin konusu makro ekonomidir. İçeriği, konunun tarihsel gelişiminin ortaya konulduğu bir giriş ve beş ana başlıktan oluşmaktadır. Kitap milli gelir, istihdam ve iktisadi büyüme teorisinin Keynes ile hak ettiği yere ulaştığını ve sonrasında geliştiğini belirtir.²⁰⁸ Çalışma, Batılı anlamda gerçek bir iktisat kitabının nasıl olması gerektiğine dair iyi bir örnek teşkil eder.²⁰⁹ Türk makro-iktisat literatüründeki

²⁰¹ ÜLGNER, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 107-124.

²⁰² SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 357.

²⁰³ ACAR, Mustafa-BİLİR, Hüsnü, "Gerçek Bir Âlim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener", s. 116.

²⁰⁴ ÜLGNER, Sabri F., "Hansen (Alvin Harvey)", *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 420.

²⁰⁵ ÜLGNER, Sabri F., "Alvin H. Hansen (1887-1975)", *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 468.

²⁰⁶ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 341.

²⁰⁷ ÖZKİRAZ, "Sabri Ülgener'de Zihniyet Analizi", s. 28.

²⁰⁸ BAYRAKTUTAN, Yusuf, "‘Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme’ Üzerine...", Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 417,418.

²⁰⁹ YÖRÜK, Ahmet, "Prof. Dr. Sabri F. Ülgener", Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 463.

büyük bir boşluğu dolduran²¹⁰ bu çalışmasında Ülgener, Keynes-Hansen çizgisine bağlıdır. Ancak tam bir teslimiyetçilikten uzak kalarak, örnek bir akademik çaba ile her meseleyi enine boyuna tetkik etmiştir. Yerli ve yabancı iktisat bilimcilere atıfla dönemin etkin iktisat politikası olan Keynesyen teori ve iktisadi büyümeyi masaya yatırmıştır. Ders kitabı olarak okutulmasına rağmen sınırları daha geniş olan bu eser, 1975 ve sonraları itibariyle Keynesçiliğin çöküşü karşısında ilgi kaybetse de hala reel dünyada işlerliği olan tespitler barındırmaktadır.²¹¹

- **İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası (1981):** Sabri Ülgener'in yıllarca hobi olarak ilgilendiği sanat ve edebiyat yapıtları ile akademik disiplin dilini buluşturarak yıllarca emek verdiği bu müstesna eser, ilk olarak 1951'de "*İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*" adı ile yayımlanmıştır. 1981'de yeniden gözden geçirilen ikinci baskıda eserin ismi "*İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*" olarak güncellenmiştir.²¹² Sayar'a göre bu ve "*Tarihte Darlık Buhranları*" çalışmasında İbn Haldun'la yoğrulan Ülgener, İbn Haldun'u günümüz konjonktür nazariyecilerinin piri olarak kabul etmektedir. Çünkü İbn Haldun'un olayların sebeplerini önce toplumun içinde arama kabiliyet ve arzusu ile iktisadi darlık buhranlarına dair söyledikleri bilimsel görüşlerle örtüşüyordu. Ülgener, Mukaddime'den adeta cımbızla seçtiği bazı görüşleri, akademik titizliğini de işe koşarak iktisadi tahlillerinde kullanmıştır.²¹³

Zihniyetin genel bir portresini çizdiği bu çalışmasında²¹⁴ Osmanlı-Türk insanının ekonomik tipolojisini ortaya koymuştur.²¹⁵ Çalışmasındaki bulgular Osmanlı insanının iktisadi madde karşısındaki ataletini gözler önüne sermektedir.²¹⁶ Eserde

²¹⁰ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 164.

²¹¹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 341.

²¹² ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 4.

²¹³ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 354, 3. Dipnot.

²¹⁴ TUNA, Orhan, "Sabri Ülgener ve İki Eseri", Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 378.

²¹⁵ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 266.

²¹⁶ ÜLGENER, Sabri, F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, (içinde) SAYAR, Ahmed Güner, "Sabri Ülgener'in Eserlerinin Toplu Olarak Yayınlanması Üzerine Düşünceler", Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. x1.

çözülme devri iktisadi zihniyeti, iktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramları aracılığıyla ele alınmaktadır. Buna göre iktisat ahlakı, herhangi bir devir ve çevrede uyulması istenen norm ve eylem kurallarının toplu bir ifadesi iken iktisat zihniyeti, kişinin gerçek iktisadi davranışında sürdürdüğü değer ve inançların toplamıdır. Bir insanın edimlerinin nereye kadarının ahlakın etkisinde nereden sonrasının zihniyetin güdümünde olduğunu tespit etmek oldukça zordur. Bununla birlikte sınırları kesin olarak belli olmayan bu ahlak ve zihniyet ikilisi Türk-İslam kültür dünyasının boydan boya kaderini belirleyen ikili bir tabakalaşmanın çıkış noktasını vermektedir. Adeta biri diğerinin zorunlu gereği olan bu dikotomi şudur: “*Altta temel değerleri ve politik yapısı ile ortaçağlaşmış bir dünyanın iktisat ahlakı! Ve zamanla onun üstüne gelip oturacak olan ikinci bir tabaka; çözülme devri zihniyeti*”²¹⁷

Osmanlı-Türk iktisat tarihine, iktisat ahlâkı ve iktisat zihniyeti ayrımıyla yaklaşan, ahlak ve zihniyet dünyamızın arasındaki çelişkileri, sapmaları Weber’in kurguladığı normu esas alarak sergilemeye çalışan bu eser²¹⁸ önceleri daha çok akademi muhitinde kendine yer bulmuş ve dışarıya fazla açılmamıştır. Bu çalışmayı Ömer Lütfi Barkan ve sonrasında da Hilmi Ziya Ülken tetkik ederek yer yer eleştirmişler ancak beğenilerini de ifade etmekten geri durmamışlardır. Barkan’a göre bu eser, Türkiye iktisat tarihi incelemelerinde şimdiye kadar ihmal edilmiş bir cephe olan zihniyet araştırmalarına gerekli ilmi metot ve düzeni getirmiş ve bu alanda kendinden sonrakiler için kolaylaştırıcı neticeler ortaya koymuştur.²¹⁹ Debbaoğlu da tarihimizin bir dönemini kapitalizme (kapitalistleşmemize) nispetle açıklayan bu çalışmayı fırsatı kaçırmışlığımızın tarihi olarak okumak yerine belli bir dönemin zihniyet-iktisat ilişkileri konusunda kıymetli veriler takdim eden, geleceğe ait tecrübe ve birikimler elde etmemize vesile olacak bir eser olarak değerlendirmemiz gerektiğini ifade etmiştir.²²⁰

²¹⁷ ÜLGENER, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 18.

²¹⁸ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 121.

²¹⁹ BARKAN, Ömer Lütfü, “İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri Üzerine”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 345.

²²⁰ DEBBAOĞLU, Ahmet, “Geç Kalmış Bir Yazı İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 442.

- **Zihniyet ve Din (1981):** Zihniyetin kökenlerine indiği, kırk yıllık bir emeğin ürünü olan bu çalışma, “Ülgener’in şaheseridir”²²¹ ve çalışmasını emekliliğinde tamamlamıştır. Eserin en başında genel çerçeveyi belirlemiş; çalışmasının sağlam bir zemine oturması için gerekli ön kavram ve araçları başta Weber olmak üzere bazı din ve kültür sosyologlarından alarak, bunu özelde İslam, tasavvuf ve iktisat ahlakı ilişkilerine uyarlayarak meseleyi inceleyeceğini ifade etmiştir. *Din* denilince ilk akla gelen kelam, mezhep, içtihat gibi olguların sadece *tavanda* dönüp dolaşan akisler olduğunu, bunların *tabanın* günlük tavır ve davranış normlarında belirgin bir karşılığının olmadığını söyleyerek, çalışmanın *kütlenin iktisat ahlakı ile ilgili* olduğunu ve çalışmada tabandaki pratik ahlak normlarının ön planda olduğunu belirtmiştir. Eser okuyucuya, ilk kez *tavanda* ortaya çıkan fikir ya da fenomenlerin zamanla tabana indikçe nasıl kendilerini yitire tüketir, süreçte kuru şemalara dönüşerek sonrakilere devredildiğini adım adım izleme fırsatı sunduğunu iddia etmektedir.²²² Ülgener “Zihniyet ve Din”de, dinin iktisadi ve ahlaki hayat üzerindeki etkisini açıklamaya, zihniyetin de dini ve manevi köklerine inmeye çalışmıştır.²²³ Bunu yaparken kaynak seçiminde kişinin temel farzlara gözü kapalı uymasını salık veren şer’i kurallardan ziyade alternatifler arasında kişiye tercih hakkı sunan, nefis muhasebesine davet eden ve tabana yayılan nasihatnameler, pendnameler ve mesnevilerden faydalandığını belirtmiştir.²²⁴

Sayar’a göre yetiştiği ortamın (üzerindeki dede-baba etkisinin) kazanımlarını içten dışarıya çekerek satırlar arasına boca ettiği²²⁵ bu değerli eserin ortaya çıkmasını hızlandıran faktörlerden biri Turner’ın 1974 yılında yayımlanan “Max Weber ve İslam” adlı kitabıdır. O dönem henüz 29 yaşında genç bir sosyolog olan Turner, Ülgener’e herhangi bir atıfta bulunmadan Webergil tezi Osmanlı gerçeğinde sorgulamaktadır. Sayar’a göre Turner, çetin ve çetrefilli olan bu konuya temelde dikkate değer çözümlemeler getirememiştir. Fakat kıt ve yüzeysel kaynaklara sahip

²²¹ ÖZKİRAZ, “Sabri Ülgener’de Zihniyet Analizi”, s. 55.

²²² ÜLGİNER, *Zihniyet ve Din*, s. xix - xxı.

²²³ TUNA, “Sabri Ülgener ve İki Eseri”, s. 378.

²²⁴ ÜLGİNER, *Zihniyet ve Din*, s. 152.

²²⁵ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 20.

olmasına rağmen bu konuya eğilmesi Ülgener'in kendisini Weber ve İslam konusunun duayen bir ismi olarak sorumlu hissetmesine neden olmuş ve bu çalışmanın itici gücünü oluşturmuştur.²²⁶ İslamiyet'i Weber karşısında bilimsel verilerle savunduğu bu eserde dini inanç ile objektif bilginin buluşması vardır. Kitap, İslamiyet'in sistemleştirdiği tasavvuf ile Müslümanın bozduğu tasavvufun hesaplaşmasını sağlaması açısından da Ülgener'in en anlamlı eseridir.²²⁷

- **Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler (1983):** Bu çalışma Ülgener'in farklı yer ve zamanlarda yayımlanmış makalelerinin bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Ülgener'in entelektüel özelliklerini ve ülke sorunlarına duyarlılığını ortaya koyan bir çalışmalar dizisi olup, ülke aydınını entelektüel bir iç hesaplaşmaya davet etmiştir.²²⁸ Ülgener, 1960-1970 yılları arası (dönemin tarafgir tavırlarından rahatsızlık duyarak) Aydınlar Sosyolojisi yazılarıyla üslubunu biraz sertleştirmiştir. Aydınlar konusunun onun çalışmalarıyla doğrudan ilişkili bir konu olmayıp, müstakil bir konu olduğunu ifade eden Özkiraz'a²²⁹ bu noktada katılmayıp, zihniyetin şekillenmesinde manivela görevi üstlenen aydınların bu konunun tam da merkezinde olabileceğini belirtmek isteriz. Kastedilen nokta, iktisat-din arasındaki ilişkiye dair çalışmalar ise bu noktada da aydın konusu, etki alanı çerçevesinde onun çalışmalarının dolaylı konusudur diyebiliriz. Çünkü Ülgener'e göre aydının görevi, *"kültür değişimine öncülük etmek, değişeni daha popüler ve yaygın hale getirmek, yeni bir zevkin ve üslubun öncülüğünü sürdürmek, halkın politik, sosyal tercihlerini etkilemek"*²³⁰tir. Tüm bu meseleler zihniyetten, onun sürdürülebilir ya da değiştirilebilir olmasından bağımsız değildir.

Yılmaz'a göre, akademik yaşamı Marksizm'in hâkim olduğu bir döneme denk gelen Ülgener, genelde mutedil bir tavır ve üslup içerisinde olmuş ancak kutuplaşmalar arttıkça Marksist vasattan duyduğu şikâyeti bu çalışmalarında açıkça ortaya koyarak,

²²⁶ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 183, 4. Dipnot.

²²⁷ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 197,198.

²²⁸ BERİŞ, H. Emrah, "Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler", Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 356.

²²⁹ ÖZKİRAZ, "Sabri Ülgener'de Zihniyet Analizi", s. 29.

²³⁰ ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 91.

liberal-kapitalist tarafta yer aldığını ilan etmiştir.²³¹ Ayrıca Batılı aydınlar ile Türk aydınlarını tutarlı ölçütlerle karşılaştırarak, Türk aydınlarının eksiklerini sıralamış ve onları bir iç muhasebeye davet etmiştir.²³²

Ülgener, söz konusu kitapların telifinin yanı sıra Ak İktisat Ansiklopedisi (1973) yayın kurulunda yer almış²³³ ve bu ansiklopedi için elliden fazla madde yazmıştır.²³⁴ Ayrıca üniversite ders kitabı niteliğinde olan “İktisat Dersleri I-II (İstanbul 1952)” adlı eserleri de bulunmaktadır. Ülgener, tasavvufla hemhal olmuş, tasavvufi yaşayışı benimsemiş bir babaya ve baba soyuna sahipken; felsefeye yakın, paşalar soyundan gelen bir anneye sahiptir.²³⁵ Bir anlamda rasyonel, faal akıl ile teslimiyeti (inancı), kendi zihinsel dünyasında uzlaştırmış; bu da eserlerinde madde-mana uyumuna sebebiyet vermiştir. Onun eserlerinde tam bir akademik yazım disiplini göze çarpmaktadır. Meselelere yaklaşırken önce zihnindeki problemi açık bir şekilde soru cümleleriyle izhar etmekte, ardından konu ile ilgili kavramları birkaç farklı bakış açısından ortaya koyarak tercih ettiği anlamı belirtmektedir. Konuyu açıklarken bilimsel referansların arasına serpiştirdiği tarihi olaylar, divan şiiri örnekleri, serlevha sözler gibi unsurlar, okuyucuyu akademinin rasyonalizminden uzaklaştırarak konunun içine çekmektedir. Çalışmasını birkaç yönüyle sonuca bağlamasının ardından tekrar bir *Netice* başlığı altında ele aldığı meseleyi özetleyerek meramını büyük bir ustalıkla dile getiren Ülgener, genelde çok çarpıcı çözümlemelerde bulunmasına rağmen açık bir çözüm önerisi sunmamaktadır. Yani bir aksiyon adamı olmaktan çok bir nazariyeci olarak göze çarpmaktadır. Sabri Ülgener’in çözümlemelerini ve bu tahlillere hangi yollardan ulaştığını daha iyi anlayabilmek için onun etkisinde kaldığı kişi ve fikir akımlarının yakından incelenmesi faydalı olacaktır.

²³¹ YILMAZ, Feridun, “Sabri F. Ülgener ve Liberalizm”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 91.

²³² ACAR, Mustafa-BİLİR, Hüsnü, “Gerçek Bir Âlim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener”, s. 117.

²³³ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 168.

²³⁴ SAYAR, Ahmed Güner, “Sabri F. Ülgener (1911-1983) Türk İktisatçı ve Sosyoloğu”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 15.

²³⁵ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 23.

1.3. Etkilendiği Kişiler

Klasik iktisat düşüncesi 1776 yılında İngiltere’de doğmuş ve Avrupa’ya yayılmıştır. Tanzimat’la birlikte Osmanlı aydınlarının zihin dünyalarında nüvelense de 1880’lere kadar sistemli bir iktisat disiplini ya da eğitim kadrosu oluşmamıştır. Bu kadronun Türkiye’de oluşabilmesi için olağanüstü bazı şartların bir araya gelmesi gerekecektir. Bu bağlamda, Osmanlı bakiyesi Darülfünun’un, bilimsel eğitimle arasını açarak içine kapanması, yeni Türkiye’nin bilimle fenle yükselme ihtiyacı ve Almanya’da Hitler’in faşist bir rejim kurması²³⁶ gibi olayların meydana getirdiği şartlar dolayısıyla Alman hocalar planlı olmayan bir biçimde Türkiye’ye gelmiş ya da davetle getirilmiştir. Henüz on yıllık geçmişe sahip olan Türkiye Cumhuriyeti, 1933 Atatürk Üniversite Reformu ile üniversite kurumlarını daha çağdaş bir eğitim anlayışı ve ortamına yükseltmek amacıyla²³⁷ yurt dışından bazı profesörleri davet etmişken, bu süreçte Alman hocaların da (çoğu profesör) Türkiye’ye ilticası bu amacı gerçekleştirmek için tam bir fırsat olmuştur. Bu bilim insanlarıyla sözleşmeler imzalanmış, onlardan Türk eğitim hayatının bağımsızlaşması adına kendilerinden sonra yerlerini doldurabilecek bir halef yetiştirmeleri ve kendi alanlarında ders kitapları yazmaları istenmiştir.²³⁸ Yaşanan bu beyin göçüyle birlikte yedi iktisat bilimi hocası da Türkiye’ye gelmiş, Sabri Ülgener Alman hocalarla çalışma fırsatı elde

²³⁶ I. Dünya Savaşı’ndan yenilgiyle çıkan Almanya, Paris Barış Konferansı’nda (1919) ağır şartlar içeren Versay (Versailles) Barış Antlaşması’nı imzalamak zorunda kaldı. Almanya’yı ekonomik, politik ve askeri yönden tam bir çıkmaza sürükleyen bu antlaşmanın ardından halk kanadında tepkiler ve yeni arayışlar tezahür etmeye başladı. Yaşanan bunalım, Hitler ve Nazilerin Almanya’da iktidara gelmesi için zemin hazırladı. Hitler, Almanya’nın 1918’deki yenilgisinde özellikle Yahudileri, sendikaları ve Sosyal Demokrat Parti’yi suçladı ve Versay Antlaşması’nın ağır yükümlülükleri üzerinden etkili bir propaganda yürüttü. 30 Ocak 1933’te şansölyeliğe getirilen Hitler, iktidara geldikten sonra öncelikle Alman parlamentosunu dağıttı ve kendi dışındaki tüm partileri yasaklayarak anti semitist politikalarını birer birer yürürlüğe koymaya başladı. Almanya’daki birçok bilim insanı ya arı ırka mensup olmadıklarından ülkeyi terk etmek zorunda kaldı ya da Hitler’in politikalarına karşı olduklarından daha güvenli bir ülkede yaşamak ve çalışmalarına devam etmek için gönüllü olarak göç ettiler. Hitler’in sürdürmüş olduğu politika nedeniyle Alman bilim dünyası 1933 yılında kan kaybederken, genç Türkiye Cumhuriyeti bu durumu fırsata çevirerek önemli kazançlar elde etti. Ayrıntılı bilgi için bkz. NEUMARK, Fritz, *Boğaziçi’ne Sığınanlar*, Çev. BAHADIR, Şefik Alp, Kopernik Kitap, İstanbul, 2017, s. 39,40., ARSLAN, Pelin, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye’ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler’in Türkiye’de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2019, s. 4-15.

²³⁷ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 52.

²³⁸ NEUMARK, *Boğaziçi’ne Sığınanlar*, s. 225. ve 247, 248.

etmiştir. Böylelikle özellikle İstanbul Üniversitesi'nde ve Ankara Üniversitesi'nde aktif bilimsel faaliyetlerin yapıldığı bir dönem başlamıştır.

19. yy. Avrupa'sında sosyal bilimlerde öne çıkan üç temel akım mevcuttur. Pozitivistler, sosyal bilimciler ve tarih felsefecileri (verstehenze).²³⁹ Türkiye'ye iltica eden ve Ülgener ile etkileşime geçen akademisyenler, büyük oranda bu son gruba dahildiler. Ülgener'in anlamaya dayalı iktisadi ve sosyolojik tespitlerinin menşei bu akademisyenlerdir. İçlerinden en fazla teşrik-i mesai ettikleri; Ord. Prof. Dr. Fritz Neumark, Ord. Prof. Dr. Alexander Rüstow, Ord. Prof. Dr. Wilhelm Röpke ve Ord. Prof. Dr. Gerhard Kessler'dir.

- **Ord. Prof. Dr. Fritz Neumark (1900-1991)**

20 Temmuz 1900'de Almanya'nın Hannover kentinde dünyaya gelen Fritz Neumark, Yahudi asıllı bir aileye mensuptur. İlk ve orta öğrenimini doğduğu şehirde tamamlayan Neumark, edebiyat alanına ilgi duyduğu halde hocası Gerhard Kessler'in yönlendirmesiyle Jena Üniversitesi'nde iktisat okudu. 1927 yılında doçent, 1931'de de ordinaryüs oldu. Nazi Almanyası'ndaki antisemitizm nedeniyle, Frankfurt Main Üniversitesi'ndeki görevinden 1933 yılında ayrılmak zorunda kaldı. Atatürk Üniversite Reformu ile 32 yaşındayken Türkiye'ye gelen Neumark, 1933-1952 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde yaklaşık 20 sene boyunca görev yaptı. Burada İktisat Teorisi, İktisat Politikası ve Maliye dersleri veren Neumark'ın²⁴⁰ bilhassa maliye ve vergi sistemleri hakkında pek çok ders kitabı ve makalesi bulunmaktadır. Ayrıca eski hocası ve meslektaşısı Gerhard Kessler'le birlikte İktisat Fakültesi Mecmuası'nı on yıl boyunca yayımlamışlardır.²⁴¹

Neumark, Türkiye'ye geldiği ilk yıl, dönemin Ekonomi Bakanı Celal Bayar'ın isteği üzerine bakanlığa danışmanlık yaptı.²⁴² Türkiye'nin mevcut iktisadi sorunlarıyla

²³⁹ KIRAY, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, s. 11.

²⁴⁰ ARSLAN, "1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları", s. 108-112.

²⁴¹ NEUMARK, *Boğaziçi'ne Sığınanlar*, s. 248, 249., ARSLAN, "1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları", s. 121.

²⁴² ARSLAN, "1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları", s. 115.

yakından ilgilendi. Türk vergi reformu konusunda önemli katkılarda bulundu.²⁴³ Bu bağlamda Philipp Schwartz ve Alexander Rüstow ile birlikte Türkiye ekonomisinde geniş kapsamlı reformlar yapılması amacıyla bazı Alman ekonomi uzmanları önerdiler. İngilizce, İtalyanca, Latince ve Fransızca'yı iyi derecede bilen Neumark,²⁴⁴ Türkçe'yi de kısa sürede öğrendi. 1935 yılından itibaren derslerini Türkçe vermeye başladı.²⁴⁵ Kısa zamanda Türkçe'ye olan hâkimiyetinde İlhami Şevket'ten dört ay aldığı dil derslerinin yanında, kendisinin kitap ve makalelerini Türkçe'ye tercüme eden asistanı Sabri Fehmi Ülgener'in de büyük katkısı vardır.²⁴⁶ Ülgener, Alman hocalar arasında en uzun süreli akademik birlikteliği Fritz Neumark'la²⁴⁷ yaşamıştır. Asistanı olması hasebiyle sürekli iletişim halinde bulunduğu hocasından, dönemin kalkınma için gerekli görülen moda iktisat politikası olan Keynesyen modelini iyice öğrenmiştir.

Neumark, Ankara'da bakanlıklara yaptığı danışmanlıklarda devletçilik politikalarının gerekliliğini savunmuş ancak devletin dış ticaret politikalarındaki aşırı korumacı tavrını da eleştirmiştir.²⁴⁸ Liberal bir aileden gelen Neumark'ın, devletin ekonomik hayata müdahil olduğu bir modeli benimsemesi, dönemin sosyo politik, sosyo ekonomik şartlarının bir tezahürü olarak görülebilir. Yine aynı Neumark'ın, her şeye rağmen dış politikadaki devletin tutucu tavrını eleştirmesi de içinde yetiştiği liberal ortamın zihniyetinin yansıması olabilir.

1952 yılında Türkiye'den ayrılarak Almanya'ya dönmeye karar veren Neumark'tan boşalan İstanbul Üniversitesi İktisat ve Maliye Teorisi Kürsüsü başkanlığına, kendisinin asistanlığını yapmış olan ve “Boğaziçine Sığınanlar” adlı

²⁴³ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 56, 1. Dipnot.

²⁴⁴ ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 115,116.

²⁴⁵ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 56, 1. Dipnot.

²⁴⁶ ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 117.

²⁴⁷ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 56, 1. Dipnot.

²⁴⁸ ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 118.

eserinde kendisinden muhabbetle söz ettiği²⁴⁹ Sabri Fehmi Ülgener getirilmiştir.²⁵⁰ Neumark, ülkesine döndükten sonra da Türkiye ile ilişkilerini hiçbir zaman koparmamıştır. Zaman zaman İstanbul Üniversitesi'nde misafir profesör olarak bulunmuş, 1973 yılında Cumhuriyetin 50. Yıl dönümü kutlamaları için gelmiştir.²⁵¹ 29 Mayıs 1986 tarihinde, İstanbul Üniversitesi bahçesine konulan ve Alman profesörlerin Türkiye'ye olan minnettarlıklarını ifade eden şükran anıtının törenleri için dönemin Almanya Federal Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Richart von Weizsacker'e eşlik etmesi için Türkiye'ye davet edilmiştir.²⁵²

Neumark, Türkiye'de geçirdiği 1933-1952 yılları arasındaki anılarını “Zuflucht am Bosphorus” (Boğaziçine Sığınanlar) adlı bir kitapla kaleme almıştır. Kitap, 1979 yılında Almanya'da yayımlanmış, 1980 yılında da Prof. Dr. Şefik Alp Bahadır tarafından Türkçeye çevrilmiştir.²⁵³ Neumark bu çalışmasında Türkiye'ye iltica eden hocaların, Nazi Almanyası'ndan ayrılma nedenlerini birkaç noktada özetlemektedir. İlki, ırk faktörüdür. Nasyonal-Sosyalist rejimin en önemli propaganda aracı antisemitizmdi. Mezhepsizlik ya da küçük yaşta Hristiyan dinine intisap etmiş olma gibi durumlar, onların ari ırka mensup olmayanların işlerini kaybetmesine sebep olan kanunlar çıkarmasını engellememiştir. İkincisi, Katolik mezhebine mensup olma ve Hitler aleyhine mücadelede bulunma gibi dini ve siyasi faktörlerdir. Üçüncüsü, sosyal-demokrat görüşe gönülden bağlı olmak. Dördüncüsü, bazı kişilerin kalben ve aklın liberal politik eğilimleri ve iktisat politikalarını benimseyen tutumları; Kessler, Röpke ve Rüstow gibi.²⁵⁴ Bu bağlamda söz konusu dört profesörden antisemitizm dolayısıyla ülkesini terk etmek zorunda kalan sadece Neumark'tır. Rüstow, Röpke ve

²⁴⁹ “Eskiden beri Sabri Ülgener'e kalpten bağlılık duymaktayım. Kendisi, mükemmel Almanca'sını İstanbul Alman Lisesi'nde öğrenmiştir. İktisat ve maliye politikasından ziyade, hiç değilse kısmen sosyolojik denilebilecek sorunlarla ilgilenirdi. Baştan beri Max Weber'in araştırmalarının onu hayli ilgilendirdiği düşünülürse bunda şaşılacak bir şey kalmaz. Özellikle Weber'in dini-sosyolojik eserleri üzerinde çalışmış ve bunları bazı yönden tamamlamıştır. Eski İstanbul Müftüsü'nün oğlu olması bu durumu kısmen açıklamaktadır” NEUMARK, *Boğaziçi'ne Sığınanlar*, s. 259.

²⁵⁰ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 114.,

²⁵¹ NEUMARK, *Boğaziçi'ne Sığınanlar*, s. 274.

²⁵² ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 129.

²⁵³ ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 134.

²⁵⁴ NEUMARK, *Boğaziçi'ne Sığınanlar*, s. 25-29.

Kesslerler daha özgür çalışma ve yaşama koşulları, liberal politik eğilimleri nedeniyle Türkiye'ye iltica etmişlerdir.

- **Ord. Prof. Dr. Alexander Rüstow (1885-1963)**

Alexander Rüstow, 8 Nisan 1885'te Almanya'nın Wiesbaden kentinde,²⁵⁵ ari ırka mensup Protestan bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Lisans eğitimini Münih, Berlin ve Göttingen gibi farklı üniversitelerde felsefe, klasik felsefe, hukuk, matematik, fizik ve iktisat okuyarak 1903-1908 yılları arasında tamamlayan Rüstow,²⁵⁶ Neumark'ın Alman hocaların iltica nedenleri sıralamasında Yahudi kökene sahip olmayan ancak liberal eğilimleri nedeniyle vatanını kendi rızası ile terk eden,²⁵⁷ düşüncelerini olgunlaştırmak için Türkiye'de *çınar altı huzuru*²⁵⁸ bulan kişidir. 1920'li yıllara kadar sosyalizm anlayışına sahip olan Rüstow'un görüşleri zamanla liberalizme kaymış ve 1930'lu yılların sonunda neoliberalizmi benimsemesiyle bir denge yakalamıştır. 1933-1949 yılları arasında İstanbul Üniversitesi İktisadi Coğrafya ve İktisat Tarihi kürsüsünde çalışmalarda bulunmuştur. Disiplinlerarası nitelikteki düşünceleri ve eserleri ile ön plana çıkmıştır. Ayrıca Türkiye'de iktisadi zihniyet çalışmaları alanında yol gösteren öncü isimlerden biridir.²⁵⁹ Bu bağlamda o, "İktisat Sistemi ve İktisat İdeolojisi" başlıklı yazısı ile Ülgener'in (kendi tabiriyle) zihnindeki karanlığa ilk kibriti çakan kişi olmuştur. Ülgener, böylelikle iktisatla kültür ve sanat tarihinin birleştiği noktada iktisat zihniyetinin belirlendiğini keşfetmiştir.²⁶⁰ O güne kadar zihninde sürekli yüzen bilgilerle akademik hayatta yolunu tayin edememiş genç Ülgener'in kafası bu makale ile aydınlanmış ve zor bir yola adım atmıştır. Girdiği bu yolda karşılaştığı zorlukları aşmasında Alman hocalarının rolü çok büyük olsa da

²⁵⁵ ÜLGNER, Sabri F., "Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından", *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s.289.

²⁵⁶ DİNÇASLAN, Mehmet, "Türkiye'de Ordoliberalist Bir İktisatçı-Filozof: Alexander Rüstow (1885-1963)", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 46, Temmuz-Aralık, 2015, ss. 201-226, s. 203.

²⁵⁷ ÜLGNER, "Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından", *Makaleler*, s. 290.

²⁵⁸ ÜLGNER, "Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından", *Makaleler*, s. 290.

²⁵⁹ DİNÇASLAN, "Türkiye'de Ordoliberalist Bir İktisatçı-Filozof: Alexander Rüstow (1885-1963)", s. 202,203.

²⁶⁰ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 3., SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 60., YILMAZ, Murat, "Sabri Fehmi Ülgener ve Muhafazakarlık", Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 50.

özellikle Weber'in bıçak sırtı konumunun aşılmasında Rüstow'un zoru kolaylaştıran yazı ve işaretlerinin payı herkesten fazla olmuştur.²⁶¹ Bir anlamda onunla Weber ve Sombart arasında aracılık görevi üstlenen kişi Rüstow olmuştur.

Alexander Rüstow için 1933 yılı hem sosyal hem akademik hem de özel hayatında yeni başlangıçlar yılıydı. “*Nazilerin amansız düşmanı*”²⁶²olarak Hitler ve partisinin iktidar olmasını engellemek amacıyla koalisyon hükümeti kurma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanınca o yıl içinde, Yahudi olmamasına rağmen, Nazi ideolojisi karşısı politik görüşleri sebebiyle, Hitler Almanya'sının gizli siyasi polis örgütü olan Gestapo (Geheime Staatspolizei) tarafından Berlin'deki evi aranmış, bu baskından sonra Berlin Yüksek Ticaret Okulu (Berliner Handelshochschule)'ndaki görevinden ve Almanya'dan ayrılmak zorunda kalmıştı.²⁶³ Yeniden kuruluş aşamasında olan İstanbul Üniversitesi'nden aldığı davet üzerine 20 Aralık 1933'te Edebiyat Fakültesi'nde göreve başladı.²⁶⁴ Burada Beşeri ve İktisadi Coğrafya ve Felsefe Tarihi derslerini verdi. 14 Aralık 1936 tarih ve 2/5719 sayılı kararname ile kurulan İktisat Fakültesi bünyesindeki İktisat Tarihi ve İktisadi Coğrafya Kürsüsü'nün başkanı olarak çalışmalarını sürdürdü. Sosyal ve akademik hayatında köklü değişiklikler yaşadı. Özel hayatında da 1933 yılının ayrı bir önemi vardı. Çünkü 9 Aralık 1933 tarihinde, kendisi gibi Ari ırka mensup bir Protestan olan ve Almanya'da dünyaya gelen Lorena Rüstow ile evlendi. Önceki iki evliliğinden altı çocuğu olan Rüstow'un, bu evliliğinden, Türkiye'de yaşadığı dönemde, 10 Mart 1943 tarihinde İstanbul Amerikan Hastanesi'nde, oğlu Hans Christoph Hellmut Rüstow dünyaya geldi.²⁶⁵ Rüstow ailesi yaklaşık 17 yıl boyunca Türkiye'de yaşadı.²⁶⁶

Alexander Rüstow, Wilhelm Röpke'yle beraber Walter Eucken'in öğrencisidir.²⁶⁷ Alman iktisatçı Eucken, arkadaşları Franz Böhm ve Hans Grossman-

²⁶¹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 64.

²⁶² SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 61, 3. Dipnot.

²⁶³ ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçıları: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 140.

²⁶⁴ ÜLGNER, “Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından”, *Makaleler*, s. 290.

²⁶⁵ ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçıları: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 140-145.

²⁶⁶ ÜLGNER, “Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından”, *Makaleler*, s. 289.

²⁶⁷ DİNÇASLAN, “Türkiye'de Ordoliberalist Bir İktisatçı-Filozof: Alexander Rüstow (1885-1963)”, s. 204.

Doerth ile birlikte 1930'lu ve 1940'lı yıllarda Freiburg Okulu'nu kurmuşlardır. Bu üç araştırmacı, 1948 yılında Ordoliberalizm²⁶⁸ kavramındaki ORDO başlığı altında bir dergi yayımlamaya başlamışlardır. Zamanla bu dergi, Freiburg Okulu'nun temel yayın organı olarak anılmaya başlamıştır. Ordoliberalizm ya da diğer bir deyimle Alman neo-liberalizmi, Sosyal Piyasa Ekonomisi'nin temelini oluşturan bir düşünce hareketidir. II. Dünya Savaşı sırasındaki savaş ekonomisi ile ilgili deneyimlerin sonucunda geliştirilen düşüncelere dayanan Sosyal Piyasa Ekonomisi kavramı,²⁶⁹ serbest fiyat oluşumu ve bireysel girişimciliği temel alır. Sosyal politikalara, vergilendirmelere ve devletin bireylerin hayatına müdahil olmasına olumsuz yaklaşan 19. yüzyıl klasik liberalizminden farklı olarak devlete de rekabet mekanizmasının doğru ve düzenli işlemlerini sağlamak için gerekli tedbirleri alma noktasında sorumluluk tanır. Böylelikle hürriyet fikriyle beraber düzen ve plan anlayışını bütünleştiren bir düşünceyi hedefler.²⁷⁰ Bir başka anlatımla Sosyal Piyasa Ekonomisi kavramı, rekabetçi bir ekonomi temelinde, sosyal ilerleme ile özgür girişimi birleştirmeyi hedefleyen düzenleyici bir politikadır.²⁷¹ Rekabet mekanizmasını doğru işletmek için devletin vazifesi, yarışanlar arasında fırsat eşitliğini sağlamak ve korumakla sahayı monopolcü (tekelci) kuvvetlerden temizlemektir.²⁷² Rüstow'a göre endüstriyel kapitalizm, 19. yüzyılda rekabeti kötüye kullanarak meydana tekelci kuvvetlere bırakarak yozlaşmıştır. Bünyedeki bu yozlaşma ve sorunlar, geçici tedbirlerle ya da sosyalizme verilecek tavizlerle çözülebilecek gibi değildir. Daha derin ve etkili çözüm yöntemlerine ihtiyaç vardır. Rüstow'a göre çözüm, "Sosyal Piyasa Ekonomisi" imkanlarıyla sağlanabilir. Böylelikle rekabet mekanizması sağlıklı bir şekilde işlerken, geçmişten bugüne tasfiye edilemeyen istila ve tahakkümün

²⁶⁸ Ordoliberalizm, devletin serbest piyasanın kendi teorik potansiyeline yakın sonuçlar üretmesini sağlama ihtiyacı üzerinde duran Alman ekonomik liberalizm modelidir. Walter Eucken, Franz Böhm, F. Meyer, K. Paul Hansel, Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow, Leonard Milksch ve diğer bazı iktisatçılar görüşlerini uzun yıllar *ORDO* başlığı taşıyan bir dergi vasıtasıyla yayımlamışlardır. Böylece ordoliberalizm adı verilen bir akım ortaya çıkmıştır. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ordoliberalizm> (15.03.2021)

²⁶⁹ DİNÇASLAN, "Türkiye'de Ordoliberalist Bir İktisatçı-Filozof: Alexander Rüstow (1885-1963)", s. 206,207.

²⁷⁰ ÜLGNER, "Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından", *Makaleler*, s. 293., 4. Dipnot.

²⁷¹ DİNÇASLAN, "Türkiye'de Ordoliberalist Bir İktisatçı-Filozof: Alexander Rüstow (1885-1963)", s. 207-208.

²⁷² ÜLGNER, "Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından", *Makaleler*, s. 293.

artıkları da bertaraf edilmiş olacaktır.²⁷³ Rüstow, serbest piyasanın düzenleyici kuvvetine inanmakla birlikte, piyasayı ve genel olarak iktisadi hayatı maddi gereklilikleriyle her şeye üstün tutan materyalist görüşe de şiddetle karşıdır. Onun hareket noktası, hür insan ve hür şahsiyet değerleriyle inşa edilmiş serbest bir sosyo-ekonomik düzendir.²⁷⁴ Rüstow, insan-madde ilişkilerini elbette önemsemektedir. Ancak onun için ilk planda olan şey insan-insan ilişkisidir. İktisadi yaşamı, yani insanın madde ile olan ilişkisini, insan-insan ilişkilerine (sosyo-kültürel yaşama) yardımcı bir araç olarak ele almaktadır.²⁷⁵ Ülgener'i en çok etkilediği nokta da budur.

Ülgener'e göre Türkiye'de bulunduğu yıllar, eserlerini tamamlama ve olgunlaştırma noktasında Rüstow'a gerekli huzur ortamını sağlamıştır.²⁷⁶ Rüstow'un başyapıtı olan ve üç cilt olarak hazırladığı "*Hâl-i Hâzırın Yerini Tayin*" (*Ortsbestimmung der Gegenwart-1950, 1952, 1957*) adlı eser, "*Dünya tarihinin neresindeyiz?*" sorusuna verilen yanıtlardan oluşmaktadır. Türkçe çevirisi bulunmayan bu eseri bize Ülgener tanıtmıştır. Ülgener'in tarifiyle; kitabın ilk cildi, tarihte kuvvet ve tahakkümün ortaya çıkışını, ikinci cildi, hürriyetsizliğe karşı hürriyetin savaşını ve üçüncü cildi de tahakküm ve hürriyet arasında bugünkü dünyanın seçeceği yolu incelemektedir. Ülgener'e göre bu kadar kapsamlı bir konu, Sokrat öncesi felsefeden iktisat tarihine, sosyolojiye, iktisadi coğrafyaya, jeoloji, etnoloji ve 19.-20. yüzyılların tarihine kadar çeşitli bilim alanlarına sathi olmayan derin bir vukufiyete sahip olunmadan ele alınamaz.²⁷⁷

Mülteci hocaların Türkiye'ye kabul şartlarında, Türk dilini mümkün olan en kısa zamanda öğrenme ve kendi alanında ders kitabı yazma maddesi bulunmaktaydı.²⁷⁸ İyi derecede, Eski Yunanca, Latince ve Fransızca, orta düzeyde de İngilizce bilen Rüstow, bulunduğu yıllar içinde Türkçe'yi öğrenme noktasında en fazla sıkıntı

²⁷³ ÜLGENER, "Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından", *Makaleler*, s. 297.

²⁷⁴ ÜLGENER, "Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından", *Makaleler*, s. 291.

²⁷⁵ DİNÇASLAN, "Türkiye'de Ordoliberalist Bir İktisatçı-Filozof: Alexander Rüstow (1885-1963)", s. 205.

²⁷⁶ ÜLGENER, "Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından", *Makaleler*, s. 290., NEUMARK, *Boğaziçi'ne Sığınanlar*, s. 77.

²⁷⁷ ÜLGENER, "Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından", *Makaleler*, s. 295.

²⁷⁸ NEUMARK, *Boğaziçi'ne Sığınanlar*, s. 22.

yaşayan hoca oldu.²⁷⁹ Heidelberg Üniversitesi'nden almış olduğu davet üzerine 1949 senesinde Türkiye'den ayrılarak Almanya'ya döndü ve Heidelberg Üniversitesi'nde Ekonomi ve Sosyal Bilgiler kürsüsünün başına geçti.²⁸⁰

- **Ord. Prof. Dr. Wilhelm Röpke (1899-1966)**

Türkiye'ye gelen Alman hocalar arasında bir iktisatçı olarak en fazla tanınan Röpke,²⁸¹ 10 Ekim 1899 tarihinde Almanya'nın Hannover kentinde dünyaya geldi. Yahudi olmayan ve Hristiyan-Protestan geleneği çerçevesinde yetiştirilen Röpke'nin zihin dünyası, Katolik görüşlere yakındı. I. Dünya Savaşı sırasında astsubay olarak Alman ordusunda görev yapan Röpke, bu savaşın tahribatından etkilenerek, iktisadi ve siyasi görüş olarak sosyalizmi benimsedi. Kendisini; “*savaşın, gaddar ve aptalca ulusal gururun, hâkimiyet hırsının ve ahlaka yönelen her türlü kolektif öfkenin ateşli bir karşıtı*” olarak tanımladı. Bir dünya savaşını ve sonuçlarını bilfiil tecrübe etmesi onu, savaşın nedenleriyle ilgili iktisat ve sosyoloji araştırmalarına yöneltti.²⁸²

“*Almanya'nın ilk ordinaryüs profesörlerinden biri olan Röpke,*”²⁸³ Marburg Üniversitesi'nde ekonomi ve sosyoloji eğitimi aldıktan sonra, 1921'de Siyasal Bilimler bölümünde “*Die Arbeitsleistug im Deutschen Kalibergbau Unter Besonderer Berücksichtigung des Hannoverschen Kalibergbau*” (Alman Hannover Potas Madenciliğine Özel Önem Veren İş Performansı) adlı teziyle doktora eğitimini tamamladı. Ardından Eva Finke ile 1923 yılında evlendi ve üç çocuk sahibi oldular. Kısa bir iş tecrübesinden sonra 1924 yılında Jena Üniversitesi'nde doçentlik derecesini alarak buranın ekonomi kürsüsünde doçent unvanıyla göreve başladı. 1927 yılına kadar sürdürdüğü doçentliği süresince konjonktür teorileri üzerine çalışmalarda bulundu. 1929 yılında Marburg Üniversitesi'nde Almanya'nın en genç ekonomi profesörü olarak göreve başladı ve 1933 yılına kadar bu görevini sürdürdü. 1930 yılında dönemin Almanya hükümeti işsizlik sorunlarına çözüm amacıyla Brauns

²⁷⁹ ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 147.

²⁸⁰ ÜLGENER, “Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından”, *Makaleler*, s. 290.

²⁸¹ NEUMARK, *Boğaziçi'ne Sığınanlar*, s. 74., SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 59, 2. Dipnot.

²⁸² ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 162,163.

²⁸³ NEUMARK, *Boğaziçi'ne Sığınanlar*, s. 74.

Komisyonu’nu kurmuş ve komisyonun iktisadi politika danışmanlığı görevine de Röpke’yi atamıştı. Röpke, 1929 kriziyle birlikte başarısızlığını ispatlayan “Laissez Faire” anlayışını yani devlet müdahalesi olmaksızın piyasaların kendi kendine dengeye ulaşabileceği görüşünü reddederek dönemin ekonomik konjonktürünün canlandırılmasının ancak devlet yatırımlarına ağırlık verilmesiyle mümkün olabileceğini savundu ve önerilerini bu minvalde sundu. Ona göre, Merkez Bankası’nın ve devletin dahil olmadığı bir ekonomi, hümanist olmamasının yanı sıra yıkıcı bir ekonomidir. Bu görüş kendisini, anti-kapitalist ve devrimci bir yol olarak tanımladığı üçüncü yol arayışına itmiştir. Üçüncü yol çizgisinin temel amacı, sosyal adalet ve ahlaki değerlerin bilincinde olan bir yönetim şeklinin oluşturabileceği bir ekonomik istikrardır.²⁸⁴ Bu anlamda Röpke, sosyal piyasa ekonomisi kavramını şu sözlerle tanımlamaktadır; “*piyasa ekonomisi her şey değildir. Sadece arz ve talebe değil, serbest fiyat ve rekabete dayalı daha yüksek bir genel düzen olması gerekir.*”²⁸⁵

Röpke, Hitler ve Nasyonal sosyalistlerin faşist politikalarının her zaman karşısında olmuştu. Öyle ki seçim döneminde Alman halkını aydınlatmak ve halkı bu diktatör sisteme karşı uyarmak adına Nazi karşıtı seçim broşürleri bastırarak bizzat dağıtmıştır. Nasyonal Sosyalizmin akla, özgürlüğe ve insanlığa karşı olduğunu düşünen Röpke, Hitler’in yönetimi devralmasında sonra Yahudi olmamasına rağmen erken emekliliğe zorlanmıştır. Çünkü Nasyonal sosyalistlerin amacı, yükseköğretim kurumlarının ve okulların en kısa zamanda yeni rejime sadakatle bağlı ve itaatkâr parti mensuplarıyla doldurulmasıydı.²⁸⁶ Aleni olarak siyasi ya da ırksal açıdan töhmet altında olmayan Röpke, vicdani kanaatleri nedeniyle Nasyonal sosyalizmi reddediyordu.²⁸⁷ İşte bunun için Almanya’nın o terör günlerinde bir meslektaşının cenazesi başında iken Almanya’yı terk etme kararı almış ve hürriyeti seçmiştir.²⁸⁸ Önce Hollanda’ya, ardından İsviçre’ye gitmiş, burada zor durumdaki bilim

²⁸⁴ ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye’ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler’in Türkiye’de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 163,164.

²⁸⁵ YARDIMCI, Mehmet Emin-GENÇ, Sema Yılmaz, “Türkiye’de Sürgün Bir Alman Neoliberal: Wilhelm Röpke”, *Sakarya İktisat Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, Mart, 2016, ss. 48-58, s. 53.

²⁸⁶ ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye’ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler’in Türkiye’de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 165.

²⁸⁷ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 59., 2. Dipnot.

²⁸⁸ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 137,138.

adamlarının başka ülkelere geçişine önderlik eden patolog, Philipp Schwartz'ın²⁸⁹ kendisini Türk yetkililere önermesiyle Türkiye'ye gelmiş ve 1933-1937 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde dört yıl boyunca görev yapmıştır.²⁹⁰ İktisat enstitüsünün (fakülteye dönüştürülmeden) ilk başkanı Röpke olmuştur.²⁹¹ O, Türkiye'de sosyal piyasa ekonomisi ve üçüncü yol düşüncesinin ortaya çıkmasına önemli rol oynamıştır.²⁹² Kültür bilimleri, sosyoloji ve milli ekonomi gibi farklı alanlarda çalışmalar yapan Röpke'nin toplumsal düzenin özgürleşmesi ve sosyal piyasa ekonomisinin prensiplerinin düzenlenebilmesi için sunduğu reçete; ahlaki değerlerle kontrol edilen yaşam kültürüdür.²⁹³ W. Röpke'nin 1936 yılında yayımlanan Ekonomi İlminin Tekâmül Tarihi kitabı, özellikle de bu kitabın “Başlangıç” kısmı, iktisat teorisi tarihine merak saran Ülgener'in düşünce ufkunda derin etkiler bırakmıştır.²⁹⁴ Türkiye'den ayrılan mülteci iktisat hocalarının ilki olan Röpke, yaşamının son dönemlerini İsviçre'de geçirmiştir. 12 Şubat 1966 tarihinde İsviçre'nin Cenevre kentinde 66 yaşında vefat etmiştir.²⁹⁵

- **Ord. Prof. Dr. Gerhard Kessler (1883-1963)**

Gerhard Kessler, 24 Ağustos 1883 yılında, o dönem Doğu Prusya toprakları içinde kalan Wilmsdorf Köyü'nde, ari ırka mensup bir ailede dünyaya geldi. Babası Hans Kessler, Protestan bir rahipti ve Gerhard henüz bir yaşındayken babasının görevi dolayısıyla Berlin'e taşındılar. Bu vesileyle ortaokul ve lisede kaliteli bir eğitim alma imkanına sahip olan Kessler, Berlin ve Leipzig üniversitelerinde 1901-1907 yılları arasında tarih, iktisat, coğrafya ve sosyal bilimler alanlarında eğitim gördü.²⁹⁶ Romalı General Germanicus Julius Caesar Claudianus ve Roma tarihi (Die Tradition über

²⁸⁹ NEUMARK, *Boğaziçi'ne Sığınanlar*, s. 19. ve 53., KURUYAZICI, Nilüfer, “Farklı Bir Sürgün: 1933 Türkiye Üniversite Reformu ve Alman Bilim Adamları”, *Studien zur deutschen Sprache und Literatur (Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi)* Cilt:0, Sayı:11, Nisan 2012, ss. 37-50, s. 41.

²⁹⁰ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 59., 2. Dipnot.

²⁹¹ NEUMARK, *Boğaziçi'ne Sığınanlar*, s. 75.

²⁹² ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 175.

²⁹³ YARDIMCI-GENÇ, “Türkiye'de Sürgün Bir Alman Neoliberal: Wilhelm Röpke”, s. 51,52.

²⁹⁴ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 347.

²⁹⁵ ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 180.

²⁹⁶ FİLDİŞ, Berna, “Gerhard Kessler'in Türkiye'deki Kent Sosyolojisi Çalışmalarına Katkıları”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt:12 Sayı:25, Mart, 2019, ss. 254-266, s. 256.

Germanicus) üzerine hazırlamış olduğu tezini Leipzig Üniversitesi'ndeki Felsefe Fakóltesi'ne sunarak 1907 yılında doktor unvanını aldı. Kessler, Alman Tarihçi İktisat Okulu çizgisindeydi. Bu bağlamda o, evrensel iktisat yasasını reddederek, toplumsal özgürlükleri merkeze almıştır ve insanın akıl, irade ve sorumluluk sahibi bir varlık olarak toplumu belirleme gücü olduğunu savunmuştur.²⁹⁷ Ülgener'in tabiriyle Kessler, sadece bir nazariyeci olmamıştır, aynı zamanda sosyal politika adamıdır.²⁹⁸

1912 yılında 29 yaşındayken Jena Üniversitesi'nde içtimai siyaset ve iktisat ilmi profesörlüğü görevine başladığında aynı zamanda sosyal politika ve ulusal ekonomi kürsü başkanlığını da yürütmüştür. 1913 yılında Dorothea Rauff ile evlenmiştir. I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine 1914-1918 yılları boyunca çeşitli askeri görevlerde bulunmuştur. 1919 yılında profesörlük unvanını almış ve 1926-1927 eğitim yılında Leipzig Üniversitesi'nin sosyal siyaset kürsüsüne iktisat profesörü olarak atanmıştır. 1926 yılına kadar 15 sene boyunca bu görevini sürdürmüştür. Siyaset alanında aktif rol alan Kessler, Hitler rejimine karşı olan, sosyal liberal siyasal görüşün temsilcilerinin kurduğu Alman Devlet Partisi (Deutsche Staats Partei) adına çalışmalarda bulunmuştur.²⁹⁹ Saksonya Eyaleti Millî Eğitim Bakanlığı'nın talimatı üzerine 20 Mart 1933'te kendisine herhangi bir gerekçe gösterilmeden hem üniversitedeki görevine son verilmiş hem de profesörlük unvanı elinden alınmış³⁰⁰ ve emekliliğe zorlanmıştır. Faşist Nazi hükümeti tarafından üniversitedeki görevine son verilen ilk Alman Profesör olan ve bununla gurur duyduğunu ifade eden Kessler, Nazi hükûmetinin gizli polis teşkilatı tarafından hapse atılmış ancak babasının araya girmesi ve önemli mevkideki tanıdıkları sayesinde hapisten kurtulmuştur. Hapisten kurtulmuş olmasına rağmen sürekli takibatta olmasından duyduğu rahatsızlık ve toplama kamplarına kapatılmak endişesinin verdiğu ruhi bunalımdan azade olmak için bir süre "Hansen" takma adıyla kaçak olarak hayatını sürdürmüştür. Meslektaşları Alexander Rüstow ve Wilhelm Röpke gibi Alman ırkına mensup olsa da artık Kessler'in de kendi

²⁹⁷ BAŞ, Muhammed Fazıl, "Gerhard Kessler'in Türkiye'deki Sosyoloji Anlayışına Katkısı", *Sosyoloji Dergisi*, Dizi:3, Sayı:28, 2014, ss. 201-222, s. 203,204., FİLDİŞ, "Gerhard Kessler'in Türkiye'deki Kent Sosyolojisi Çalışmalarına Katkıları", s. 256,257.

²⁹⁸ ÜLGİNER, Sabri F., "G. Kessler, 'İçtimaiyata Başlangıç'" *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 9.

²⁹⁹ ARSLAN, "1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları", s. 229,230.

³⁰⁰ NEUMARK, *Boğaziçi'ne Sığınanlar*, s. 80.

ülkesinde yaşayabilmesinin olanağı kalmamıştır.³⁰¹ Türkiye ile yaptığı yazışmalara gelen olumlu cevaplar neticesinde 1933 yılında Türkiye'ye gelmiştir. Hukuk ve Edebiyat Fakülteleri'nde dersler vermiştir. 14 Aralık 1936 tarihinde kurulan İktisat Fakültesi'nin açılış dersini Almanca olarak yaptığı sırada Ülgener, bu dersi Türkçe'ye aktarmıştır.³⁰² Sonrasında da İktisat Fakültesi'nde çeşitli dersler veren Kessler, İktisat Fakültesi Kütüphanesi'nin kurulması sırasında kitap fişlerini bizzat yazacak kadar³⁰³ bu ülkeyi ve işini benimsemiş, emek vermiştir. Sosyal liberalizmi savunan³⁰⁴ ve Türkiye'ye göç etmeden önce de Almanya'da sanayileşmenin neden olduğu sosyal, ekonomik sorunları saptama ve sınıflar arası dengeyi gözetken çözümler üretme gayretinde olan Kessler, Türkiye'de de üniversite dışında özellikle işçilere yönelik çeşitli konferanslar vermiştir. Sosyal politikacı kimliği ile çalışmalarına Türkiye'de devam etmiş ve özellikle kent, kentleşme, sendikacılık, kooperatifçilik, sigortacılık gibi konulardaki birikimini Türk toplumu ile paylaşmıştır.³⁰⁵ Bakanlıklara kanun, yönetmelik hazırlanması noktasında danışmanlık yapmıştır. Türkiye'de birçok bölgeyi gezerek raporlar hazırlamıştır. Fritz Neumark'la birlikte İktisat Fakültesi Mecmuası'nın ilk sayısını da yine o hazırlamıştır.³⁰⁶

Kessler, "İçtimaiyata Başlangıç" adlı kitabıyla Max Weber'i, Tönnies'ı ve Simmel'i Türk sosyolojisine tanıtmış, o dönem Türkiye'de bağlı kalınan Durkheim sosyolojisinin tam aksi bir anlayışı gündeme getirmiştir. Ülgener, bu iki anlayışı ifrat-tefrit olarak niteleyerek orta yol bulunmasının gerekli fakat kolay olmadığını belirtmektedir.³⁰⁷ Ona göre Kessler'in temsil ettiği sistem tam da bugünün sosyolojisi. Sosyolojiyi, bugünün sosyal olaylarını araştıran sınırları belli bir disiplin olarak betimleyerek onu, üzerine sosyoloji etiketi yapıştırılmış tarihi, psikolojik, felsefi ilimlerin gelişigüzel bir havzası olmaktan kurtarmıştır. Bir anlamda

³⁰¹ ARSLAN, "1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları", s. 231,232.

³⁰² ARSLAN, "1933-1950 Yılları Arasında Türkiye'ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler'in Türkiye'de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları", s. 87.

³⁰³ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 58, 3. Dipnot.

³⁰⁴ TUNA, Orhan, "Kessler Hocanın Ölümü", İstanbul Üniversitesi, *İktisat Fakültesi Dergisi*, ss. 11-18, s. 14, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9365> (28.12.2021)

³⁰⁵ FİLDİŞ, "Gerhard Kessler'in Türkiye'deki Kent Sosyolojisi Çalışmalarına Katkıları", s. 254.

³⁰⁶ BAŞ, "Gerhard Kessler'in Türkiye'deki Sosyoloji Anlayışına Katkısı", s. 205.

³⁰⁷ ÜLGNER, "G. Kessler, 'İçtimaiyata Başlangıç'", *Makaleler*, s. 6.

bu ilmi sarahate ulaştırmıştır. Anlayışında davranışçı kuramın temayülleri hissedilmekle birlikte toplumsal ilişkileri “*insanlar arasında akla dayanan ve muayyen bir gaye güden davranışlar*” olarak nitelemektedir.³⁰⁸ Çünkü o, sosyolojiyi bir cemiyet ilmi olarak telakki eder ve doğal grupları -klan, kabile- etnoloji ilminin sahasına bırakır. Ona göre sosyal hayat, beşerin toplum üzerinde şuurlu bir reaksiyon devresine girmesinden sonra başlayabilmiştir.³⁰⁹ Kessler’in Türk akademik ortamına kazandırdığı en önemli husus, sosyoloji ve sosyal politika çalışmaları ile Türkiye’de toplumu merkeze alan bir araştırma yöntemi ve programı önermesi, Avrupa’nın ilerlemesini sağlayan iktisadi ve teknik şeyleri alımlarken onların düştüğü toplumsal hatalardan, saptıkları yanlış yollardan kaçınmayı öğrencilerine öğretmesi ve bu bilgiler ışığında Türkiye’nin sorunlarına dair bilgi ve çözüm yolları üretecek pratik sosyologlar yetiştirmeyi görev addetmesidir. Böylelikle onun yetiştirdiği öğrenciler tek bir alana sıkışmamış, mesela Sabri Ülgener, iktisadi hayatı kültürel boyutlarıyla ele alırken, Orhan Tuna gibi diğer isimler daha çok sosyal politika çalışmalarına ağrılık vererek Türkiye’nin sorunları üzerine eğilmişlerdir.³¹⁰

Kessler, Almanya’daki sosyal liberalizmden neşet eden *hürriyetçi kolektivizm* anlayışına sahiptir.³¹¹ Bu anlayış, sosyal hayatta ahlak ilkesini temele alan bir kolektivizmi benimsemekte ve bireyin devletin ya da toplumun içinde siyasi veya iktisadi olarak yok olmasının karşısında durmaktadır.³¹² Dönemin Almanya müsteşarına yazdığı bir mektup nedeniyle 19 Haziran 1939 tarihinde Alman vatandaşlığından çıkartılmıştır. Yenilenen ikamet izninde artık “Haymatloz” (vatansız) yazsa da ülkesini seven biri olarak Türk vatandaşlığına geçmeyi de düşünmemiştir. Türkiye Cumhuriyeti, onun İstanbul Üniversitesi’ndeki başarılı çalışmaları ve Türk sendikacılığının kuruluşu esnasındaki çalışmaları nedeniyle 1951 yılına kadar ülkede pasaportsuz olarak kalmasına, görevine devam etmesine izin vermiştir.³¹³

³⁰⁸ ÜLGENER, “G. Kessler, ‘İçtimaiyata Başlangıç’” *Makaleler*, s. 8,9.

³⁰⁹ ÜLGENER, “G. Kessler, ‘İçtimaiyata Başlangıç’” *Makaleler*, s. 11.

³¹⁰ BAş, “Gerhard Kessler’in Türkiye’deki Sosyoloji Anlayışına Katkısı”, s. 216-219.

³¹¹ BAş, “Gerhard Kessler’in Türkiye’deki Sosyoloji Anlayışına Katkısı”, s. 201.

³¹² BAş, “Gerhard Kessler’in Türkiye’deki Sosyoloji Anlayışına Katkısı”, s. 214.

³¹³ ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye’ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler’in Türkiye’de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 250,251.

Hitler ideolojisine karşı çıkan saf kan bir Alman olan Kessler, sosyal sorumluluk bilinci güçlü, kazancını muhtaçlarla paylaşan, din ve etnisite ayrımı yapmadan evini fakir talebelere açan ve onlara yardımcı olmaktan büyük zevk alan bir insandı.³¹⁴ 1951’de Almanya’ya dönen Kessler, burada Türk-Alman Dostluk Derneği’ni kurdu ve Türkiye’ye olan minnetini bu dernek aracılığıyla Türkiye’den gelen öğrencilere yardımcı olarak, Türkiye ile ilgili olumlu düşüncelerini anlatan çeşitli yazılar kaleme alarak ve konferanslar düzenleyerek sundu.³¹⁵ Türk milleti için “*aziz ve şövalye millet*” tanımını kullanan Kessler, 1963 yılında Batı Almanya’nın Kassel şehrinde, yaşlı bakım evinde vefat etti.³¹⁶

Dünyanın ve Türkiye’nin zor fakat her açıdan bir o kadar da verimli dönemlerinin müşahitleri olan bu insanlarla tanışma fırsatı, Ülgener ve Türkiye için büyük şans olmuştur. Sayar’a göre Alman hocalar, sergilemiş oldukları tutum ve davranışları, sohbetleri ve özellikle bilim ahlaklarıyla Ülgener’i derinden etkilemişler, adeta onun zihninde bir ihtilal yaratmışlardır.³¹⁷ O, Alman hocalardan devraldığı entelektüel mirası, kendi özgün çalışmalarıyla bir ileri boyuta taşımıştır.³¹⁸ Onun Alman hocalardan temelde öğrendiği en önemli şey ise bireyin özgürlüğünün kıymeti ve insan için nefes almak ne kadar hayati ise bilim için özgür ortamın da o kadar hayati değeri haiz olduğudur.

Ülgener, akademik hayatının bir dönemini (1947-1948) geçirdiği Harvard’da, J. A. Schumpeter ve Alvin. H. Hansen’den de insani ve ilmi anlamda etkilenmiştir. Dönemin usta iktisatçıları olan bu kişilerin seminerlerine katılan Ülgener, J. A. Schumpeter’den iktisadi analiz tarihini, A. Hansen’den Keynes iktisadının temellerini öğrenmiştir.³¹⁹ Schumpeter’in “*inkışaf*” adını verdiği dinamik iktisadi nazariyesine göre; iktisadi yaşam belli bir denge durumundayken bizzat kendi içinden doğan birtakım kuvvetlerin -ki bunlar özellikle müteşebbislerdir- etkisiyle mevcut durumdan

³¹⁴ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 58, 3. Dipnot.

³¹⁵ ARSLAN, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye’ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler’in Türkiye’de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, s. 252.

³¹⁶ TUNA, “Kessler Hocanın Ölümü”, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9365> (28.12.2021)

³¹⁷ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 57.

³¹⁸ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 61, 3. Dipnot.

³¹⁹ SAYAR, “Sabri F. Ülgener (1911-1983) Türk İktisatçı ve Sosyoloğu”, s. 15.

kayarak yeni bir denge durumuna doğru ilerler. Üretim teknik ve terkiplerine hemen uygulanabilecek yenilikler öncelikle sınırlı sayıda dinamik müteşebbis/girişimci eliyle gerçekleştirildikten sonra daha geniş kitlelerin bunları taklit etmesiyle eskisi yerine yeni bir denge durumuna ulaşılmış olmaktadır. Bu nazariye iktisadi olduğu kadar sosyolojik ve psikolojik bir izah tabanına yerleşmiştir.³²⁰ Ülgener bu teorisinden ve Schumpeter'in sosyal bilimciliğinden oldukça etkilenmiş, onu ilimle insanlığı birleştirmesi açısından ideal bir tip kabul ederek kendine örnek almıştır.³²¹

Hansen ise dersleri ve sohbetleriyle Ülgener'e hocalık tecrübesi bağlamında etkili bir rol-model olmuştur. Hansen'i, derslerinde en çetrefilli konuları ustaca yumuşatan ancak asla sathiliğe düşmeden berrak bir akıcılığa kavuşturan hoca olarak tanımlayan Ülgener, kendisi de hocasının bu yönünü derslerinde başarıyla tatbik etmiş, öğrencilerine iktisat dersini sevdirmiştir. Döneminde Keynesci görüşle makro-ekonominin zirvesini temsil eden Hansen, Ülgener'in yurda döndükten sonra kaleme aldığı "Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme" adlı çalışmasının da fikir ve ilham kaynağı olmuştur.³²²

Almanca bilmesi hasebiyle, Sombart'ın ve özellikle Weber'in eserlerini iyi tanıyan³²³ Ülgener, Sombart'tan zihniyet ve kapitalizmin gelişme aşamaları³²⁴ hakkındaki ilk fikirleri almıştır. Sombart, manevi ilim metotlarını iktisat tarihi araştırmalarına dahil ederek büyük bir yeniliğin öncüsü olmuştur. Ona göre; her ekonomi sistemi üç unsurdan meydana gelir. Zihniyet, hukuk düzeni ve teknik. Bu sistemin öznesi de insandır. Her dönemin insanının zihniyeti farklı olacağından ekonomi tarihi ve zihniyetini anlamada manevi amillerin rolü çok büyüktür.³²⁵ Böylelikle iktisat zihniyeti ile kapitalizm arasındaki bağa Sombart'la dokunan Ülgener: "*Konuya ilk onunla yanaşmış olmayı kendim için bugün de mutlu bir tesadüf*

³²⁰ ÜLGENER, Sabri F., "Joseph A. Schumpeter", *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 168,169.

³²¹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 99,100.

³²² ÜLGENER, "Alvin H. Hansen (1887-1975)", *Makaleler*, s. 467,468.

³²³ NEUMARK, *Boğaziçi'ne Sığınanlar*, s. 128.

³²⁴ ZORLU, Abdülkadir, "Sabri Ülgener'i Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm", Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 251.

³²⁵ ÜLGENER, Sabri F., "'İktisat Felsefesi' Tarihinde Werner Sombart'ın Yeri ve Şahsiyeti", *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 59-61.

sayarım...Fakat arkasından gelen Max Weber!’”³²⁶ diyerek, zihniyet çalışmalarını bina ettiği ana kaynağın Max Weber olduğuna dikkat çekmiştir.

Max Weber’in, metodoloji anlamında Sabri Ülgener’e en temel etkisi, onun ‘anlamacı’ metodudur. İnsanın olduğu yerde anlamacı yöntemin açıklayıcı yönüteme önceliğini³²⁷ savunan Ülgener, sosyolojinin değerden bağımsız (value-free) bir boyutunun olduğu tezini de Weber’den almıştır. İktisatla sosyal arasındaki bağı en vazih açıklamasını da onda bulan Ülgener, dinin ekonomiye etkisinden yola çıkarak; iktisattan sosyolojiye oradan tarihi gerçekliklere uzanarak bu üç alan üzerinde, birbirlerinin sınırlarına tecavüz etmeden çözümlemeler getirmeye çalışmıştır. Weber’in “ideal tip” kavramsallaştırmasını eleştirmesine rağmen zaman zaman kendisi de çalışmalarında bu kavramı ya da *yakın kavramları*³²⁸ kullanmıştır.³²⁹ Weber’in ampirik tezinden ve kavramlarından büyük oranda etkilenen Ülgener, yaygın olarak Weber’in Osmanlı-Türk tarihi içindeki takipçisi ve temsilcisi olarak nitelendirilmiştir.³³⁰ Tuna’ya göre; Türkiye’de Weber’in sosyolojik görüşlerini en iyi şekilde tahlil ve tenkit eden ve bu fikirleri geliştiren Ülgener’dir.³³¹ Akyol’a göre *bizim Weber’imiz*³³² olan Ülgener,³³³ Türkdoğan’a göre de “*Türkiye’de Weberci görüşün senyör temsilcisidir*”³³⁴

³²⁶ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 3,4.

³²⁷ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 265.

³²⁸ “Aslında Ülgener, (...) her ne kadar ‘ideal tip’e yakın bir anlamda kullansa da kendi kavramsallaştırmasına ‘ideal tip’ demeyi tercih etmez; bunun yerine daha çok (...) kimi zaman ‘yüz çizgileri’, kimi zaman ‘portre’ (...), kimi zaman da ‘karakter çizgisi’, ‘çehre’ ya da ‘insan tipi’, hatta ‘fizyonomi’ ve ‘model’ gibi kavramlara başvurur.” DEMİRHAN, Ahmet, “Hatlar, Portreler, Çehreler ve Renkler Ortasında ‘Pürten’ ve Ülgener”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 143.

³²⁹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 256.

³³⁰ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 299.

³³¹ TUNA, “Sabri Ülgener ve İki Eseri”, s. 372,373.

³³² AKYOL, Taha, “Saddam ve ‘Akıl’”, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/taha-akyol/saddam-ve-akil-5362271?sessionid=2> (13.07.2022)

³³³ Ülgener’in dedesi Nakşibendi şeyhi, babası Cumhuriyet döneminin ilk müftüsü olup metafizik dünyanın irrasyonel ilmiye sınıfına mensupken; anne tarafı Ali Fuat Cebesoy, Kazım Karabekir gibi şahıslardan müteşekkil, fiziki dünyanın rasyonel sınıftandır. Bu iklimde yetişen Ülgener, tıpkı sofu bir anne ve seküler bir babanın çocuğu olan Weber gibi bu diyalektikten önemli sentezler elde etmiştir. Onun Weber’in görüşlerine yaklaşması ve Türk Weber’i olarak anılmasında bu faktör de göz önünde bulundurulabilir.

³³⁴ TÜRKDOĞAN, Orhan, *Max Weber Günümüzde ve Türkiye’de Weberci Görüşler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1985, s. 12.

1930'lu yıllarda Türk sosyal bilimleri Durkheim-Gökalp çizgisi üzerindeydi ve din-ekonomi ilişkileri sosyolojik yönden ele alınacak bir konu olarak kabul görmüyordu. Ülgener, Batı'da Sombart'tan zihniyet ve kapitalizmin gelişme aşamalarını, Weber'in Protestanlık tezi çözümlemesini, Pirenne'nin orta çağın oluşumu ve kapitalizmin ortaya çıkışı konusundaki tezlerini alırken; Doğu'dan Mevlâna, İbn Haldun ve Ahmet Cevdet Paşa'nın tarih felsefesi ve toplum anlayışından etkilenecek, Doğu ile Batı arasında bir sentez yakalamıştır. Sosyoloji/iktisadi sosyoloji anlayışını bu minvalde geliştirmiş,³³⁵ Türk Sosyal Bilimleri'nde Weber-Ülgener çizgisini oluşturmuştur.

Ülgener, Weber'den büyük oranda etkilense de onu aynen takip etmemiştir. O, Weber gibi zihniyet oluşumunu sadece dini ilmiyal kitaplarıyla kısıtlamayıp diğer sosyo kültürel koşulları da işin içine katmış, Weber'in eksik bıraktığı yönleri tamamlamış, bu konuda Weber'den öne geçmiştir.³³⁶ Norm ile reelin, olan ile olması gerekenin, ahlak ile zihniyetin çatışması, onun entelektüel uğraşının temel çıkış noktasını teşkil etmiştir.³³⁷

1.4. Metodolojisi

Metodoloji, bir olgunun aslına en uygun bilgiyi elde etmenin yöntemidir. Ancak her metodoloji, kullandığı yöntem ya da araçlar itibarıyla ele aldığı olguyu yeterince açıklayamayabilir. Bu noktada çeşitli eleştiriler alması doğaldır. Bu anlamda Ekonomi bilimi, Ricardo'nun³³⁸ ekonomik konulara yaklaşımında benimsemiş olduğu

³³⁵ ZORLU, "Sabri Ülgener'i Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm", s. 251., AKSOY, Ahmet, "Sabri Ülgener Bağlamında Türkiye'de Zihniyet Dönüşümü ve İktisadi Zihniyet", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Denizli, 2018, s.52.

³³⁶ ZORLU, "Sabri Ülgener'i Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm", s. 252.

³³⁷ ÖZKİRAZ, "Sabri Ülgener'de Zihniyet Analizi", s. 24.

³³⁸ "1772 yılında Londra'da doğan David Ricardo, Hollanda'dan İngiltere'ye göç ettikten sonra borsadan servet yapan bir Sefarad Yahudi'si kapitalistin oğluydu. Otuz yaşına gelmeden çok zengin bir adam olan genç Ricardo, borsada babasının olduğundan da başarılıydı. 1823'te elli bir yaşındayken ani bir rahatsızlık sonucu öldü. (...) Ricardo'nun kapitalizmin nasıl işlediğine ilişkin soyut bir model kurma ve sonra bütün mantıksal yansımalarını tanımlamadaki yeteneği kendi zamanında rakipsizdi. Üstelik, onun iktisadi kuram oluşturduğu metodu günümüze kadar iktisat kuramına hâkim olan tündengelimli iktisadi modeller tarzını yerleştirdi. Adam Smith gibi o da hem radikal Marksist hem de muhafazakâr neoklasik iktisadi kuram oluşturma gelenekleri üzerinde 19. yy'ın kalan bölümleri ve 20. yy. boyunca

şekli-soyut modelleri yöntem olarak tercih ettiğinden sosyolojiden gittikçe uzaklaşmıştı. Bu durum, geleneksel ekonomi biliminin dışında kalan iki bilimsel çevreden; Alman Yeni Tarihçi Okulu'ndan ve Marksist politik ekonomi anlayışından yoğun eleştiri aldı. Ülgener'in de beslenmiş olduğu Alman Tarihçi Okul'a göre, ekonomik olaylara ilişkin gerçek ancak bir kez gözlenebilir ve gözlenen bu bireysel tarihi olaylardan genel yasalara (tümevarım) ulaşılabilir.³³⁹

Homoeconomicus yani ekonomik insan; tüm düşünce ve davranışlarını ekonomik çıkarlarına uygun olarak ayarlayan, hayatı sadece üretmek ve tüketmekten müteşekkil kabul ederek başka hiçbir değer kaygısı taşımayan insan tipini ifade eden bir kavramdır.³⁴⁰ Ülgener'e göre klasik iktisat bilimi, araştırmalarında insanı sadece bir homoeconomicus olarak göz önünde bulundururken, klasik iktisatçı da iktisat ilmini, diğer pozitif ilimlerin seviyesine yükseltmeye çalıştığından, harici/maddi (somut sınanabilir) varlıkların mesela sermaye ve para miktarlarının bir taraftan diğer tarafa akışını gözden geçirmek istediği için tetkiklerinde insan unsurunu aradan çıkarmıştır. Aslında klasik iktisatçı bu yolu tercih ederek, bir anlamda kendi konusunu tecrit ettiğinin farkında olmamıştır. Ülgener, insanı mekanikleştiren, onu tözünden ayrı ve ikincil konuma iten (sırf) Marksist ve Neo klasik iktisadi yaklaşımları eleştirmiştir. Ona göre bu maddeci yaklaşımlar, iktisat biliminde zihniyet meselesini uzun zaman geri plana itmiştir.³⁴¹ Böylelikle ortaya koyduğu tanı ve tespitler realiteden uzak, soyut ve temelsiz faraziyelerden ibaret kalmaya mahkûm olmuştur. Ülgener'e göre bunu bertaraf etmenin yolu, gelişme seyrini, zihniyet tezahürlerinin hiçbir zaman sona ermeyen daimî istihalelerine uydurmadır.³⁴² Türk iktisat sosyolojisinde insan faktörünü ekonomiye dahil eden ilk iktisat bilimci Sabri Ülgener olmuştur. O, her ekonomik olayın aynı zamanda sosyal bir olay olduğunu düşünüyordu. Bu düşünceye ulaşmasına vesile olan Alman Tarihçi Okulu'nun düşün dünyasına önce Sombart'ı

güçlü bir etki bıraktı. Tartıştığı temel kuramsal konular; kâr ve rant kuramı, değer kuramı, uluslararası ticarete görelî üstünlük kuramı ve Malthus'un bolluk kuramıydı." Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://akademikokumalar.wordpress.com/2013/12/24/david-ricardo-1772-1823/> (04.07.2021), benzer bilgiler için bkz: ÜLGENER, *Millî Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme*, s. 9-11.

³³⁹ ERKAN, Hüsnü, "Ekonomi Sosyolojisinin Kuramsal Temelleri", *Ekonomi Sosyolojisi*, Ed. BOZKURT, Veysel-GÜNEŞ, Fatime, Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2303, Eskişehir, 2018, s. 22.

³⁴⁰ KIRMAN, *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, s. 93.

³⁴¹ ÜLGENER, "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri", *Makaleler*, s.19-21.

³⁴² ÜLGENER, "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri", *Makaleler*, s. 25.

keşfederek bu kanaldan da Weber'e ulaşarak yakınlaştı.³⁴³ İnsanı anlama noktasında açık bir yöntem benimseyen bu okulun ayak izlerini geriye doğru takip ettiğinde karşısına, insan davranışının gerisinde 'ruh'un varlığına işaret eden Neokantçı iki filozof; Dilthey ve Rickert çıktı. Buradan da Hegel'in farklı geist³⁴⁴ kavramlarını keşfetti. Dinin toplumsal işlevini anlamada Hegel'in 'objektif fikri' yolunu aydınlattı. Zira bu kavramdan hareketle tarih içinde kültürler, devirler ve zihniyetlerin araştırılması mümkün hale geliyordu. Düşünce tarihi içinde yaptığı yolculuğuna devam eden Ülgener, Kant'a ulaştı. Kant'ın görüşlerinde bulduğu objektif bilgi (doğal gerçeklik) ve subjektif bilgi (ruhi gerçeklik) ayrımı onun mihenk taşı oldu. Artık yürüdüğü yolda bir ölçüye sahipti. Tekrar Hegel'e ulaştığında, onun kendisinden sonraki düşünürlere, kültür bilimlerinin esaslarını tespit noktasında sunduğu katkıları daha iyi anladı. Dilthey'in, birçok anlam karmaşasını sona erdiren, objektif bilginin açıklanabilirliği ile subjektif bilginin anlaşılabilirliği noktasındaki o müthiş ayrımı yolunu aydınlattı. Böylelikle Alman Tarihçi Okulu mensuplarının Kant-Rickett bağlamında, her halk veya ulusun kendine özgü bir kapsam içerisinde belirli bir zaman ve zeminde incelenmesini hedeflediklerini gözlemledi. Bu noktada önüne çıkan bir sorunu: "kültür bilimlerinin araştırma alanına giren konuların nasıl objektifleştirileceğinin cevabını" Weber'de buldu. Artık Weber sosyolojisinin epistemolojik temellerinden hareketle Osmanlı-Türk iktisadi zihniyet dünyasının köklerini kuşatabilirdi.³⁴⁵ İnsan merkezli, anlamaya dayalı tarihi ampirizm çerçevesinde akademik araştırmalarını yürüten Ülgener'in teoriye yaklaşımı, ultra-ampirist değildi.³⁴⁶

Ülgener'e göre ne kadar maddi ve reel görünürse görünsün her hadisenin arkasında manevi bir amil vardı. Bu manada Osmanlı ekonomik düzeninin kapitalistleşmemesinin arkasında da manevi amillerin gücü vardı.³⁴⁷ Dolayısıyla o, İktisat teorisinin, insanı sadece iktisadilik prensibinden hareket eden bir homo

³⁴³ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 251.

³⁴⁴ Hegel yorumunda geist kavramı üç farklı anlamdadır. Transandantal, ontolojik ve toplumsal..., Ayrıntılı bilgi için bkz: WILLIAMS, Robert R., "Hegel'in Geist Kavramı", Çev. BAL, Metin, *Alman İdealizmi*, Ed. ATEŞOĞLU, Güçlü, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 524-544.

³⁴⁵ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 62,63.

³⁴⁶ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 249.

³⁴⁷ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 317.

economicus olarak ele almasını eleştiriyordu. Ona göre iktisat ilmi, insanın sadece izleyici durumunda olmayıp bizzat aktif rol oynadığı sosyal bilimlerdenidir.³⁴⁸ İktisat ilminde takip edilecek metotlardan ilki; gözlemdir. Bu gözlem anket, monografi usulü ya da istatistik ile sağlanabilir. İkinci olarak elde edilen gözlem verilerinin sebep ve sonuçlarını birbirine bağlayarak aralarındaki ilişkinin türünü ve yönünü tayin etmektir. Ancak bu işlem sırasında arızı olanla kalıcı olanı, tikel olanla umumi olanı ayrıştırabilmek için üst düzey zihni ameliyeler gerçekleştirerek genel sonuçlara ulaşılmalıdır. Son olarak ise ulaşılan bu genel sonuçlardan tekrar etmesi imkân dahilinde olanları bir kanun halinde ortaya koyarak ifade edebilmektir.³⁴⁹ Bu metot, İktisat metodolojisi ile İktisat sosyolojisinin verilerinden bir senteze ulaşmayı gaye edinmektedir.

İktisatla sosyolojiyi objektif olarak ayırmayı başarabilen Ülgener, iktisat biliminin insan-madde ilişkisi ile sınırlarını daraltan açıklamaya dayalı yöntemi yerine, somut olgular karşısında insan-insan ilişkisine yönelmeyi daha gerçekçi bulmuştur.³⁵⁰ Sayar'a göre; Ülgener ne milli iktisat ne siyasal İslami iktisat ideolojisi için bir taslak peşinde olmuştur.³⁵¹ Dönemin Türkiye'sinin ekonomik şartlarını göz önünde bulundurarak azgelişmişliğin kısır döngüsünden kurtulmada devlete düşen görevin yine dönemin en makul çözümü olarak görülen Keynesyen politikaları takip etmek olduğunu savunmuştur. Zira Keynesyen iktisadi politika, hem 1950'lerin Türkiye'si'nin ihtiyacı olan tam istihdama geçişin yolunu gösteriyor hem de 1880'lerden beri aranan korumacı iktisat politikaları için sağlam bir zemin sunuyordu. Tüm bunların gerisinde Ülgener'in iktisadi korumacılığı tekelinde bulunduran Durkheim-Gökalp düşüncesine çekidüzen verme isteği de muhtemeldir.³⁵² Çünkü Ülgener, kendi döneminde sosyal bilimlerde hâkim Durkheim-Gökalp pozitivist paradigmasına karşı Alman tarih okulunun Weber-Sombart'la ele aldığı anlamacı-yorumlamacı paradigmayı kullanmayı tercih etmiştir.³⁵³

³⁴⁸ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 230,231.

³⁴⁹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 248.

³⁵⁰ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 369.

³⁵¹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 108, 1. Dipnot.

³⁵² SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 108.

³⁵³ YILMAZ, "Sabri Fehmi Ülgener ve Muhafazakarlık", s. 49.

Ülgener Türkiye’de bir geçiş dönemi iktisatçısıdır³⁵⁴ ve ülkesinin ekonomik geri kalmışlığına son verecek rasyonel bir formül arayışındadır. O, iktisadi bakımdan gelişmiş Batı dünyasının teorilerinin yanında, özgün modeller de üretilebileceğini düşünmüştür. Türk sosyal bilimler geleneğinde anlamacı yöntemi ilk kullanan iktisatçı³⁵⁵ olan Ülgener, Darülfünundaki hocalarından aldığı kaliteli ve yetkin eğitim neticesinde akademik hayatının ilk yıllarında olması gereken üzerinde oldukça fazla duran, idealist ve liberal bir kişiliğe sahipti. 1930’lara devreden Osmanlı bakiyesinin boyutlarına da hâkim olan Ülgener, gerçeğe yüzleşti, zaman geçtikçe norm ile reelin arasındaki derin boşluğun kapanacağına olan inancını yitirdi. Elindeki normlar, Osmanlı-Türk iktisadi zihniyet dünyasının birey-piyasa ilişkilerine uymadı. Karamsarlığa kapılmayarak Türk iktisadi bireyi için yeni bir arayış içine giren Ülgener, aradığını Harvard’da Hansen’in iktisat derslerinde buldu ve korumacı-devletçi politikaların Türkiye’nin reel şartlarına uygun olduğu kanaatine vardı.³⁵⁶ Ona göre; Keynesyen politikalar bireyin iktisadi özgürlüğüne zarar vermeden kamu girişimleri ve özel sektörün birlikte yol aldığı bir ekonomi sistemiydi. Bu sistem, Türkiye’de sağlıklı birey-piyasa ilişkilerinin oluşması için bir ara yoldu. Ancak Ülgener, bu zorunlu aşamanın, politikanın popülist eylemleri neticesinde akamete uğradığını, irrasyonelizmin rasyonalizme galip geldiğini üzümlere müşahade etti.³⁵⁷ Buna rağmen bilimsel bilgiden umudunu kesmeyen Ülgener; Röpke’den mülhem,³⁵⁸ iktisat biliminin herhangi bir sınıf ya da ideolojinin etki alanında bulunmaması gerektiğini şu sözlerle dile getirdi: “*En iyisi ve en doğrusu iktisat ilminin burjuva türüne de Marksist kanadına da ulusçusuna da kapıyı sımsıkı kapalı tutmaktır.*”³⁵⁹

³⁵⁴ SAYAR, Ahmed Güner, “İktisadi Liberalizm Karşısında Sabri Ülgener”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 122.

³⁵⁵ ÖZKİRAZ, “Sabri Ülgener’de Zihniyet Analizi”, s. 4.

³⁵⁶ SAYAR, “İktisadi Liberalizm Karşısında Sabri Ülgener”, s. 109,110.

³⁵⁷ SAYAR, “İktisadi Liberalizm Karşısında Sabri Ülgener”, s. 114-116.

³⁵⁸ Röpke, “Ekonomi İlminin Tekâmül Tarihi” isimli çalışmasının başlangıç bölümünde şöyle demiştir: “Hiçbir ilim bourgeois ilmi yahut proleter ilmi olamaz ve yine hiçbir ilim ulusal olamaz, yani ulusa yararlı olsun diye gerçek olmayan şeyleri söylemeye mecbur tutulamaz. İlim adamını cebretmekle hiçbir zaman ulusun menfaatine hizmet edilmiş olmaz; bilakis ilmin zedelenmesi ulusun ziyanıdır. Yaşamısına gereken havası olmayan, hürriyeti ve kudreti alınan ilim ağacından pratik yemişleri almak mümkün değildir. İlmin doğrudan doğruya bize, sınıfımıza, ulusumuza faydalı olmasını beklemek, onu anlamamak demektir; aynı şey sanat ve din için böyledir.” ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 138.

³⁵⁹ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 209.

Bilimsel bilgi üretmede ön-şartın, özgür düşünce olduğunu savunan Ülgener, bunu tedrisatından geçtiği Alman hocaları sayesinde bihakkın fark etti. Onun Alman hocalarıyla olan yakın teması faşizmin yıkıcı boyutlarını anlamasının yanı sıra özgürlüğün insan hayatındaki elzem yerini fark etmesini de sağladı.³⁶⁰

Ülgener hem ilgilendiği konular hem de o konuların izahında izlediği yöntemler itibariyle döneminin sosyal bilimcileri arasında seçkin bir yere sahiptir.³⁶¹ O, izlediği bilimsel yöntemin temeline edebi eserleri de yerleştirmiştir. Bunun nedeni, bu yapıtların, oluştuğu devrin iktisadi özelliklerini yansıtan somut göstergeler olduğunu düşünmesidir. Ona göre; bu ürünler zihniyet dünyasını açıklamada ikili bir role sahiptir. İlki, ortaya konuldukları dönemin zihniyetini şekillendirici³⁶² role sahip olup ulaşılacak, yerleştirilmek istenen tavra işaret eder. İkincisi halihazırda olan tavrı, zihniyeti ifade eder. İnsanı anlamayı, onu açıklamaktan daha gerçekçi bulan³⁶³ ve bütünsel bir sosyal tarih anlayışı ortaya koymaya³⁶⁴ çalışan Ülgener, Türkiye'nin güncel sorunlarını araştırırken ülkenin geçmişten bugüne aktardığı davranış kalıplarını ustalıkla ihata edebilmiştir. Basmakalıp yargılar ya da kuru bir şekilcilikle meselelere yaklaşmamıştır. Aksine, bir kültür tarihçisi olarak Weber'i de Keynes'i de tahlil süzgecinden geçirmiş ve kendi bakış açısını Batılı büyük ustaların düşüncelerinin içinde tutarken zaman zaman da onların üstüne çıkmıştır.³⁶⁵ Onun çalışmalarının özünü oluşturan temel mesele; aynı ekonomik uygulamaların farklı kültürel ortamlarda aynı sonuçları vermemesinin arkasında yatan sebebin izahıdır. Bu izahı "zihniyet" kavramı çerçevesinde yapan Ülgener'e göre; her çağın iktisadi yaşayışını o çağın hâkim zihniyeti belirlemektedir.

Zihniyet, pek çok faktörün (kültür, din, coğrafya, dil, politika, teknoloji vb.) kendisini etkilediği ve kendisinin de söz konusu faktörlere etki ettiği girift bir olgudur. Bu kadar çeşitli ve karmaşık yapılarla etkileşimde olmasının yanı sıra uzun süreçlerde yerleşim ya da değişime uğramasından olsa gerek gözlenebilen insan tutum ve

³⁶⁰ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 60.

³⁶¹ YILMAZ, "Sabri Fehmi Ülgener ve Muhafazakarlık", s.49.

³⁶² BERİŞ, "Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler", s. 350.

³⁶³ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 265.

³⁶⁴ ZORLU, "Sabri Ülgener'i Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm", s. 267.

³⁶⁵ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 376.

davranışlarının en derininde, yerleşik ve neredeyse statik³⁶⁶ bir olgu olarak göze çarpar. Toplumsal hayatta bireylerin sergilemiş olduğu rasyonel davranışların arkasında da irrasyonel davranışların arkasında da zihniyet olgusu yatmaktadır ve bu olgu, bireysel anlamda insanın hayat serüvenini, toplumsal anlamda; bir topluluğun kaderini tayin eden en önemli faktördür. Zihniyet, içerisinde pek çok sosyal, kültürel, dini vb. kazanımı da içerdiğinden bireylerin ya da toplumların zihniyet değişimlerine sıcak bakmaması hatta korkması anlaşılabilir. Bu noktada Ülgener’den mülhem bir yaklaşımla değişime direnmek yerine ona teslim olmanın gereğini Şems-i Tebrizi’den aktaralım: *“Hakk’ın karşına çıkardığı değişimlere direnmek yerine, teslim ol. Bırak hayat sana rağmen değil seninle beraber aksın. Düzenim bozulur, hayatımın altı üstüne gelir, diye endişe etme. Nereden biliyorsun hayatın altının üstünden daha iyi olmayacağını?”*³⁶⁷

Söz konusu pasajda geçen ‘teslim olma’ tasavvufi anlamda pür tevekkül olarak değil, değişimin değişmez yasa olduğunu içselleştirerek onun farkında olmak ve süreci anlayarak doğru yorumlayabilmek olarak ele alındığında; din-değişim-zihniyet ilişkilerinin tetkik edilmesinin bu ‘anlama’ya ve ‘doğru yorumlamaya’ katkı sunacağını düşünmekteyiz.

2. TÜRK DÜŞÜNCE HAYATINDA SABRİ F. ÜLGENER

2.1. Din-Değişim İlişkisi

Toplumsal değişme hem üretim ve mülkiyet ilişkilerinin hem de anlamların, değerlerin ve kuralların yani zihniyetin değişmesidir.³⁶⁸ Bir toplum yasası olarak değişim her devrin fenomeni olsa da astronomi, kimya, fizik, jeoloji, tıp ve daha birçok alanda insanlık tarihi boyunca görülenden daha büyük keşifler ve değişimler 19. yy.’da yaşanmıştır.³⁶⁹ Bu yüzyılda insanlık tarihi, büyük bir sıçrama yaşamış ve geline

³⁶⁶ Zihniyet değişimleri normal şartlarda (şok, stres, savaş vb. dışında) çok yavaş seyrettiği için bu tabir kullanılmıştır.

³⁶⁷ https://tr.wikiquote.org/wiki/%C5%9Eemsi_Tebrizi#:~:text=%22D%C3%BCzenim%20bozulur%2C%20hayat%C4%B1m%C4%B1n%20alt%C4%B1%20%C3%BCst%C3%BCne,bir%20de%20%C4%B6lmek%20zaman%C4%B1... (15.03.2022)

³⁶⁸ KONGAR, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, s. 24.

³⁶⁹ GÜNGÖR, *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*, s. 62.

noktada değişimin hızına ayak uydurmak için toplumlar büyük efor sarf etmek zorunda bırakılmışlardır. Üstelik bu efor sadece ekonomi, politika, moda, teknoloji gibi maddi alanlarla sınırlı kalmayıp toplumsal ve dini değerler, aile içi ilişkiler, bireyin ruhsal adaptasyonu gibi manevi alanlarda da -belki daha çok- sergilenmek mecburiyetinde kalınmıştır.

Rönesans sonrası oluşan yeni zihniyet ile geleneksel olan metafizik (din ve büyü) alana, modern olan fizik (doğruluğu sınanabilir, ampirik) alana ait kabul edilmiş ve keskin bir ayrışma yaşanmıştır. Orta çağda toplumsal yapının ana dinamosu olan din, modern çağda yerini usa bırakmıştır. “*Felsefi düşüncenin sergilediği dönüşüm sonrasında, entelektüel gelişme açısından olağanüstü bir önem kazanan bilim, insanların dünyayı akıl ve ampirik araştırmalar yoluyla kontrol altına almaları ve anlamlandırmaları sayesinde, insanlığa daha rasyonel ve daha iyi bir dünya sunmayı hedeflemiştir.*”³⁷⁰ Bilim, insanların tüm sorunlarını çözecek, tüm ihtiyaçlarına cevap verecek bir güç olarak kabul görmeye başlamıştır. Batı’da oluşan bu zihni değişim ve onun netice verdiği bilimsel ve teknik ilerleme Doğu’da yaşanmadığı gibi Doğu, mevcut durumun farkına ancak bu ilerlemenin kendileri için felaketler doğurmaya başlamasından sonra varmıştır. Bununla beraber Batı’nın hakimiyetinde bilimin oynadığı rol hala yeterince anlaşılabilmiş değildir.³⁷¹ Batı’nın kendisini dinden soyutlayarak bu kadar atılım ve gelişme yaşadığına dair yüzeysel ve indirgemeci yaklaşımlar ne yazık ki hala varlığını sürdürmektedir. Oysa din, toplum üzerinde öyle güçlü etkileri olan bir fenomendir ki; doğup geliştii toplumda değişimin asli unsuru iken bu değişimin hızını ve yönünü tayinde de sürecin yan unsuru olarak işlev görmektedir.³⁷² Ayrıca kendisi de toplumda meydana gelen değişimlere paralel olarak değişime uğramaktadır.³⁷³ Yani Batı, kendini katı Ortaçağ’a hapseden bir dini zihniyetten (Ortodoksluk); bilim, teknolojik gelişme ve refaha ulaştıran başka bir dini zihniyete (Protestanlık) doğru bir dönüşüm gerçekleştirdii için ilerlemiştir.

³⁷⁰ DOLGUN, Uğur, “Yeni Teknolojiler, Ekonomi ve Toplum”, *Ekonomi Sosyolojisi*, Ed. BOZKURT, Veyssel-GÜNEŞ, Fatime, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2303, Eskişehir, 2018, s. 147.

³⁷¹ AKGÜL, *Türkiye’de Din ve Değişim: Bir Erol Güngör Çözümlemesi*, s. 119.

³⁷² UÇAR, *Güç ve Değer: İlk Dönem İslam Toplumu Üzerine Sosyolojik Bir Çözümleme*, s. 35.

³⁷³ UÇAR, *Güç ve Değer: İlk Dönem İslam Toplumu Üzerine Sosyolojik Bir Çözümleme*, s. 39.

Türk toplumunun bu dönüşümü yaşayamamasında ve her türden değişimi genelde dine bir tehdit olarak algılamasında Osmanlı'nın yıkılma ve Cumhuriyet'in kurulma süreçlerinde yaşanan toplumsal travmaların etkisi ve bu sürecin uzunluğu göz önünde bulundurulmalıdır. Zira toplumsal gerileme dönemlerinde ya da sosyal sarsıntı yaşatan savaş, afet gibi durumlarda dini hayatın yaşanma biçiminde yoğunluğun baş gösterdiği, insanların züht ve takvaya yöneldiği³⁷⁴ bilinmektedir. Bu tutum zamanla öyle yerleşik hale gelmiştir ki; Türk toplumu çoğunlukla muhafazakâr bir yapıya bürünmüş, her türlü değişime adeta tepkisel yaklaşır olmuştur. Değişim her birey, toplum, din, ideoloji, kültür vb. için sürekli (hızlı/yavaş, az/çok) yaşanan, zor bir süreç olayıdır. Değişim olgusu hangi alanda gerçekleşirse gerçekleşsin zordur fakat en zor değişim; din değiştirme sürecinde yani spesifik olarak bir dinden başka bir dine geçiş yaparken yaşanmaktadır. Bireyin dünyasında pek çok köklü değişimi gerçekleştirecek olan bu değişimden daha da zor olanı ise bir toplumun aynı din çerçevesinde yerleşik belirli bir dini anlayıştan başka bir dini anlayışa evrilmesi, bir zihniyetten başka bir zihniyete geçmesidir. Çünkü bu süreç bireyi aşan, bireyler arası çatışmalar, toplumsal kutuplaşmalar doğurabilir, siyasi, politik ya da ideolojik çıkar mekanizmalarının işin içine dahil olmasıyla süreçte ya da sonuçta her zaman müspet neticeler vermeyebilir.

Değişim sancısı, bütün insanlık için genel ve ortak bir sorundur. Müslümanların modern dünya hayatına dair yaptıkları şikâyet ve eleştirilerin birçoğu Hristiyan din adamları ve kilise tarafından Batı'da da yapılmıştır ve yapılmaktadır. Kilisenin otorite ve tesirinin toplumsal yaşamda baskın olduğu Batı toplumları, değişim süreçlerinin açmazlarını bizden daha çok yaşamışlar ve aşma çabası içine girmişlerdir.³⁷⁵ Türkiye, imparatorluk bakiyesi üzerine kurulan genç bir cumhuriyettir. Bu bağlamda köklü değişimler yaşamıştır, yaşamaktadır ve yaşaması gerekmektedir. Bu değişim serüveninde başarılı olunan noktalar olduğu gibi pek çok konuda ağır aksak giden, sorunlu olan birçok alan hala söz konusudur. Değişim sancılarını ülkemiz açısından ekonomik alandan başlayarak sosyal hayatın diğer alanlarına doğru teşhis etmek isteyen Ülgener'in din ve değişim olgularına yaklaşımını ve ikisi arasında

³⁷⁴ GÜNGÖR, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, s. 32.

³⁷⁵ GÜNGÖR, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, s. 206,207.

kurduğu etkileşimi anlamaya çalışmak, değişim sorunlarını aşma çabamıza yardımcı olabilir kanaatindeyiz.

2.1.1. Ülgener'in Din ve Değişim Olgusuna Yaklaşımı

Fikir ve düşünce insanları, içinde bulundukları dönemde yaşadıkları toplumların dini, iktisadi, sosyal, kültürel ve siyasal sorunlarına ilgi duyarlar; anlamaya ve yorumlamaya çalışırlar. Söz konusu ilgi, anlama ve yorumlama, içinde bulundukları sürecin bilimsel müktesebatı ile yakından ilişkilidir. Ülgener de döneminde Türk toplumunun yaşadığı sorunlar üzerine eğilerek çözümlemeler yapmaya çalışmıştır. Bunu gerçekleştirirken “günü anlayabilmenin dünü bilmeyeyle” ilişkili olduğu düşüncesinden hareket ederek Türk toplumunun düşünsel ve davranışsal özelliklerini tarihi süreç içinde ele almaya çalışmıştır.

Ülgener'e göre din, toplumun tüm katmanlarına damgasını vuran ve her zaman “düzenleyici” olma iddiasında olan bir fenomendir. İnsan davranışlarının hem güdüleyicisi hem de meşrulaştırıcısıdır. Ama onun düşün dünyasında din en çok zihniyet çözümlemelerinde oynadığı anahtar rol ile öne çıkmaktadır.³⁷⁶ Ülgener'in din mefhumu ile kastettiği şey daha çok toplumun gelenek, kültür, dil, coğrafya, teknoloji vb. unsurlarıyla hemhal olmuş tarihsel gerçekliklerden koparılmamış *yaşanan dindir*.

Değişim olgusuna da zihniyet bağlamında yaklaşan Ülgener'in, Osmanlı Devleti'nde sonun başlangıcı olarak ele aldığı ilk değişim etkeni, coğrafi keşiflere bağlı ekonomik etkindir. Buna göre “*dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik kıyılarına kayması ile başlayan ve bölgede sermaye ve teşebbüs adına ne varsa hepsini Batı limanlarına yığan o fatal değişiklik Osmanlı Devleti'nin alinyazısını tayin*”³⁷⁷ etmiştir. Söz konusu somut gerçeklikleri göz ardı etmeyen Ülgener'e göre Osmanlı/Türk toplumunun asıl geri kalış sebebi ise zihniyet meselesidir. Batı'nın ilerlemesini sağlayan da Osmanlı/Türk toplumunu orta çağ alışkanlıklarına geri döndüren de -olumlu manada- gelişen ya da -olumsuz manada- köhneleşen zihniyet değişimlerinin ortaya çıkardığı somut değişimlerdir. Ülgener'e göre Osmanlı

³⁷⁶ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 8,10.

³⁷⁷ ÜLGENER, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 18,19.

toplumunun fertleri üzerinde tezahür eden değişim, yönü itibariyle gerileme şeklinde ve olumsuzdur. Bu durumu *ortaçağlaşma* kavramı ile somutlaştırmıştır.

2.1.2. Bir Değişim Fenomeni Olarak “Ortaçağlaşma” ve Çözülme Zihniyeti

Karl Mannheim’ın, “*insan, cemiyetin tarihi ve sosyal yapısı hakkında en vazih görüşe ya o cemiyet içinde yükselirken ya da düşerken varır*”³⁷⁸ ifadesine en canlı örnek Ülgener’dir. Osmanlı’nın çöküşü, yeni Türkiye Cumhuriyeti’nin doğuşunun müşahidi olan Ülgener, dönemin birçok aydının aksine ülkenin geri kalmışlığının nedeninin İslam dini değil, kapitalist ekonomiye geçilememesi olduğunu, bunun da bir zihniyet sorunu olduğunu ortaya koymuştur. İktisadi araştırmalarının yanı sıra edebiyatla harmanladığı sosyoloji çalışmalarıyla bu konu üzerine kapsamlı bir çözümleme sunmuştur.

Ülgener, yaşanan olumsuz değişimi zihinlerde somutlaştırmak için orta çağ yerine ortaçağlaşma kavramını kullanarak katı ve donmuş bir olgudan ziyade hareket ve değişimi ifade etmek istemiştir.³⁷⁹ Orta çağ, Batı tarihi perspektifinden bir sınıflandırma kavramı olup onun ne zaman başlayıp ne zaman sona erdiği konusunda ihtilaflar vardır. Ancak genel kabule göre Orta çağ 476’da Batı Roma İmparatorluğu’nun çöküşü ile başlayıp 1453 yılında İstanbul’un Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethiyle Bizans İmparatorluğu’nun yıkılışına kadar devam eden zaman dilimidir. Dolayısıyla Ülgener, 1900’lü yıllarda ortaya attığı bu kavramla bir döneme değil bir yaşam biçimine³⁸⁰ işaret etmektedir. Bu yaşam biçiminin ahlaki özellikleri; kendi içine dönük, dış dünyaya azami ölçüde kapalı bir dünya görüşüne eşlik eden dini, mistik duygularla örülü ifadeler topluluğudur.³⁸¹

6-11. yüzyıllar arasında tamamen içine kapanarak gerçek Feodal Çağ’ı yaşayan Avrupa, Haçlı seferleriyle kabuğunu kırıp Avrupa dışına taşmıştır. Bu seferlerin dini, siyasi, ekonomik ve kültürel sonuçları Avrupa’nın çehresini olumlu yönde

³⁷⁸ GÜNGÖR, Erol, *Dünden Bugüne Tarih- Kültür ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999, s. 11.

³⁷⁹ ÜLGENER, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 19.

³⁸⁰ ÜLGENER, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 24.

³⁸¹ ÜLGENER, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 58.

değiştirmeye başlayarak Rönesans, Reform ve Aydınlanma düşüncesini ortaya çıkarmıştır. 15. yy. sonlarına kadar ticari üstünlüğü sayesinde gelişmekte olan Osmanlı İmparatorluğu ise bu tarihten itibaren yaşadığı iktisadi çözülmeyle birlikte bir geriye dönüş olayı olan ortaçağlaşma ile yüz yüze gelmiştir.³⁸² Ülgener'e göre, Osmanlı'da ortaçağlaşma süreci, 15. ve 16. yy.'larda coğrafi keşiflerle dünya ticaret yollarının Akdeniz'den Atlantik kıyılarına kayması sonucu başlamış,³⁸³ coğrafi üstünlüğünü yitiren Osmanlı'da ekonomik olarak bir iç kapanma ve Batı yorumlarına yönelme baş göstermiştir. Parlak bir ticaret devrinin sonuna gelinmiş, toprağa dayalı durgun, âtıl servet anlayışı ve teşebbüs formlarında esnaflaşma ortaya çıkmıştır. Meslek ve sanat taassubunu dini hamiyetle ilişkilendiren mistik atmosfer yeniliğe kapalı bir esnaf zihniyeti geliştirmiştir. Feodal hayatın bakiyesi ağalık ve efendilik şuuru bol ve gösterişçi tüketimi teşvik etmekle birlikte kendini iktisadi kaygıların uzağında gösteren hatta bu kaygıyı küçük gören bir zihniyeti hâkim kılmıştır. Bütün bunlar Batı Avrupa'da 15. ve 16. yüzyıllarda neredeyse tarihe karışmışken, Osmanlı dünyasında yeni zamanlara devredilmiştir.³⁸⁴ Ülgener'in çözülme devri zihniyeti olarak ifade ettiği bu dönem, klasik tarihçilerin duraklama ve gerileme kavramlarından farklı olup, Osmanlı Devleti'nin parlak yükseliş zamanında, 15. ve 16. yüzyıllarda ortaya çıkmaya başlamıştır.³⁸⁵ Bu durumun pek çok sebepleri olmakla birlikte konumuzla ilişkili olarak siyasi/iktisadi sebeplerden bir örnek verebiliriz.

Osmanlı'da genel manada temel iki sınıf; *askeriye* (ordu, sivil hizmet, ulema) ve *reaya* (Müslüman ve gayri Müslim vergi ödeyen kesim) bulunmakta olup temel meslek dalları da idari, dini, askeri alanlar ve tarımsal üretim olarak dört kısımdı.³⁸⁶ Böylelikle ticaret ve sanayi sektörleri gayri Müslimlere özellikle de Yahudi ve

³⁸² GÜNGÖR, Erol, “Ufkumuzda Bir Aydınlık”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 444,445.

³⁸³ ÜLGENER, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 18.

³⁸⁴ ÜLGENER, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 9., YILMAZ, “Sabri F. Ülgener ve Liberalizm”, s. 89.

³⁸⁵ ÜLGENER, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 19., “Osmanlı'nın ve yanı sıra İslam toplumunun gerilemesinin Kanunî Sultan Süleyman'la başladığı söylenebilir. Hristiyanlıkla İslam arasındaki askerî dengenin kaymaya başlaması ve Osmanlıların yetişen askerî tabakasının finansmanını sağlamamaya ve paralı askerlerin siyasî bağlılıklarını korumamaya başlaması 16. ve 17. yüzyıllara tekabül etti.” Bkz: TURNER, Bryan S., *Max Weber ve İslam Eleştirel Bir Yaklaşım*, Çev. AKTAY, Yasin- ŞAHİN, Mehmet Murat, Vadi Kültür ve Sanat Yayıncılık A.Ş., 2019, s. 245.

³⁸⁶ TURNER, *Max Weber ve İslam*, s. 253.

Hristiyanlara bırakılmıştı. Bu meslekler, Osmanlı devlet memurları tarafından hakir görülüyor ve gayri Müslimler için uygun bulunuyordu. Özellikle uluslararası ticaret onların tekeline verilmişti. Çünkü kafirlerle münasebet, Müslüman Türk'ün asaletine yakışmamaktaydı. Bu nedenle azınlıkta olan yerli tüccarların ticaretlerine de engel olunuyor ve onların Osmanlı sınırları içerisinde kalarak uluslararası ticaret yapmalarına izin verilmiyordu. Yine aynı nedenle diplomatik meslekler de örneğin Rumlar tarafından icra edilen tercüme işleri gibi işler, yanaşmalar tarafından yapılmıyordu.³⁸⁷ En önemli iki alan, uluslararası ticaret ve uluslararası siyaset Osmanlı'da azınlıkların elinde bulunan, kendisinin bilfiil içinde olmadığı iki mecraydı. Bundan olsa gerek Batı'daki köklü değişimlerle pek ilgilenmiyordu. Ya da gücün verdiği özgüvenle³⁸⁸ bu değişimlerin kendisini pek etkilemeyeceğini düşünüyordu. Hızlı bir atılımla doğan, gelişen, büyüyen ve imparatorluk haline gelen Osmanlı Medeniyeti, değişen şartlara değişmeyen tepkiler vermeye başladığı için ölüme yuvarlanıyordu.³⁸⁹ Batı, kapitalistleşme dönemine girerken Osmanlı ortaçağlaşma dönemine adım atıyor, Batı'nın ilerlemesi karşısında geri kalan Osmanlı'da çözümler baş gösteriyordu.

Toplumsal, kültürel, siyasal, ekonomik vb. toplumun her alanında husule gelen çözümler, Ülgener'in esnaflaşma ve içe kapanma olarak nitelediği Orta çağ zihniyetine dönüşe neden olmuştur. Söz konusu çözülme zihniyetinin bazı unsurları ya aynen ya da kabuk ve muhteva değiştirerek günümüze kadar da ulaşmıştır. Örneğin; sade ve gösterişsiz üretim teknolojilerimiz ve kapasitemize karşılık gösterişli, lüks lojman ve ofis tercihlerimiz, maliyet hesaplarını, teknik incelik ve detayları önemsemeyip olurlarına bırakma alışkanlıklarımız. Ülgener, bu ve benzeri anlayışların arkasında göktekinden rahmet ya da yerdekinden himmet bekleyen yani her şeyi kendi

³⁸⁷ TURNER, *Max Weber ve İslam*, s. 254,255.

³⁸⁸ Psikoloji araştırmalarının verilerine göre müsamahasızlık, emniyet duygusunun yokluğundan kaynaklanmaktadır. Bir kimse karşındakinden kötülük gelebileceğini düşünürse müsamahasız olur. "Delilerin söyledikleri saçmalar kimseyi rahatsız etmez; çocukların hataları da cemiyet nizamını bozacak kudrette olmadığı için daima müsamaha görür. Türk halkı azınlıklara kendi sayesinde rahata kavuşan insanlar nazarıyla bakmış ve kudretli olduğu devirlerde bunlardan bir tehlike de görmemiştir. Hakikatte bir memlekette azınlıkların durumu canlı organizmadaki çürütücü bakterilere benzer. Organizma sağlam olduğu müddetçe bakteriler faaliyet gösteremez; fakat zayıf düştüğü zaman onu yemeye çalışırlar." GÜNGÖR, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1995, s. 141.

³⁸⁹ GÜNGÖR, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, s. 46.

üzerinde ve dışındaki bir kuvvete bağlayan esasında sorumluluk almaktan kaçınan, rehavet ve yavaşlığın öne çıktığı çözülme devri zihniyetinin izleri olduğunu ifade eder.³⁹⁰

Osmanlı toplumu ile Batı toplumlarını birbirinden ayıran noktanın, zahiren ekonomik görülen faktörlerin (kapitalizm) batinındaki zihniyet değişimi olduğunu ifade eden Ülgener'e göre bu değişim, Batı'da müspet Doğu'da menfi yönde bir farklılaşmayla kendini göstermiştir. Batı'da kapitalizm, onu besleyen sosyal kültürel farklılaşmanın yanı sıra kendisine ahlaki meşrulaştırma³⁹¹ zemini oluşturan dini anlayışla etkileşerek dönüşmüş ve Batı toplumları büyük bir sıçrama yaşayarak gelişmişlerdir. Değişim, olumlu yönde seyretmiştir. Doğu (İslam) toplumlarında ise değişim, dinin etkisiyle başlangıçta aktif bir yapıya sahip olarak olumlu yönde ilerleme kaydetmişken, kurumsallaşmasını tamamladıktan sonra muhafazakarlaşarak pasifize olmuş ve çağın değişimlerine ayak uydurmak bir yana daha da konservatifleşerek Orta çağa dönüş yaşamış, olumsuz bir değişim seyri sürdürmüştür.

Din ve değişim ilişkisi sıkı bir ilişkidir ve adeta biri diğerrinin sebep ya da sonucudur. Ülgener, İslam dininin de bu durumdan azade olmadığını, Kur'an-ı Kerim'in kendi içinde dahi toplumsal tabakanın, daha geniş anlamıyla günün muhataplarının değişen koşulları doğrultusunda bir değişimin gözlemlenmesinin mümkün olduğunu belirtir. Örneğin Mekke'de nazil olan ilk ayetlerde tevhit inancının yanı sıra işlek bir ticaret dünyasının gerekli şartı olan liberal piyasa düzeni ve dünya malından faydalanma noktasında geniş bir helal daire çizilmiştir. Medine devri ile birlikte şan, şeref ve ilerleme yolunda fetih kapılarının açıldığını müjdeleyen ayetler öne çıkmıştır. Bu itibarla fetih, gaza ve elbette ganimet yeni değerler olarak yükselişe geçmiş, mümin profili ilk dönemlerin zahit, içe dönük görünümünden cengâver, eli

³⁹⁰ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 6.

³⁹¹ Ülgener'e göre Püritenizm, Kapitalizmin ahlaki meşrulaştırıcısıdır. Bkz.: ÜLGENER, "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri", *Makaleler*, s. 51, 32. Dipnot., "Püritanizm, aslında Protestanlığın İngiltere'de aldığı bir yönelim biçimidir. Böylece, Protestanlık için kutsallaştırılması eğilimlerini ön plana almak suretiyle kapitalistleşmenin dokusuna yeni bir ruh vermeye çalışmıştır. Max Weber, kapitalist modelde, 'kazanç için kazanç peşinde koşmayan ve havariler örneğine göre yaşayıp, müminlerin karizması ile donatılmış, işine sadık işçi tipinin yücelmesi anlamında Pietizm zihniyetini' devreye sokuyordu. Pietizm, bir anlamda Alman Protestanlığıdır. Böylece gerek Püritanizm gerekse Pietizm temel felsefe olarak iş ahlakının kurallarını savunuyordu." Bkz.: TÜRKDOĞAN, Orhan, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2004, s. 645.

açık, dışa dönük ve gösterişe önem veren bir yapıya dönüşmüştür. Öyle ki Mekke’li muhacirler terk etmek zorunda kaldıkları toprakları fethederken, Mekke ulularının gözlerini kamaştırmak, psikolojik üstünlük sağlamak için zırh ve miğferle donanmış halde³⁹² resmi küşad ederek ekonomik ve askeri güç gösterisini savaş taktiği olarak kullanmışlardır. Ülgener bu noktada Goldziher’den iktibasla İslam’ın kendi içinde var olan bu diyalektiği (mürüvvet ve diyanet) diyalog olarak anlamak gerektiğinin, bunların birbirini dengelediğinin altını çizerek, toplumsal değişimle birlikte birinin diğerine üstün gelebileceğini³⁹³ fakat “*kâh mürüvvet ve hamaset tarafı ile eşraf, ağalık ve gösteriş tutkusu; kâh o yolda ölçünün taşırıldığını hissettiği an ölüm, ecel ve ahret hatırlatması ile önlerine dikilen diyanet duygusu!*”³⁹⁴ dilemmasının ifrat ve tefrit arasında orta yol bulabilecek alt yapıya sahip olduğunu ifade eder. Buradan hareketle Osmanlı toplumu ile Batı toplumunu birbirinden ayıran noktanın fiziki imkân ve yeterliklerden ziyade tarihsel zihniyet farklılaşması olduğunu ortaya koyar.

Batı’da büyük bir değişim ve dönüşüm sonucu ortaya çıkan, buradan da dünya geneline yayılan yeni zihniyet, “*geçimden iktisada, imalâthaneden fabrikaya, tarımdan sanayiye, imparatorluktan cumhuriyete, tebaadan vatan-daşa, dinden bilime, tanrıdan insana evrenin düzeninin değişmesi süreciyle ilgilidir.*”³⁹⁵ Ülgener, zaman içerisinde değişen tüm bu iktisadi, sosyal, kültürel, siyasi yapılarla o yapıları oluşturan her türlü unsurun aynı hızda ve istikamette değişmemesi sonucu az çok şiddetli toplumsal anomi durumlarının ortaya çıkacağını ifade eder.³⁹⁶ İktisat özelinde konuya yaklaştığında ise iktisadın realiteden uzak, soyut ve cılız varsayımlardan ibaret kalmayarak kendi gelişme seyrini, zihniyet tezahürlerinin sürekli farklılaşmalarına adapte etmek zorunda olduğunu belirtir.³⁹⁷ Ona göre; din-değişim-iktisat arasındaki ilişki, toplumsal değişimin iç dinamiklerinin, diğer bir deyişle zihniyetinin

³⁹² Mekke’nin fethi öncesinde Hz. Muhammed (s.a.v.) Abbas’a, Ebu Süfyan’a eşlik ederek vadinin en dar yerinde, zırh ve miğferlerle donanmış, atlı ve yaya, ihtişamlı İslam ordusunu gözlemelerini emretti. Sonrasında Ebu Süfyan Mekke’ye hızlıca ne kadar güçlü bir ordunun geldiği haberini ulaştıracak ve gözleri korkan Mekkeliler’in karşı saldırıya geçmesi önlenerek kan dökülmeden Mekke fethedilmeye çalışılacaktı. Nitekim öyle de oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz: LİNGS, Martin, *Hz. Muhammed’in Hayatı*, Çev. ŞİŞMAN, Nazife, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006, s. 338,339.

³⁹³ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 76,77.

³⁹⁴ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 78.

³⁹⁵ AKGÜL, *Türkiye’de Din ve Değişim: Bir Erol Güngör Çözümlemesi*, s. 214.

³⁹⁶ ÜLGENER, *Tarihte Darlık Buhranları*, s. 75.

³⁹⁷ ÜLGENER, “İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri”, *Makaleler*, s. 25.

yansımasıdır. Bu ilişkinin Osmanlı ticari hayatına yansıması negatif bir çizgi takip ederek geri dönüş; ortaçağlaşma olarak kendini göstermiştir. Din-değişim-iktisadi zihniyet arasındaki ilişkinin iktisadi sosyal hayata olumlu yansımasının en bilinen örneği ise Kapitalizm ve onu besleyen Protestan ahlakıdır.

2.1.3. Din-Değişim İlişisine Spesifik Bir Örnek: Kapitalizmin Ruhu Protestan Ahlakı

Din, insanlara kadim soruların cevaplarını sunan ve onların karşılanması beklenen ihtiyaçlarını tatmin eden bir öğreti ve sosyal bir kurumdur. İnsanlığın en köklü kurumlarından biri olan dinde, cevabı aranan sorular ve ondan beklenenler o kadar evrenseldir ki bu ihtiyaçlar ve talepler (temel düzeyde) asla değişmezken onların karşılanma biçimi dönemsel olarak değişebilir.³⁹⁸ Bu durum toplumsal değişme dinamikleri ile dinin öğretilerinin uzlaştırılması bağlamında birçok dini kurumun bünyesinde az ya da çok söz konusu olabilirken kendini toplumsal değişmeye uygun olarak tecdit eden dinlerin en bilineni Hristiyanlığın Protestan mezhebi olsa gerektir ve bu mezhep refomasyonun ürünüdür.

16. yy.'da Avrupa'da Katolik Kilisesi'ne karşı dinsel bir hareket olarak ortaya çıkan Reformasyon, kilisenin insan yaşamındaki egemenlik biçimi yerine başka bir egemenlik biçimini geçirmeyi amaçlamıştı, onu tamamen kaldırmayı değil.³⁹⁹ Dolayısıyla Katolik kilisesinin eski egemenliğini yitirmesi sonucu oluşan siyasi ve toplumsal düzensizliği ortadan kaldırmaya yönelik atılan teorik ve pratik adımlara paralel olarak gelişen Protestanlık, eski düzenin yerine gelerek onun tam karşısına oturan uygun bir dini modeldi. Reformasyon ve sonrasında gelen Aydınlanma, sadece din alanında değil Batı toplumları üzerinde başka köklü değişiklikler de meydana getirdi. Akla dayalı bilim anlayışı, yasaya dayalı hukuk kuralları, belirli tarz ve üsluba sahip sanatsal faaliyetler, farklılaşmaya dayalı iş bölümü, uzmanlaşma ve devamında

³⁹⁸ AKGÜL, *Türkiye'de Din ve Değişim: Bir Erol Güngör Çözümlemesi*, s. 255.

³⁹⁹ WEBER, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. KÖKTÜRK, Milay, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2019, s. 8.

bürokrasi, hukuk eğitimi almış devlet görevlileri ordusu gibi yalnızca Batı'ya özgü yenilikler ortaya çıktı.⁴⁰⁰ Tüm bunların arkasındaki ekonomik güç ise kapitalizmdi.

Kapitalizm, her devrin fenomeni olmakla birlikte sistematik olarak ortaya çıkışı 18. yy.'dır.⁴⁰¹ Kapitalizm sadece ekonomik bir düzen değil bir yaşama stiline adıdır.⁴⁰² Arkasında ona canlılığını veren, onu besleyen bir zihniyet yapısı, dünya görüşü ve normları vardır.⁴⁰³ Yani kapitalist zihniyet, çoğu kimsenin sandığı gibi sınırsız bir kazanma ve sömürme hırsı değildir. Zira öylesi tarihin her devrinde görülmüştür. *“Batı kapitalizmi için yeni olan, düzenli bir ‘meslek’ çatısı altında rasyonel metodik çalışmayı kendine vazgeçilmez bir hayat ilkesi ve felsefesi haline getirmiş, tüketim ve gösteriştten çok, tutum ve hesaplılık tarafına yatkın vazife ve iş adamıdır.”*⁴⁰⁴ Kapitalist zihniyet, teşebbüs zihniyetiyle temkinli burjuva zihniyetinin birleşmesinden meydana gelmiş ruh ve mizaçtır. Bu ruh, Protestanlığın ruhu olup, modern kapitalizmin temelidir.⁴⁰⁵

Weber, Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu adlı çalışmasıyla belirli bir dünya görüşü ile belirli bir ekonomik etkinlik biçimi arasında dinsel bir ilişki olduğunu⁴⁰⁶ iddia ederek, modern rasyonel kapitalizmin gelişmesini ve ekonomiyi

⁴⁰⁰ DEMİRHAN, Ahmet, “Feodalizmden Kapitalizme Dinin Ekonomik İşlevi”, *Din ve Toplum*, Ed. AKTAY, Yasin, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2991, Eskişehir, 2019, s. 77,78.

⁴⁰¹ Ülgener, -Sombart'tan iktibasla- kapitalizmin tarihini ardışık üç evrede inceler. Birinci evre: Erken Kapitalizm aşamasıdır. Bu evre “ticaret kapitalizmi” diye de anılır. Coğrafi keşiflerle, on altıncı yüzyıldan itibaren ticaretin Akdeniz kıyılarından Atlantik kıyılarına kaymasıyla servet İspanya, Portekiz ve İngiltere kıyılarında toplanmıştı. Merkezi ve mutlakiyetçi hükümdarların izlediği merkantil politikalarla kapitalizm bu evrede istilacı, sömürgeci anlayışla hesapsız ve tecrübesizce sırf kar hırsıyla yayılır. İkinci evre; Sanayi Kapitalizmi evresidir. On sekizinci yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen teknik inkılabın sağladığı imkanlarla sermayenin ağırlık noktası ticaretten sanayiye kaymıştır. Madencilik, tekstil vb. alanlar sermayeyi çeken kazanç yollarının başında yer almaktadır. Fabrikalarda yoğun üretimin yapıldığı, serbest rekabet koşullarının hâkim olduğu bu dönem on dokuzuncu yüzyılda zirvesini yaşamıştır. Bu nedenle döneme “yüksek kapitalizm” evresi de denilmektedir. Burjuva – proletarya sınıfları da bu dönemin ürünüdür. Son evre; Geç Kapitalizm evresi olup Birinci Dünya Savaşı'ndan günümüze kadar gelen süreçtir. ÜLGENER, Sabri F., “Kapitalizmin Tarihi Gelişimi”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 427,428.

⁴⁰² ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 243.

⁴⁰³ EVKURAN, Mehmet, “İktisat Sadece İktisat Değildir! Sabri Ülgener'in Bilimsel Zihniyeti ve Akademik Sosyolojiye Katkısı”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 398.

⁴⁰⁴ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 12.

⁴⁰⁵ TÜRKDOĞAN, Orhan, *Max Weber Günümüzde ve Türkiye'de Weberci Görüşler*, s. 21.

⁴⁰⁶ KIZILÇELİK, Sezgin, *Sosyoloji Teorileri'1*, Yunus Emre Grafik Tasarım ve Yayıncılık Ltd. Şti., 1994, s. 273.

egemenliği altına almasını sağlayan ruhun kökenini⁴⁰⁷ keşfetmeye çalışmıştır. Weber'in özgünlüğü, rasyonel bir eylem olan ekonominin itki gücünü rasyonel olmayan uyaranlarda aramasıdır. Buna göre zahit Protestanlığın ekonomik rasyonelliğinin anahtarı, püriten teolojidir.⁴⁰⁸ Weber'e göre, bezginlik göstermeksizin devamlı ve sistematik olarak yerine getirilen dünyevi meslek uğraşısı, dinsel anlamda en yüksek sofuluk vasıtasıdır. Mesleği, kişinin içsel yenilenmesini sağlarken, dinsel kimliğinin de en net ve kesin kanıtıdır. Bu anlayış, kapitalizmin ruhu olan yaşam tasavvurunun kaldırıcı olmuştur.⁴⁰⁹

Protestanlığın; Calvinizm, Methodism, Pietism, Baptism olmak üzere dört eğilimi vardır ancak Weber, *Protestan ahlakı* olarak isimlendirdiği kavramla daha çok Protestanlığın Calvinist eğiliminin öğretilerini kastetmiştir.⁴¹⁰ Calvinizm,⁴¹¹ Protestan mezhepleri arasında en yaygın olanıdır ve Protestanlığın ağırlıklı teorik-dogmasını oluşturur. Bu nedenle genellikle Protestanlık ile Calvinizm terimleri biri diğerkinin yerine kullanılagelen eşanlamlı tabirlerdir.⁴¹² Protestan ahlakını oluşturan Calvinist ilkelere göre; dünyayı yaratan ve yöneten, insanların sınırlı akıllarıyla kavrayamayacakları yüce Tanrıdır ve dünyayı da kendi şanı için yaratmıştır. Tanrı, - Katolikliğin tanrısı gibi- *şefkatli baba* değil kendi şanını anma ve yüceltmeyi emreden, *azametli mütehakimdir*.⁴¹³ O, herkesin kurtuluşunu veya lanetlenmesini önceden belirlemiştir ve bu kutsal kararlar çabalarla değiştirilemez. Kurtulması ya da lanetlenmesi gereken insanın esas ödevi Tanrı için çalışmak ve yeryüzünde Tanrı'nın krallığını kurmaktır. Dünyevi şeyler, beden, insanın doğası günahtır ve ölüme aittir.

⁴⁰⁷ RİTZER, George, *Sosyoloji Kuramları*, Çev. HÜLÜR, Himmet, De Ki Basım Yayım Ltd. Şti., Ankara, 2013, s. 148.

⁴⁰⁸ KEHRER, "Din Sosyolojisi", s. 37.

⁴⁰⁹ WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 157.

⁴¹⁰ ARON, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, s. 379.

⁴¹¹ Calvinizm'in kurucusu Jean Calvin, Fransız asıllı olup, 1509–1564 yılları arasında yaşamıştır. 1532'de Papa'nın otoritesini reddederek Katoliklikten ayrılan Calvin, kul ve Tanrı arasında hiçbir aracı kabul etmeyerek, ilahi kanunun tek kaynağını İncil olarak görmüştür. Cenevre'ye yerleşen Calvin'in fikirleri oradan başlayarak Fransa'da, İskoçya'da, İngiltere'de, Batı Avrupa kıyıları ile beraber Amerika'nın Yeni İngiltere denilen bölgesinde akisler yaratmış ve Püritanizm (yani Hristiyanlığı aslına çevirmeyi hedef tutan, arındırıcı ve çoğu zaman disiplinci ve aşırı derecede perhizkâr olan mezhep) şeklinde yayılma göstermiştir. ÜLGNER, Sabri F., "Calvin ve Calvinizm", *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 395.

⁴¹² TORUN, İshak, "Kapitalizmin Zorunlu Şartı 'Protestan Ahlâk'", *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 2002, ss. 89-98, s. 91.

⁴¹³ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 46.

İnsanın kurtuluşu sadece Tanrı'nın merhameti ile mümkündür.⁴¹⁴ Bu ilkeler doğrultusunda ahlaki çerçevesini çizen Protestan bireyin sosyal sermayesi; rasyonel, bireyselliğini korumakla birlikte egoizme kesinlikle karşı, çok çalışmayı ve tasarrufu girişimci zihniyetin temel unsuru kabul eden bir davranış manzumesidir.⁴¹⁵

Kalvinizm, protest bir hareket olarak Katolikliğin tam aksi öğretiler buyurur. Örneğin; Katolik kişi, dünyanın kötülükleriyle tek başına mücadele etmekten aciz olarak daima kilisenin desteğine, rahibin yol göstermesine ve onu günahlardan arındırmasına muhtaçtır. Tekrar günah işlerse tekrar günah çıkarır, yoldan saparsa yola girdirilmek suretiyle inişli çıkışlı bir seyir takip eder. Protestan (Kalvinist) kişi ise, birey olarak kendinin otokontrolünü eline almış, doğru kabul edilen yolda sistemli ve metodik olarak ilerlemeye çalışmaktadır. Yolda kalmaya da azami dikkat etmektedir zira saptığında onu tekrar yola sokacak harici bir güç (rahip) bulunmamaktadır.⁴¹⁶ Protestan kişi, dünyanın dışında, Tanrı'nın fiillerinin pasif seyircisi değil onun irade ve buyruğunun aktif bir aleti olarak dünyanın tam içindedir.⁴¹⁷

Kalvinizm, kapitaliste bu dünyadaki eşitsiz mal dağılımının İlahi takdirin bir parçası olduğu şeklinde rahatlatıcı güvenceler vererek eşitsiz bir tabakalaşma sistemini meşrulaştırmıştır. Kalvinist anlayışa göre sadece çok az sayıda insan kurtuluş için seçilmiştir ve insanların kurtulmuş ya da lanetlenmiş oldukları onların yazgılarında vardır. Bu yazgı değiştirilemez olsa da kimlerin kurtulmuşlar arasında olduğunun belirli işaretleri bulunmaktadır. Bu bağlamda çok çalışkanlık ve ekonomik başarı kurtuluş işaretleridir. Kalvinistleri yoğun dünyevi etkinliklere sokan, onları *meslek insanı* yapan, öz-denetim ve sistematikleşmiş yaşam tarzını buyuran da bu anlayıştır. Kalvinizmin, kapitalizmin ruhuyla genel bağlantısına ek olarak, daha spesifik bazı ek bağlantıları da vardır. Öncelikle Kalvinistler, yalnızca öz-çıkar peşinde olarak değil, bir buyruk, ahlaki bir görev olarak amansızca kendi ekonomik çıkarlarının peşine düşerler. Bu durum iş alanında daha önce görülmemiş bir acımasızlığı meşrulaştırmanın yanı sıra bu eylemleri öz-çıkara indirgeyebilecek potansiyel eleştirilenleri de susturmuştur. İkincisi, Calvinizm, ortaya çıkmakta olan kapitaliste,

⁴¹⁴ ARON, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, s. 379.

⁴¹⁵ TÜRKDOĞAN, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, s. 646.

⁴¹⁶ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 44., 24. Dipnot.

⁴¹⁷ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 46.

işlerine, tanrının istediği bir yaşam amacına sarılır gibi sarılan, ağır başlı, dürüst ve genellikle çalışkan işçiler sağlamıştır; böylelikle doğmakta olan kapitalist, bu tür bir işgücüyle, sömürü düzeyini daha önce görülmemiş derecelere çıkarmıştır. Üçüncüsü, Kalvinizm, kapitaliste bu dünyadaki eşitsiz mal dağılımının İlahi takdirin bir parçası olduğu şeklinde rahatlatıcı güvenceler vererek eşitsiz bir tabakalaşma sistemini meşrulaştırırken,⁴¹⁸ seçilmişliğinden emin olması için bir meslekte aralıksız çalışmanın en iyi yol olduğu kendisine özellikle salık verilen⁴¹⁹ kişi için de -Marx'ın tabiriyle- bir afyon etkisi yaratarak dinsel kuşkusunu yatıştırmış ve bağışlanamama korkusunu aşmasını⁴²⁰ sağlamıştır. Bireyi kontrol altında tutmak için, vicdana büyük önem vermiş, onu Tanrı'nın bireysel vahyinin merkezi saymıştır. Bu vicdanın temeline de *dürüstlük en iyi siyasettir* temel kapitalist ilkesini yerleştirmiştir.⁴²¹ Ne Hristiyanlık öncesi Avrupa dinlerinde ne de Katolik teolojide bulunmayan bir anlayışla ceza ve mükafat beklentisi (ya da bunun kesin belirleyicisi) öte dünyaya dair bir olgu olmaktan çıkarak bu dünyaya ait bir olgu haline gelmiştir.⁴²² Kapitalizmin arkasındaki ruhu böylece açıklayan Weber, din ve kapitalist zihniyet gibi iki ayrı uç noktayı bir araya getirmeyi başaran nadir bir beyindir.⁴²³ Weber, dinin ekonomiyi belirlediğini, hatta modern kapitalizmin kaynağının din olduğunu ortaya koymakla, toplumsal değişimin önemli bir faktörü olan din-ekonomi ilişkisini başarıyla çözümlemiştir.⁴²⁴

Weber, din tarihi boyunca emeğin, ancak Kalvinizm ve Püritanizmle birlikte kendi özünde bir değer kazandığını, öncesinde çalışmanın, Tanrı'ya kulluk yolunda sadece aç kalmamak için katlanılacak bir külfet gibi görüldüğünü ifade ederek, *emek* kavramına bakışın değiştiğini belirtir.⁴²⁵ Ülgener, Weber'in bu tespitine katılmaz ve İslam'ın emeğe kendi özünde değer verdiğini hatta onu asli değer gördüğünü "*ibadetin yolları ondur; dokuzu helal rızık talebidir.*"⁴²⁶ hadis-i şerifi ile destekler. Ayrıca

⁴¹⁸ RİTZER, *Sosyoloji Kuramları*, s. 149,150.

⁴¹⁹ TORUN "Kapitalizmin Zorunlu Şartı 'Protestan Ahlâk'", s. 93., "(...) Çalışma isteksizliği lütuf eksikliğinin belirtisidir." Bkz: WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 145.

⁴²⁰ ARON, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, s. 380.

⁴²¹ WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 139.

⁴²² DEMİRHAN, "Feodalizmden Kapitalizme Dinin Ekonomik İşlevi", s. 79.

⁴²³ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 10.

⁴²⁴ OKUMUŞ, *Toplumsal Değişme ve Din*, s. 32.

⁴²⁵ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 82.

⁴²⁶ DEYLEMİ, *Firdevs'ül Ahbar*, 3. Cilt, 4062. Hadis, 1987, s. 107.

Hristiyanların pazar gününü, Yahudiler'in cumartesi gününü, tüm gün istirahat ve ibadet günü saymasına karşılık İslam'ın cuma günü ibadetten sonra hemen iş başına dönülmesini salık veren ayeti⁴²⁷ delil göstererek, burada aranan rızık ya da nasibin *ölmeyecek kadar* olamayacağına dikkat çeker. İslam'ın din tarafına da dünya tarafına da bir başka deyişle ibadete de çalışmaya da kişinin imkân ve gücü ölçüsünde sınır çizmediğini "*hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için yarın ölecekmiş gibi ahiret için çalışınız*"⁴²⁸ diyen peygamber sözüyle işaret eder.⁴²⁹ Ülgener'in tespitleri doğru olmakla birlikte söz konusu ayet ve hadislerin toplumsal yaşamda dışavurumunun yani hâkim zihniyette yansımalarının yeterli ölçüde söz konusu olmadığı bir gerçektir.

Weber, Avrupa'da Endüstriyel Kapitalizmin tarihsel oluşumunu, yaptığı istatistiksel analizlerle açıklamış, Protestan ahlâkı ile kapitalizm arasında bağ kurmuş ve nihayetinde kullandığı karşılaştırmalı yöntem aracılığı ile kapitalizmin sadece Batı toplumlarına özgü bir olgu olduğunu ortaya koymuştur. Ona göre, Çin, Hindistan ve İslam uygarlıklarında, Kalvinist ahlâkın rasyonelliğine uyan bir yaşam biçimi olmadığından kapitalizm, Batı toplumlarına özgü bir sistem olarak gelişmiştir. Weber'e göre Batı dışı pek çok uygarlıkta kapitalist bir sistemin gelişmesi için gerekli birçok koşul bulunsa da zorunlu toplumsal ve dinsel koşullar bulunmamaktadır.⁴³⁰ Dünya dinlerinden yalnızca birinde (Protestanlık) riyazet, içsel bir tavırla aktif rasyonel bir yaşam metodu haline gelmiş ve kapitalizmi ortaya çıkarmıştır.⁴³¹ Hatta aynı dinin iki farklı mezhebi olmasına rağmen iktisadi hayatta Protestanların Katoliklerden daha aktif olduğu ve az gelişmiş ülkelerden hiçbirinin Protestan olmadığı yapılan çalışmalarla ortaya konulmuştur.⁴³²

Batı'da kapsamlı bir zihniyet değişiminin itici gücü olan Protestanlık, yoksulluğun kutsallığına dair orta çağa ait fikirlerden insanları kurtarmış, zenginlik peşinde koşmanın şerefli bir şey olduğunu savunmuş ve böylelikle mülk biriktirmeyi

⁴²⁷ "Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasip arayın. Allah'ı da daima çok anın ki kurtuluşa eresiniz." Kur'an-ı Kerim, Cuma/10.

⁴²⁸ SUYUTİ, Camiu's-sağır, Şerheden: El-Münavi, "Feyzu'l Kadir: Şerhu'l Camii's-sağır, 2. Cilt, 1201. Hadis, Tarih yok, s. 12.

⁴²⁹ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 83.

⁴³⁰ ARON, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, s. 379.

⁴³¹ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 50.

⁴³² ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 13., WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 7.

Tanrı kutsamasının bir işareti saymıştır.⁴³³ Bu temelin üzerine konumlanan Protestan ahlâk, politik radikalizm, şehirlerin özgürlüğü ve rasyonel hukukun özerkliğiyle⁴³⁴ başlangıçta iktisadi gelişmeyi belirlemişken ve kapitalizmin elini güçlendirmişken, geliştikten sonra artık kapitalizm, Protestanlığı kendi yörüngesine çekerek bir açıdan onu belirlemiştir. Yani din, belirleyen konumdan belirlenir konuma düşmüştür. *Dünyanın büyüğü bozulmuş*⁴³⁵ ya da Nietzsche'den iktibasla dünyanın tadı kaçmıştır.⁴³⁶ Günümüzde bireyler, kapitalizmin yasasına uymak için metafizik ya da ahlaki bir itkiye gerek duymazlar. Büyük bir sanayi kuruluşunun başında bulunan kişinin Katolik, Protestan ya da Calvinist olması ve ekonomik başarı ile kurtuluş vaatleri arasında bir bağ görmesi, diğer insanların umurlarında değildir. Ortada işleyen bir sistem vardır ve ekonomik ilişkilere hâkim olan da bu toplumsal ortamdır.⁴³⁷ Modern dinamiklerde kapitalizm ve sanayileşmenin ortaya çıkmasını sağlayan rasyonalizasyonun en önemli sebeplerinden biri olan Protestan ahlâk, liberal ideolojinin başlıca öğeleri olan hak eşitliği, düşünce özgürlüğü, kâr peşinde koşma, servet ve maddi başarıya saygı gibi olguların toplum hayatına yerleşmesine katkıda bulunmuştur.⁴³⁸ Artık bu öğretiler kapitalist toplumsal hafızanın derinlerine inmiş, bir noktada dinden bağımsızlaşmış, dini de kapsayan yerleşik zihniyet halini almıştır. Bugünün kapitalizminin, Protestan ahlakı ile ilgisi yoktur. Kapitalizm, gelişimini tamamladıktan sonra kendi oluşturduğu dinsel asketizm kafesinden firar etmiştir. Çünkü artık ona ihtiyacı kalmamıştır.⁴³⁹ Kapitalizm, önüne geçilemez bir zafere ulaştığından manevi desteğe (kalvinist ahlaka) artık ihtiyaç duymamaktadır.⁴⁴⁰ İtici gücü bizatihi kendisi olmuştur. Kapitalist zihniyet sahipleri için din, günümüz hareketli yaşamı içinde insanı tekdüzeliğe sevk ettiğinden, insanları çalışmaktan

⁴³³ BERGER, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, s. 85.

⁴³⁴ DEMİREZEN, İsmail, "Max Weber, Kapitalizm ve İslam", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, Sayı 1, ss. 1-14, Haziran 2017, s. 8.

⁴³⁵ "Dünyanın 'büyüsünün bozulması' yani büyüünün kurtuluş vasıtası olarak görülmeyip dışta bırakılması..." (...) "İlahi takdire inananlar, Baptist mezhepler ve özellikle katı Calvinistler, kutsama vasıtası olarak tüm kutsal ayinlerin temelden değersizleştirilmesini sağladılar ve nihai sonuçları itibarıyla dünyanın dinsel anlamda 'büyü bozumunu' gerçekleştirdiler." WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 110 ve 136.

⁴³⁶ TORUN, "Kapitalizmin Zorunlu Şartı 'Protestan Ahlâk'", s. 96.

⁴³⁷ ARON, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, s. 378.

⁴³⁸ TORUN, "Kapitalizmin Zorunlu Şartı 'Protestan Ahlâk'", s. 95.

⁴³⁹ KEHRER, "Din Sosyolojisi", s. 39., BERGER, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, s. 86.

⁴⁴⁰ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 149.

alıkoyan bir araç gibi tasavvur edilmektedir.⁴⁴¹ Değişimi takviye edici güç olarak, kapitalizmin oluşumunu tamamlamasına yardımcı olan din (Protestanlık), Kapitalizm tarafından artık değişimi yavaşlatıcı bir unsur olarak görülmektedir.

Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" adlı eserinin Ülgener'deki izdüşümü "İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası" isimli çalışmasıdır.⁴⁴² Ülgener çalışmasında, Weber'in yöntemini tersten işleterek Osmanlı Devleti özelinde Doğu toplumlarında kapitalizmin neden gelişemediği sorusu üzerine eğilmiştir. Weber eserinde, Batı'nın kapitalistleşme sürecini ele alırken, Protestanlık mezhebinin bu konuda itici gücü oluşturduğunu ifade ederek Batı rasyonalizmini ön plana çıkarmıştır. Ülgener ise Osmanlı-Türk toplumunun kapitalistleşememe nedenlerinin arkasındaki amilleri tasavvuf ve onun baskın olduğu zihniyet üzerinden okumuş, bu faktörlerin kapitalist gelişim önündeki olumsuz etkilerine vurgu yapmaya çalışmıştır. Söz konusu çalışmanın muhtevasında Türk-İslam toplumunun geri kalışının zihniyet temellerine inerek İslam'ı (özü itibariyle) bu konudan azade eden Ülgener, aslında Weber'in İslam'la ilgili görüşlerini de boşa çıkarmayı hedeflemiştir. Fakat bu konudaki düşüncelerini daha etraflıca sunduğu "Zihniyet ve Din" adlı eseri yazmasına neden olan şey, 1974 yılında S. Bryan Turner tarafından yayımlanan "Max Weber ve İslam: Eleştirel Bir Yaklaşım" adlı çalışmadır. Ülgener bu çalışmada Turner'da yüzeysel ve eksik kalan yerleri tamamlarken Weber'in İslam'la ilgili görüşlerini eleştirel bir yaklaşımla ele almıştır.

2.1.4. Max Weber'in İslam Algısına Yönelik Eleştiriler

İslam, ortaya çıkışı itibariyle köklü bir değişim peşindeydi. Var olan genel düzenin aksine iddialarda bulunuyordu. Hz. Muhammed (sav), bir devrimciydi. Nitekim davasında başarılı da oldu. Mekke'den yayılan çağrısı bugün itibariyle 1.57 milyar inanan kişiye ulaşmış ve Müslümanlar dünya nüfusunun %23'nü⁴⁴³

⁴⁴¹ WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 38.

⁴⁴² Bu çalışma Sabri Ülgener'in "İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri" adlı doktora çalışması olup ilk defa 1951'de basılmıştır.

⁴⁴³ https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%9Ckelere_g%C3%B6re_M%C3%BCsl%C3%BCman_n%C3%BCfusu (24.08.2021)

oluşturmuştur. Hz. Muhammed, inovatif⁴⁴⁴ bir insandı, değişime açıktı. Mescidi Nebeviyi kandillerle aydınlatan sahabiyi övmüş⁴⁴⁵ ve onun için dua etmişti. Hendek Savaşı'nda yeni bir savaş taktiği öneren Selman-ı Farisi'nin önerisini uygulamaya koymuştu.⁴⁴⁶ Bu spesifik örnekler bir yana, Medine'de yeni bir yaşam ve yönetim biçimi oluşturmuştu. Dünya sahnesine böyle atılımla çıkan bir dinin, sonradan nasıl olup da bu denli muhafazakâr bir yapıya büründüğünün cevabı pek çok şarkiyatçı ve İslam düşündürü gibi Ülgener'in de ilgi sahasına girmiştir. Özellikle İslam'ı bir kabile dini olarak adlandıran Weber'in görüşlerinin kritiğini yaparken objektif bir tutum sergilemeye çalışmış, İslam'ın iktisadi geriliğe yol açıp açmadığının cevabını aramıştır.

Hristiyanlık, başlangıçta gezginci zanaatkar ve esnaf dini olarak ortaya çıkıp zamanla şehirli üst orta sınıfın dini olmaya evrilmiştir.⁴⁴⁷ Buna karşın İslam, Hristiyanlığa nazaran dünya işleriyle daha hızlı bir barışma ve anlaşma sağlasa da⁴⁴⁸ Hristiyanlığın aksi bir yol takip ederek başlangıçta şehirli orta sınıfın dini olup zamanla tasavvuf ve tarikatlar eliyle esnaf ve zanaatkar çevrelere yani küçük burjuvaya doğru bir çizgi takip ederek⁴⁴⁹ içine kapanmıştır. Ülgener'e göre “İslam'ın saf ve öz çehresi” ilerlemeye mâni değilken; “ertesi yüzyılların yer yer mistisizme açılmış ve yerine göre arkaik inanç unsurlarıyla karışmış mahalli – vülger çehresi”⁴⁵⁰ gelişmeye engel olan zihniyet yapısındadır. Ülgener, Weber'in de bu durumun farkında olduğunu ancak çalışmasında buna belli belirsiz temas ettiğini ve genel olarak Batı'nın kontrastı olarak İslam söz konusu olduğunda zaman ve bağlamdan bağımsız kâh ilk kaynaklardan devşirme kah yüzyıllar sonrası tasavvufi kaynaklara atıfla donuk bir tablo resmettiğini ifade etmektedir. O, Batı'yı kabaca da olsa belirli bir tarih ve bölge içinde ele alırken, tarihi manada başı sonu belirsiz, bölge olarak sınırsız bir platform üzerinde İslam'ı ele almaktadır. Ona göre; İslam sosyal açıdan, ilk dönem Mekke devrinde dünyaya kapalı, zahit bir tavır sergilerken, Medine'ye hicret sonrasında dünya malına ve nimetlerine

⁴⁴⁴ Yenileşimci: “Değişen koşullara uyabilmek için toplumsal, kültürel ve yönetsel ortamlarda yeni yöntemlerin kullanılmaya başlanması, yenilik, inovasyon.” <https://sozluk.gov.tr> (30.08.2021)

⁴⁴⁵ İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddin, *Üsdü'l-gâbe*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994, y.y, c. VI, s. 25.

⁴⁴⁶ İBNÜ'L-ESÎR, İzzeddin *Üsdü'l-gâbe*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1415/1994, y.y, c. II, s. 510.

⁴⁴⁷ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 73.

⁴⁴⁸ ÜLGENER, “İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri”, *Makaleler*, s. 89.

⁴⁴⁹ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 74.

⁴⁵⁰ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 57.

açık ancak riyazi olmayan, sınıf ve statü farklılıklarına dayalı (Arap milliyetçiliğinin yükseldiği) bir *savaşçılar dinine* evrilmiş, feodal yapıya bürünmüştür. İktisadi açıdan ise İslam ekonomisi, savaş ganimeti ve cizye gibi cebri unsurlar üzerine kurulmuş, - basit kazanç yolları istisna olarak- üretimi olmayan bir ekonomidir. Bununla beraber metanın kullanım ve tüketim tarafı da feodal karakter taşımakta ve servet, daha iyi yaşamının, lüksün ve gösterişin bir aracı olduğu için istenmektedir. Buna göre İslam, tüketim ekonomisine sahipken onun tam karşısında duran Calvinizm, üretim ve birikim özelliğine sahip bir karakter taşır.⁴⁵¹ Dolayısıyla Weber'e göre İslam, kapitalist ruh ile uyuşmayan bir ahlak yapısına (savaşçı zihniyeti) ve patrimonyal⁴⁵² siyasi kurumlara sahip olduğundan kapitalizm oluşturamaz.⁴⁵³

Ülgener, Weber'in tezine karşı, öncelikle İslam'ın, *dünyaya bakışı* noktasında evrensel dinler arasındaki yerini belirlemek istemiştir. Buna göre İslam dünya ile ilişkisinde, Kalvinci görüş ile Budizm anlayışının ortasında yer almaktadır. Ona göre Weber, din-ekonomi ilişkilerini açıklamada bir duayen olsa da en zayıf ve tek yanlı tahlilini İslam üzerinde yapmıştır. Onun tek yanlılığını "*kendi yöntemine ters düşmek*"⁴⁵⁴ olarak niteleyen Ülgener, bunun aynı zamanda Batı merkez alınarak dünyayı tahlil ve anlamlandırma zihniyetinin bir tezahürü olduğunu da belirtir.⁴⁵⁵

Ülgener'e göre İslam mefhumu, yayıldığı coğrafya, ülkeler ve asırlar itibarıyla çok kapsamlı ve flu bir tabirdir.⁴⁵⁶ Nitekim İslam, yayıldığı coğrafya ve kültürden, toplum yapısı ve zihniyetinden ayrı düşünülebilecek soyut bir varlık değildir. *İşte*

⁴⁵¹ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 58- 61.

⁴⁵² "Patrimonyalizm (Partrimony): Genel olarak statü, mülkiyet ve zenginliğin babadan oğula geçişini ifade eden bir kavram. Weber'in 1922 yılında yayınlanan *Ekonomi ve Toplum* adlı eserinde tanımladığı bir siyasal tahakküm biçimi olan bu kavram, geleneksel toplumlarda görülen ve yönetici erkek ile yönettiği ev halkı arasındaki iktidar-itaat ilişkisinin nitelik olarak değiştirilmeden toplumlar için de kullanılmasını anlatır. Patrimonyalizmde otorite, hanedan ailesinin kullandığı kişisel ve bürokratik güce dayanır. Bu güç formal olarak keyfidir ve hükümdarın doğrudan denetimi altındadır. (...) Weber'e göre bazı Afrika ve Doğu toplumları, özellikle Çin toplumu patrimonyalizmin en açık örneğini oluşturur. Bu sistemde yasama, yürütme ve yargı gibi iktidarın bütün kullanım biçimleri yönetici liderde toplanmıştır. Teba, sadakat ile itaat eder. Weber'e göre akılcı hukuksal bir devlet ve bürokrasinin olmaması da söz konusu toplumlarda Batı tipi kapitalizmin gelişmesinin önündeki engellerden biridir." KİRMAN, *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, s. 240.

⁴⁵³ TURNER, *Max Weber ve İslam*, s. 30., ÖZKİRAZ, "Sabri Ülgener'de Zihniyet Analizi", s. 221.

⁴⁵⁴ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 56., Turner'a göre de Weber, İslam ve onun peygamberi Hz. Muhammed hakkındaki tespitlerinde kendi felsefi ilkelerini bir kenara bırakmıştır. TURNER, *Max Weber ve İslam*, s. 32 ve 46.

⁴⁵⁵ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 55-57.

⁴⁵⁶ ÜLGENER, "İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri", *Makaleler*, s. 82,83.

İslam diye sınırları belli, yekpare bir olgudan söz etmek neredeyse imkansızdır. *Hangi devrin, hangi çevrenin İslam'ından söz ediyoruz?* Bir çözümleme ya da çalışmada bunların yeri ve ağırlıklarının dikkatle tayini şarttır. Üstelik tayin edilen olgunun süreci ve kapsamı da önem arz eder. Tarihin akışı içinde toplum yaşamında zaman zaman bir sosyal grup, bir dünya görüşü ya da iktisadi faaliyet ön planda olabilirken, aynı toplum içinde dahi ağırlık merkezi bir gruptan diğerine bir görüşten öbürüne kayabilir. Bu da dinin algılanma ve yaşanma biçiminde farklılıklar doğurur. Ülgener bu noktaya İslam'ın kuruluş ve yayılma dönemlerinden üç toplumsal tabakayı örnek vermektedir. İlk dönem Mekke'de hiçbir maddi menfaat beklentisi içinde olmayan gönüllü Müslümanlar, bu toplumsal tabakalaşmanın ilk merhalesi ve idealiydi. İslam zamanla güç kazanarak yayıldıkça bu dine ısınan zengin ve soylu sınıf ikinci tabakayı oluşturdu. Medine devriyle İslam'ı dışa açan, kalplerinde imanın yanı sıra ganimet ve fetih heyecanı da bulunan çöl mücahidi gaza erleri ise son toplumsal tabakayı teşkil etmişti.⁴⁵⁷ İslam, değer ölçüsü bağlamında bir tarafında zühd ve takvanın bulunduğu bir uçtan (ilk dönem Müslümanları) bol ganimet isteği, müreffeh ve zevkli yaşam isteyen diğer uca (fatihler ve soylular) gelip oturmuştur. Her dönemin kendine göre argümanları da hazırdır. Üzerinde yattığı hasırın izi yüzüne çıkan Hz. Peygamber'in Ebu Bekir'e söylediği “*dünya onların, ahiret bizim olsun*”⁴⁵⁸ hadisi bir ucun; “*Allah kulunun üstünde nimetini görmek ister*”⁴⁵⁹ hadisi diğer ucun anlayışına örnek verilebilir. Esasında İslam bu iki uç arasındaki tüm tonlara helal dairede izin vermektedir. Ancak belki de İslam bu kimselerle (fatihlerle) dışa açıldığı için İslam'ın vitrini onlar olmuş ve dışardan bu dine bakanlar İslam'ı bir çöl dini olarak adlandırmış ve sadece ganimet ekonomisine bağlı bir anlayışa sahip olduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysa zahitlerden fatihlere İslam, tüm tonları içinde yoğura harmanlaya bünyesinde massetmiştir. Ülgener de bu iki zıt kutbu *mürüvvet ve diyanetin diyalogu* olarak adlandırarak; birini feodal cengâver ruhun dışa dönük, diğerini inziva ve itikafın içe dönük değeri olarak yorumlar ve dönem dönem birinin diğerine galebe çaldığından,

⁴⁵⁷ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 74,75.

⁴⁵⁸ BUHARÎ, *Sahih-i Buhari Tercüme ve Şerhi*, Tercüme: DAVUDOĞLU, Ahmed, Sönmez Neşriyat, Cilt: 7, İstanbul, 1978, s. 466-468.

⁴⁵⁹ EBÜ DÂVÛD, Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsned*, Dâru Hecr, Mısır, 1419/1999, cilt: IV, s. 19.

bazen de bu ikisinin birbiri için denge unsuru olduğundan söz eder.⁴⁶⁰ Bu nedenle doğuda modern piyasa ekonomisinin yerleşip gelişmesine engel olan sebepler listesinde -Weber'in iddiasının aksine- İslam, en son sırada kendine yer bulur.⁴⁶¹ Benzer yaklaşımı Ülgener'in çağdaşı Ali Şeriatî daha üst bir iddiayla dile getirmektedir. Şeriatî'ye göre İslam dini, bir toplumu bulunduğu zamandan geriye, yeryüzündeki dünya yaşamını bırakıp gökyüzüne ya da reel dertler, ihtiyaç ve arzulardan azade, zihni hülyalara sevk etmez. Bilakis içinde bulunulan yaşamın ve yaşamın gereklerinin farkında olmayı, bu ihtiyaçları izzet ve şerefle karşılamayı tavsiye eder. Bunun için de en önemli unsur olarak ekonomik yapıyı işaret eder.⁴⁶² Esasında ona göre Protestanlık, İslamize olmuş Hristiyanlık'tır. Katolik mezhebinin İslam ile karşılaşması sonucu bir grup aydın din adamı, kendilerini donduran, sınırlayan, geri kalmaya sevk eden, “*kapalı bir toplum yapısı oluşturmaya aracı kılınan*”⁴⁶³ mezhep aleyhinde protesto hareketi başlatmışlar ve İslam'dan ilham alarak Avrupa'nın modern anlayışına göre inanç sistemlerini yeniden yorumlamışlardır.⁴⁶⁴ Bir mezhebin sırf İslam dini ile karşılaştığı için tamamen aksi yönde bir zihniyet dönüşümü yaşaması iddiası biraz hamasi bulunabilse de düşünce anlamında esinlenme, etkilenme, farkındalık yaratma gibi durumların olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Değişim için gerekli diğer ön şartlar oluştuğunda bu tarz fikirler ve etkileşimlerin birer kıvılcım vazifesi görebileceği de göz önünde bulundurulmalıdır.

Ülgener'e göre İslam iktisat ahlakı, Weber'in çalışmalarında hak ettiği yeri bulmadığı gibi acele ve tek yanlı hükümler, isabetli teşhislere de gölge düşürmüştür.⁴⁶⁵ Weber'in İslam analizinin en büyük hataları, İslam'ı bütün ve hareketsiz olarak ele alıp tarihsel ve mekânsal farklılıkları göz ardı etmesi ve Batı uygarlığını merkeze alarak diğer uygarlıkları üstenci bir tavırla ele almasıdır. Yani Weber, İslam konusunda kendi tezi olan *anlama* olgusuna ihanet etmiştir. İslam, aktif ve atılımcı bir din olarak ortaya çıkmasına rağmen Emeviler'in dünya ve saltanatla ilgili tutumlarına karşı gelişen protesto hareketleri, başka din ve medeniyetlerle karşılaşp etkilenme gibi

⁴⁶⁰ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 77,78.

⁴⁶¹ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 84.

⁴⁶² ŞERİATİ, Ali, *Kapitalizm*, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 20.

⁴⁶³ ŞERİATİ, *Kapitalizm*, s. 71.

⁴⁶⁴ ŞERİATİ, *Kapitalizm*, s. 61,62.

⁴⁶⁵ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 16.

sebeplerle içe dönüş ve kapanış yaşamıştır. Ülgener, bu konuyla ilgili, Golziher'den ıktıbasla biri ibadet ve ayin diğeri tavır ve davranışla alakalı iki temel değışikliğe işaret eder. Buna göre İslam, zıkr ve ibadeti günün belli saatlerine hasretmişken tasavvuf, “Allah’ı çok çok zikredin”⁴⁶⁶ ayetinin referansıylâ süre ve sınır çizgilerini ortadan kaldırarak hücre ve çile dünyasının kapılarını açmıştır. Gereken tedbirleri alıp azmettikten sonra gerisini Allah’ın takdirine bırakarak güven ve huzurla beklemek olan tevekkül anlayışı ve tavrı da katıksız bir kaderciliğe dönüşmüştür.⁴⁶⁷

Protestanlar da pür kadercidirler. İlahi takdirin kendileri için biçtiği rolü önceden bilmek ya da değıştirmenin mümkün olmadığına inanırlar. Tanrı katında seçkin kul olmanın işaretlerini üzerinde taşımak için elinden gelen tek şeye zahitliğe⁴⁶⁸ sarılan Protestan’ın dünyevi sofuluğu, mülkiyet hazzına engel olurken lüks tüketimi de sınırlandırmıştır. Buna karşın mal edinmeyi hem yasal hale getirmiş hem de Tanrı’nın isteğinin bu olduğunu ortaya koymuştur. Aslında dünyaya kalben bağlanmaya ve bedensel hazlara karşı olan bu anlayış, akılcı kazancın birey ve toplum hayatında faydacı biçimde kullanılmasını ister. Bunun aksi kazanç ve kullanım düsturları feodal duygulara yakın olup yaratılanların Tanrılaştırılması sayıldığından lanetlenmiştir.⁴⁶⁹ Ülgener’e göre onların reformize edilen inanç biçiminin taşıdığı bu özelliklerin birçoğunu İslam öğretisi zaten özünde taşımaktadır. İslam şehirli dinidir. O, şehrin zekâ ve organizasyonunu, çölün atılımcı ve vurucu gücünü kendinde birleştirdiği için bu hızla yayılmış ve genişlemiştir.⁴⁷⁰ İslam dini, dünya ile arasına mesafe koymamıştır. İslam’ın uzağında durulmasını istediği kirlî ve günahkâr dünya, eşyanın maddesiyle ilgili bir durum olmayıp kişinin iç dünyasına yansıyan dünya mefhumudur. Kuran-ı Kerim’de aşağılanan dünyalıklar, maddeleri itibariyle değil arkalarına taktıkları hırs, gösteriş ve ahireti unutturması dolayısıyla⁴⁷¹ ve özellikle cahiliye insanının genel tutumu olan ve İslam sonrasına tevarüs eden övünme

⁴⁶⁶ Kur’an-ı Kerim, Ahzab/41.

⁴⁶⁷ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 89,90.

⁴⁶⁸ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 47,48.

⁴⁶⁹ WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 156.

⁴⁷⁰ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 79.

⁴⁷¹ “Kadınlara, oğullara, yüklerle altın ve gümüş yığınlarına, salma atlara, davarlara ve ekinlere aşırı sevgi ve düşkünlük, insanlara çok süslü gösterildi. Fakat bunlar, dünya hayatının geçimlikleridir. Oysa akıbet güzelliği O’nun, Allah’ın yanındadır.” Kur’an-ı Kerim, Âl-i İmrân/14.

(tefahür), mal ve evlat çokluğunda yarışa girme⁴⁷² gibi olumsuz unsurlardan Müslümanları sakındırmak için⁴⁷³ uyarı mahiyetindedir yoksa Müslümanı dünyadan el çektirmek için değildir. Burada dikkat çekici başka bir durum söz konusudur. İslam, dünya hayatına mesafeli, özgürlüğe değer vermeyen, bilim ve ekonomik gelişmeye engel teşkil eden bir din ise; *İslam toplumu geçmişte, yani Müslümanlar kendi inançlarının kaynak ve ilhamlarına bugün olduğundan daha yakın oldukları bir zamanda bu üç sahada (özgürlük, bilim ve ekonomi) nasıl öncü olmuştu?* Bu soruyu farklı bir bakış açısından soracak olursak; *İslam, Müslümanlara ne yapmıştır?* diye değil *Müslümanlar İslam'a ne yaptılar?* diye⁴⁷⁴ de sorabiliriz ve cevabını Ülgener'in zihniyet kavramı ışığında arayabiliriz. Zira metafizik alanın konusu olan din, sosyal bir olgu olarak da fizik dünyanın alanına dahildir ve sosyal bir yapılanma olarak kendini geliştirme ve yenileme özelliğine sahiptir. Yeni karşılaşılan olgularla bazen çatışmaya girse de her zaman uyumu karşı cepheden beklemez ve kendisi de uyum gösterebilir. Uyum, sosyal çatışmalarda gerçekleşen en genel çözümdür.⁴⁷⁵ Burada uyum gösteren ya da başka bir tabirle değişen şey, durum; Tanrı buyruğu olan din'in kendisi değil, (bu dini o şekilde algıladığı gibi başka bir şekilde de algılayabilecek olan) zihniyettir. Benzer öğretilerin aynı etkiyi yaratmamasının arkasında zihniyet farklılaşması olsa gerektir.

2.2. Din-Zihniyet İlişkisi

Bir toplumsal yapının içine doğan birey, evreni toplumun kendisine sunduğu zihniyet vasıtasıyla algılar. Zihniyet, bireye bütünlükçü bir bakış açısı sunarak onu derin anlam karmaşasından kurtarır. Bununla beraber zihniyet; kültür, ekonomi, iklim, coğrafya, dil, din, edebiyat, sanat vb. pek çok unsuru içinde barındıran kompleks bir

⁴⁷² “İyi bilin ki dünya hayatı ancak bir oyundan, bir eğlenceden, bir süs ve gösteriştendir, aranızda bir övünmeden, mal ve evlatta çokluk yarışından ibarettir. Tıpkı bir yağmur gibi ki, onun bitirdiği ekinler çiftçilerin hoşuna gider. Sonra kuruyuverir de sen onu sapsarı kesilmiş görürsün. Ardından da çerçöp hâline gelirler. Ahirette kâfirlere şiddetli bir azap, müminlere ise Allah'tan bir bağışlama ve rıza vardır. Evet, dünya hayatı, aldatıcı bir menfaatten başka bir şey değildir.” Kur'an-ı Kerim, Hadid/20.

⁴⁷³ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 65,66.

⁴⁷⁴ LEWIS, Bernard, *Hata Neredeydi?*, Çev. Murtaza Özeren, Kronik Kitap, İstanbul, 2020, s. 181.

⁴⁷⁵ GÜNGÖR, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, s. 183.

yapı teşkil ettiğinden bu unsurların birbirleriyle uyum, çelişme ya da çatışma yaşaması olağandır ve insan hayatının bir gerçekliğidir.

Zihniyet oluşumunda diğer unsurlara nazaran din olgusu başat aktör olarak görülmektedir. Çünkü dinsel deneyim, birey ve toplum hayatında üç şekilde nesnelleşir. İlk bireye bir zihniyet ve anlam dünyası kazandırır. İkinci olarak din, bireysel tecrübe, maneviyat bağlamında iç kontrol sağlarken topluma yansıyan yönüyle, grup olma bağlamında da dış kontrol sağlar. Üçüncü olarak ise özellikle yüksek tipli dinlerin, dinin özünün yanı sıra dünyevi olaylara karşı da belli bir tutum ortaya koyması, toplumsal konsensüs meydana getirir.⁴⁷⁶ Fakat bireyin ya da toplumun dini tecrübesini, içsel-dışsal kontrolünün mana muhtevasını ve şeklini ya da toplumsal mutabakata uyumunun derinliğini belirleyen temel faktör ilk maddede zikredilen zihniyet ve anlam dünyasıdır. Kapsam olarak ele alındığında, zihniyet şemsiyesinin hemen altında bulunan ve diğer unsurlara da kendi anlam rengini katan olgunun din olduğunu görmekteyiz. Bu bağlamda din, bireye hayatı anlamlandıracak ve yorumlayacak *özel bir gözlük*⁴⁷⁷ sunar.

Din ile zihniyet arasında kesif ve derinlikli bir ilişki söz konusudur. Birbirini etkiler ve birbirlerinden etkilenirler. Dini olmayan sosyal bir davranışta (olguda) dini bileşkeler veya dini olduğu sanılan bir davranışın arkasında⁴⁷⁸ zihniyet tezahürleri her zaman olasıdır. Örneğin din, topluma mâl olduğu ve kültürle iyice kaynaştığı için ladini olan edebi, sosyal ya da psikolojik yazıların çoğunda dini benzetmeler ve atıflar bulunabilir. Babil kulesi, Nuh'un gemisi, barış güvercini gibi temsiller kültürün ortak malı olduklarından, okuyucuya verilmek istenen mesajı kolayca idrake yarayan simgelerdir.⁴⁷⁹ Ya da dini motifler taşıyan ama dini kökeni olmayan Nevruz Bayramı,⁴⁸⁰ esasında neredeyse dünyanın her yerinde değişik adlarla kutlanan, kökeni İran mitolojisine dayanan bir gelenektir.

⁴⁷⁶ FREYER, *Din Sosyolojisi*, s. 56-63.

⁴⁷⁷ GÜNAY, *Din Sosyolojisi*, s. 253.

⁴⁷⁸ KEHRER, "Din Sosyolojisi", s. 25.

⁴⁷⁹ GÜNGÖR, *İslam'ın Bugünkü Meseleleri*, s. 100.

⁴⁸⁰ Nevruz Bayramı'nın dini bir bayram olduğunu savunan yaklaşımlar bulunmakta olup, onun Zerdüştlük, Şiilik ve Alevilik'te önemli bir ritüel olduğu ifade edilir. Nevruz'a ideolojik yaklaşımlar, onu "Kürtler'in bağımsızlık günü" veya "Türklerin Ergenekon'dan çıkış günü" olarak kabul ederler. Nevruz'u "Bahar bayramı" olarak kabul edenler de onu Ortadoğu ve Orta Asya insanları arasında

Ülgener, iktisadi tutum ve davranışların iktisadi olmayan boyutlarını araştırırken *zihniyet* olgusuna; zihniyeti şekillendiren en etkin faktör olarak da *din* kurumuna özel önem atfetmiştir ve çalışmalarını din-zihniyet-ekonomi ilişkisi bağlamında sürdürmüştür.

2.2.1. Ülgener'in Zihniyet Kavramına Yaklaşımı

Ülgener, zihniyet kavramıyla Sombart'ın eserlerinde karşılaşmış, önemini burada keşfetmiş ancak Weber'le tanıştıktan sonra kavramın özüne vâkıf olarak zihniyetin birey ve toplumun hayatındaki etkinliğini fark etmiştir. O, zihniyete etki eden faktörleri din, coğrafi şartlar, ekonomik durum, ahlak, siyasal yapı, hukuk ve sosyal ilişki biçimleri olarak sıralar. Tüm bunlar zihniyet araştırmacısının karşısına zaman zaman çıkacak olsa da hepsini ihata edebilmek mümkün olamayacağından belirli bir bakış açısından konuyu ele alarak “*perdeyi bir yanından aralayabilmek*”⁴⁸¹ gerektiğini belirtir ve zihniyet çözümlemelerinde özellikle din faktörü üzerinde durduğunu ifade eder.⁴⁸²

Zihniyet konusu Ülgener'in çalışmalarında merkezi bir yer işgal eder. Kendisi de bunu bir eserinde “*bizim eski ve emektar konu*”⁴⁸³ diye vasıflayarak teyit etmiştir. Zihniyet meselesini merkeze almasının nedeni -Weberyen teori ile- davranışa ya da fiile neden olan itkiyi anlama çabasıdır. Başka bir anlatımla davranış ya da fiili anlamlı hale getiren, arkasındaki anlaşılabilir ve yorumlanabilir olanı açığa çıkarma uğraşdır.

Ülgener'e göre; zihniyet araştırmalarının önsel koşulu morfolojik araştırmaların başlamış ve ilerlemiş olmasıdır. Zira sosyal bir fiili dışşal olarak tanımlamadan onun mana ve muhtevasına inebilmek mümkün değildir.⁴⁸⁴ Ardından zihniyet araştırmaları iki koldan ilerler. Öncelikle zaman ve zemin boyutları göz önünde bulundurularak zihniyetin geniş açıdan görünümü verilir, sonrasında söz konusu zamana ve çevreye ait zihniyetin kök ve temellerine inilir. Ülgener, bu konuda

baharla ilgili kutlanan geleneksel bir bayram olarak görürler. Ayrıntılı bilgi için bkz: AKSOY, Mustafa, “Kültür Sosyolojisi Açısından Nevruz Kavramı”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Sayı: 100, İstanbul, 1996, ss. 1-26.

⁴⁸¹ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 7.

⁴⁸² ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 8.

⁴⁸³ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. Takdim.

⁴⁸⁴ ÜLGNER, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 14.

araştıracının içine düşeceği bazı sıkıntıların olabileceğinden söz eder. Tarihin bir noktasında bulunan araştırmacı, bulunduğu zaman ve zeminin bakış açısından başka bir çağın kültür muhtevasında -yine o dönemin bakış açısına göre- öne çıkan önemli çizgileri toplayıp bir araya getirerek genel bir zihniyet görünümü yakalamaya çalışır. Burada araştıracının sübjektif değer yargılarının işin içine sokulması olabildiğince önlense de belirli bakış açılarından okunmaya çalışılan bir çerçevenin varlığı inkâr edilemez ve ortaya konulan tabloda az ya da çok sübjektiflik hissedilir. Ülgener, bu problemin doğal olduğunu hatta böyle olmasının tartışmaya açık alanlar yaratarak tabloda eksik ya da hatalı yerlerin düzeltilmesi açısından faydalı olduğunu söyler.⁴⁸⁵ “Somut belgelere dayanan müspet tarih araştırmalarının her cihetten doyurucu güvenini zihniyet araştırmalarından beklememek”⁴⁸⁶ gerektiğinin de altını çizer.

Ülgener’in zihniyet araştırmalarındaki temel amacı, Osmanlı-Türk insanının ekonomik tipolojisini çizmektir. Zihniyet araştırmalarını 1940-1950 yılları arasında yoğunlaştıran⁴⁸⁷ ve Türk diline ustaca hâkim olan Ülgener,⁴⁸⁸ bir dönemin zihniyetinin en önemli tanıklarının, o dönemin edebi metinleri olduğunu düşünmekte ancak bu metinlerden istifade ederken çok dikkatli olunması gerektiğinin altını çizmektedir. Özellikle ahlak türü eserler, fütüvvetnameler zihniyet araştırmaları için en fazla dikkat edilmesi gereken kaynaklardır. Zira bu kaynaklar her zaman o günün toplumunda halihazırda var olan ahlaki tutumları vermemekte hatta toplumdaki gidişatın koşullarına göre daha çok olması gerekenden söz edebilmektedirler.⁴⁸⁹ Bu nedenle nasihatlerin içeriğinin düz okunmasının yanı sıra zaman zaman da tersten okunarak toplumdaki çözülmeyle koşut gidebileceğinin, yozlaşmayı düzeltmeye çalışmanın bir neticesi olarak ifade edilmiş olabileceğinin göz önünde bulundurulması gereklidir. Nasihat ve fütüvvetnamelerin yanı sıra bir dönemin halk öykülerinden de o dönemin zihniyetini veya bu öyküleri üreten halkın ahlaki normlarını çıkarmak mümkündür.⁴⁹⁰ Ayrıca sanat eserleri de sebep ve ifade ilişkisi içerisinde bir toplumun zihniyet

⁴⁸⁵ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 5.

⁴⁸⁶ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 164.

⁴⁸⁷ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 262.

⁴⁸⁸ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 360.

⁴⁸⁹ ÜLGENER, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 49., ÜLGENER, “İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri”, *Makaleler*, s. 44.

⁴⁹⁰ MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 115.

dünyasını iki boyutla açıklamaktadır. İlki belirli bir tavır, tutumu bilinç altına yerleştirerek zihniyet dünyasını şekillendirmeye sebep olması, ikincisi toplumda halihazırdaki zihniyetin bir ifade biçimi olmasıdır.⁴⁹¹

Ülgener, iktisadi davranışı anlamak için çözümlemelerini daha çok iktisadi zihniyet düzleminde gerçekleştirse de onun çözümlemeleri anlamlı her sosyal davranışın anlaşılmasında da işlevseldir. Zira onun ifadesiyle zihniyet, “*tavır ve davranışlarımızın özünde ve yapısında olan bir şey, (...) fiil ve hareketlerimizin iç ve öz malı olarak dokusu dışında değil, içinde*”⁴⁹² olan güdüdür. O, eserlerinde iktisat ahlakını etkileyen pek çok unsurun olduğunu ancak en etkin unsurun din olduğunu belirtir ve çalışmalarını iktisat-din dikotomisi üzerinden yürütür.

2.2.2. İktisat, İktisat Ahlakı, İktisat Zihniyeti

Her bilim alanı kendi varlığını keşfetmeden önce -bulunduğu zaman, zemin ve çevrede- bilfiil vardır ve işlevseldir. Ekonomi ya da iktisat bilimi de yöntemli ve sistemli bir disiplin olarak kendi varlığını ortaya koymadan önce insanlar arasında ekonomik faaliyetler bugünkü anlamda olmasa da süregelmekteydi. İnsanlar, tek başlarına bütün ihtiyaçlarını tatmin noktasında yetersiz olduklarından -Lidyahılar parayı icat etmeden önce- takas yöntemiyle ihtiyaç fazlası ürün, hizmet ya da nesneleri ihtiyaç duydukları diğer mal ve hizmetlerle değiş tokuş yaparak hayatlarını devam ettiriyorlardı. Ekonominin temelinde genellikle pragmatizm olgusu her zaman var olsa da insanlar takas usulünden alış-verişe geçince yani soyut değeri haiz bir madde olan para ile mübadeleye başlayınca düşünce olarak da somuttan soyuta evirilmiş ve hesap, kar, çıkar gibi rasyonel eğilimlere geçmişlerdir.

Rasyonellik, insanın hayatının tüm alanlarında geleneksel kurallara körü körüne uymayarak ya da karizmatik coşkulara kapılmayarak hesaplı ve sistematik davranabilmesi,⁴⁹³ ekonominin temel amacı da sınırsız insan ihtiyaçlarının sınırlı kaynaklarla karşılanması⁴⁹⁴ olduğuna göre iktisadi rasyonalizm; hesapçı zihniyet,

⁴⁹¹ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 22,23.

⁴⁹² ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 17.

⁴⁹³ TURNER, *Max Weber ve İslam*, s. 287.

⁴⁹⁴ DOLGUN, a.g.e., s. 144.

plânlı hareket, gayeye (kar elde etmeye) uygun hareket etmektir. “*Her türlü görenek ve alışkanlık bağlarının üstünde piyasa şanslarını akıl ve hesap yoluyla değerlendirmek*”tir.⁴⁹⁵ Başka bir anlatımla, ekonominin “*geriye ve göreneğe bakarak değil, daima ileriye, gaye ve maksada göz atarak yoluna konması demektir.*”⁴⁹⁶ Örneğin modern ekonomi insanının nazarında herhangi bir ekonomik vasıta tercih sebebi ise genelde bunun nedeni o vasıtayı babadan veya ustadan öyle öğrendiği için değil en fazla kâr vadettiği içindir.

İktisat (ekonomi); kelime olarak kast ve maksat ile aynı kökten gelip belirli bir maksada yani kendini ve yakınlarını geçindirmeye yönelik faaliyetlerin toplamıdır.⁴⁹⁷ İktisadi faaliyetler, ihtiyaçların karşılanmasının yanında içinde bulunan maddi şartların düzeltilmesi ve refah düzeylerinin artırılması amacıyla da yapılabilir.⁴⁹⁸ Ancak genel refah düzeyinin iyileştirilmesi için örgütlü siyasal düzenin yani devletin etkili iktisadi faaliyetleri gereklidir. İktisat siyasetinin amacı, hizmetinde bulunduğu milletin refahını yükseltmektir. Refah ise birincil olarak üretimle alakalıdır.⁴⁹⁹ İktisadi refah, bir ülkedeki ortalama vatandaşın sınırlı vasıtalarla bir yıl içinde elde ettiği haz ve tatmin duygularının toplamının para birimi ile ifade edilen kısmıdır.⁵⁰⁰ Esasında bir toplumun ekonomik sisteminde sırf ihtiyaç temini için geçimlik üretimin mi yoksa kâr amaçlı sosyal refah ve statüyü de artırmak için yapılan üretimin mi egemen olduğu, o toplumun gelişmişlik düzeyiyle doğru orantılıdır. Zira iktisadi gelişme, her yerde ve her toplumda yerine göre dini, kültürel, estetik ve ahlaki pek çok iktisadi olmayan unsurlarla örülü bir manzara teşkil eder. Yatırım oranları, sermaye birikimi vb. tüm maddi unsurların merkezinde baş aktör olarak insan faktörü, onun değer anlayışı ve zihniyeti bulunur.⁵⁰¹ Bununla birlikte iktisat bilimi, incelemelerinde insan unsurunu gitgide aradan çıkarınca, “*ekonomik olay, olgu ve ekonomik çıkarları, teknolojik öze*

⁴⁹⁵ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 12.

⁴⁹⁶ ÜLGNER, Sabri F., “Bugünün İktisat Felsefesi Yönünden Descartes Rasyonalizmine Bir Bakış”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 123

⁴⁹⁷ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 69.

⁴⁹⁸ <https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr> (12.01.2022)

⁴⁹⁹ ÜLGNER, Sabri F., “Memleketimizin Milli Geliri ve İktisadi Refah Şartı”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 173.

⁵⁰⁰ ÜLGNER, *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme*, s. 55., ÜLGNER, “Memleketimizin Milli Geliri ve İktisadi Refah Şartı”, *Makaleler*, s. 173.

⁵⁰¹ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 47.

dayalı sosyal örgütlenme ve ilişkiler ağı içinde ele alan bir bilim”⁵⁰² olan ekonomi sosyolojisi, ekonomi biliminin dışladığı konularla birlikte ekonomik olayları analiz etmeye yönelik -ihtiyaca binaen- ortaya çıkmıştır. İktisat sosyolojisi, ekonomik olgulara sosyolojik bakış açısıyla yaklaşılması gerektiğini savunan Durkheim ve Weber’in çalışmalarına dayanır.⁵⁰³ Fakat 1879’da W. S. Jevons, ilk kez *ekonomi sosyolojisi* kavramını ortaya atarak⁵⁰⁴ sosyolojinin bir alt disiplini haline gelmesini sağladığından, ekonomi sosyolojisinin kurucusu Jevons kabul edilir.

Ekonomi bilimi ile ekonomi sosyolojisini uzlaştıran Ülgener’e göre iktisadi faaliyet, insanla madde, çevre ve zamanın çok yönlü ilişkisidir. İnsan, ihtiyaç tatmini noktasında önce meta ve objeyle yani madde ile ilişkilidir. Maddenin elde edilmesi, mübadelesi ya da çoğaltılması dolayımında iş bölümü, iş birliği ya da rekabet biçiminde toplum ilişkileriyle yani çevre ile ilişki içindeyken, son olarak da kaynakları sürdürülebilir kılmak için, bugün ve geleceğe bölüştürmek için zaman ile bağlantılıdır. Tarifte geçen her unsur için neredeyse yaşamış ve yaşayacak her insanın farklı tavır alışları söz konusu olabilir. Mal ve servet (madde) karşısında öznel yargılarıyla insan; üretici, tüketici ya da satıcı olarak en yakın komşudan en uzak çevreye kadar başkaları ile ilişkilerinde yine öznel değer ve ahlaki ölçüleriyle insan ve son olarak kıt kaynakları bugüne ve geleceğe bölüştürme noktasında farklı düşünen, farklı ölçekte gelecek kaygısı güden değer ölçüleri ve tercihleriyle farklı bir insan. Rasyonel ya da duygusal, pragmatist ya da diğer kâ... insanın var olduğu her alanda olduğu gibi ekonomi ilişkilerinde de ifrat tefrit çizgisinin her tonunda davranışın sadır olabileceği iktisat ahlakı; insanın madde, çevre ve zamanla olan bu öznel ilişkisine bir ölçü ve sınır tayin eden, bu ilişkinin ne çok içinde ne de çok dışında kalmasını engelleme iddiasında olan normatif kurallardır. Ülgener, madde, çevre ve zaman unsurlarının farklı çağ ve çevrelerin insanının tipik davranış ve tercihlerini tanıtabileceğini ifade eder. Örneğin; prekapitalist insan için madde; kendisinin dışında ve uzağında, gösteriş ve tüketim aracı, çevre; cemaat ilişkisi içinde küçük şehir ve kasaba, zaman; bugünün acil ihtiyaçlarına yönelik, en fazla bir yıllık bir sürecin tayinidir. Modern çağın insanı ise

⁵⁰² ERKAN, “Ekonomi Sosyolojisinin Kuramsal Temelleri”, s. 4.

⁵⁰³ ÇAĞLAK, Uğur, “Türkiye’de Ekonomi Sosyolojisine Dair Bir Literatür Denemesi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 29, 2013, ss. 99-126, s. 100.

⁵⁰⁴ ERKAN, “Ekonomi Sosyolojisinin Kuramsal Temelleri”, Önsöz

zikredilen tipolojinin tam aksidir.⁵⁰⁵ Ancak “*iktisat ahlakı, hangi zamana ve çevreye ait olursa olsun, ihtiyaç tatmini yolunda insanın madde, çevre ve zaman ilişkisi ile içten doğru bir hesaplaşmanın ifadesi demektir.*”⁵⁰⁶

İktisat ahlakını “*gündelik tavır ve davranışlarımız üzerine -doğrudur veya eğridir yollu- yargılayıcı değer hükümlerinin, söz ve deyim halinde ifadelendirilmiş bütünü*”⁵⁰⁷ olarak tanımlayan Ülgener, “doğrudur veya eğridir yollu” demekle ahlakın normatif yönünü, “söz ve deyim halinde demek”le de ahlakın normdan davranışa dönüşerek, görünür olmasını kastetmektedir. Din açısından konuya yaklaşıldığında iktisat ahlakı, dünya meta ilişkileri karşısında kişinin dini sorumluluklarını da göz önünde bulundurarak belirli bir tavır alması ve tutum geliştirmesidir. İktisadi faaliyetlerde din faktörü başat olduğunda çelişik bir durum ortaya çıkacaktır. Bir yanda dünya malının insanı Tanrı’dan uzaklaştırma tehlikesi, diğer yanda insanın hayatını sürdürmek için mal, mülk, paraya olan ihtiyacı. İktisat ahlakı, toplumların ya da kişilerin bu iki kutup arasını uzlaştırma noktasında takındıkları tavidir ve bu tavır bir anlamda onların kültür ve zihniyet tarihinin kaderini belirler.⁵⁰⁸ Yani iktisat ahlakı, “*insanın gündelik yaşayışında pratik değer ve tercih ölçülerine yönelik telkin ve motifler toplamıdır.*”⁵⁰⁹

Dinin iktisat ahlakına etkisini ve bunun topluma akislerini incelemek isteyen her araştırmacı Weber’le karşılaşır.⁵¹⁰ Weber’e göre; iktisat ahlakını oluşturmada sosyal tabakalaşma önemlidir ve hemen her dinin iktisat ahlakının belirleyicisi ve temsilcisi olan tabakalar vardır. Bunlar Yahudilik’te yurtlarından sürülmüş orta sınıf parya, Hristiyanlık’ta gezginci esnaf ve zanaatkarlar, İslam’da ilk dönem mücahitleridir.⁵¹¹ Ancak bugünkü manzara ele alındığında ne Yahudiler parya ne Hristiyanlar gezginci esnaf ve ne de Müslümanlar girişimci mücahitlerdir. Dinlerin buyrukları o günden bugüne değişmediğine göre iktisat alanındaki neredeyse köklü sayılabilecek bu değişimin temel faktörü sadece din olmasa gerektir. İşte bu noktada Ülgener, konuyu

⁵⁰⁵ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 29-31.

⁵⁰⁶ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 31.

⁵⁰⁷ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 19.

⁵⁰⁸ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 20.

⁵⁰⁹ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 21.

⁵¹⁰ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 15.

⁵¹¹ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 27.

Weber’de eksik bırakılan tarafından yakalamıştır. Ona göre de iktisat ahlakının dinle ilişkisi “*kader ortaklığı*”⁵¹² olsa da bu ahlak, zamanının genel düşünce yapısından yani zihniyetinden ayrı düşünülemez.

Ülgener’in literatüre kazandırdığı *iktisat zihniyeti* kavramı hem ekonomi bilimi hem ekonomi sosyolojisi hem de din sosyolojisinin ortaya koyduğu verilerin yorumlanması neticesinde açıklanabilir. “*Bazen bilinene adını takmak da hadiseye elle tutulur bir hüviyet, adeta kişilik kazandırma cihetiyle, onu yeni baştan keşfetmişçesine önem taşı[dığından]*”⁵¹³ iktisat zihniyeti kavramı, Ülgener’in özgün kavramıdır. İktisadi zihniyet, bireylerin iktisadi faaliyetlerinde etkin olan düşüncelerin, ideallerin ve ahlak düsturlarının toplamıdır.⁵¹⁴ İktisat zihniyeti, statik ve dinamik iktisat zihniyeti olarak iki başlıkta incelenebilir. İnsanların sadece hayatlarını sürdürebilmek için çalıştığı, basit ihtiyaç teminine dayalı, kendini fazla yormak ve yıpratmaktan hoşlanmayan bir iktisadi yaklaşım statiktir ve Orta çağ iktisadi yaklaşımıdır. Bu anlamda Orta çağ iktisadi aktörü de “*dünya hazlarına ve nimetine hiçbir zaman kayıtsız olmamakla beraber o uğurda acele, telaş ve gelecek kaygısı ile ömür tüketmekten hoşlanmayan; otorite ve gelenek kaygıları ile çepeçevre kuşatılmış (merkezden ‘kırsal’ çevreye açıldıkça daha yumuşak ve teslimiyetkar); hesabında, yol ve yordamında götürü insan!*”⁵¹⁵’dir. Bu insanlar arasında rekabet yerine daha çok dayanışma hakimdir. Atadan dededen kalma alet edevat, yol yöntemler yüceltilerek, yeniliğe tepkiseldir.⁵¹⁶ Dinamik iktisat zihniyeti ise rekabet ve ilerlemeye dayalı, inovasyon imkanlardan faydalanan (kripto para, NFT, metaverse gibi), geçinmenin yanı sıra statü ve lüks temini için de çalışan iktisat zihniyetidir. Yaşanan dönemin hâkim iktisadi zihniyetini tespit için iktisadi yapının, çevrenin ve insan davranışlarının tetkik edilmesi, kişi ve gruplarla mülakatlar yapılması, bölgesel incelemeler yapılarak mümkün olduğunca genellemelerden kaçınılması gerekir. Geçmiş döneme ait bir zaman kesitinin iktisadi zihniyetini belirlerken ise, dönemin edebi metinlerine, ahlak ve hukuk kurallarına, iktisadi faaliyetlerin yürütüldüğü iş yerleri, liman, vakıf vb.

⁵¹² ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 23.

⁵¹³ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 198.

⁵¹⁴ ÜLGNER, “İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri”, *Makaleler*, s. 26.

⁵¹⁵ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 5 ve 92,93.

⁵¹⁶ KÖKSAL, İsmail, “İktisat Zihniyeti”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 302.

mekanlara bakılarak bir tespitte bulunulabilir.⁵¹⁷ Sombart da ekonomi zihniyetinin üç açıdan incelenerek hâkim iktisadi zihniyetin tespit edilebileceğini savunur. Birincisi, insanlar iktisadi faaliyetlerini basit ihtiyaç temini için mi yoksa kar için mi gerçekleştirmektedirler? İkincisi, üretim için gerekli vasıtaları örf, ananeye göre mi yoksa amaçlarına uygun olup olmadıkları noktasında bir tetkike tabi kıldıktan sonra rasyonel olarak mı seçerler? Üçüncüsü, birlikte çalıştıkları topluluğa karşı dayanışma ve diğerkamlık duyguları ile mi ferdiyetçi ve bencilce mi yaklaşırlar?⁵¹⁸ Bunların tespiti o toplumun iktisadi zihniyetinin, rasyonel iktisadi zihniyete mi Orta çağ iktisadi zihniyetine mi sahip olduğunun cevabını verecektir.

Ülgener, bir bölge ya da asrın iktisat zihniyetini tespit ve tahlil için yararlanabileceği kaynakları vasıtalı ve vasıtasız kaynaklar olarak ikiye ayırır.⁵¹⁹ Vasıtasız kaynaklar, muhitin zihniyetini doğrudan tanıtan kaynaklardır. Görüşme ve mülakatlar, ekonomi zümrelerini temsil eden şahısların yazdığı eserler ve hatıralar bu nev'idendir. Zihniyeti dolaylı veya istidlalen tanıtan kaynaklar ise vasıtalı kaynaklardır. Bir atölye ya da fabrikanın kuruluş şekli, teçhizatı, bir bölgede geçerli hukuk ve ahlak kaideleri ile toplumdaki genel fikirler, atasözleri, deyişler de bu kaynaklara örnek verilebilir.⁵²⁰ Ülgener, iktisat ahlakı ve zihniyetini tayin için incelemiş olduğu fütüvvetnamelerde, divan şiirlerinde vb. edebi eserlerdeki kanaat, itiyat, itidal, tevekkül gibi ahlaki kavramlara değinerek bunların iktisat ahlakını verdiğini, bu esasların sosyal hayattaki anlaşılma ve yaşanma biçiminin ise iktisat zihniyetine işaret ettiğini dile getirir.⁵²¹

İktisat ahlakı ve iktisat zihniyeti kavramları Ülgener'in çalışmalarının kilit noktasını teşkil eder. Sayar'a göre Ülgener, İslamiyet'in belirlediği norm (iktisat ahlakı) ile Osmanlı toplumunda iktisadi yaşamı oluşturan reelin (iktisat zihniyeti) arasındaki farklılıkta manevi amillerin ve özellikle batını tasavvufun, rasyonel iktisadi bireyin oluşmasına mâni olduğunu öne sürer.⁵²² Ülgener'e göre; "*Türkiye*

⁵¹⁷ KÖKSAL, "İktisat Zihniyeti", s. 302,303.

⁵¹⁸ ÜLGENER, "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri", *Makaleler*, s. 29.

⁵¹⁹ Bu ayırmada Ülgener, Sombart'ın yaptığı ayırmadan esinlenmiştir. Bkz: ÜLGENER, "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri", *Makaleler*, s. 43.

⁵²⁰ ÜLGENER, "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri", *Makaleler*, s. 43.

⁵²¹ ÜLGENER, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s. 49.

⁵²² SAYAR, "Sabri F. Ülgener (1911-1983) Türk İktisatçı ve Sosyoloğu", s. 16.

*ekonomisinin susuzluğunu çektiği, eksikliği en fazla hissedilen teşebbüste olsun sevk ve idarede olsun Batı ölçüleriyle rasyonel davranan insandır.”*⁵²³ Zira iktisadi çöküş tarihimizin tipik insan portresinin müşterek noktaları, tembellik nedeniyle enerji ve aksiyon tarafı zayıf, din büyükleri ya da dünya beylerinden olur almadan bir işe yeltenemeyip kendiliğinden (spontane) davranamayan, hesap ve sayı işlerini kolay tarafından alarak, detaylı işlemlerden, defter tutmaktan uzak, zeka ve zihni uyanıklık noksanlığı olan pre kapitalist insan tipolojisidir.⁵²⁴ Bu tipolojinin iktisat zihniyetinin iş hayatında çalışma temposu, atıl ve statik, meslek edinme şekli alışılana ve öğrenilene sadık olarak var olanın üstüne bir şeyler eklemekten uzaktır. Servetini iktisat dışı ve özellikle siyasi kaynaklardan elde ederken, bu serveti kullandığı yer de yine iktisat dışı olarak ya gösteriş hevesi ya da gömü, yastık altıdır. Üretimden ziyade tüketime dönüktür. Ağalık, efendilik şuuru hâkim olmasına karşın bireysel teşebbüsten ve kendiliğinden davranabilme becerisinden yoksundur.⁵²⁵

Üretim ve tüketim tavırları ülkelerin gelişmişlik düzeyiyle doğrudan ilişkilidir. İktisaden ileri memleketlerde gelir seviyesi yükseldikçe tüketim meyli azalır, tasarruf ve yatırımlar çoğalırken; geri kalmış ülkelerde gelir seviyesi arttıkça tüketim de artar, tasarruf ve yatırım meyli çok düşük düzeyde seyrederek. Bunun nedenleri, uzun süreli mahrumiyet neticesinde bastırılan tüketim isteğinin doyurulması, ileriki bir zamanda elde edilecek yüksek kar ya da servetin halihazırdaki düşük haz ya da servete tercih edilmesi, alt tabakanın üst tabakaya en azından tüketim cihetiyle yaklaşmak istemesi olarak ifade edilebilir.⁵²⁶ Servetin iktisadi olmayan bir biçimde gösteriş için harcanması ne yazık ki iktisaden geri kalmış doğu toplumlarında yerleşmiş bir gelenektir. Bu durum aynı zamanda gösteri etkisinin mevcudiyetinin göstergesidir.⁵²⁷

⁵²³ ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 47.

⁵²⁴ BARKAN, “İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri Üzerine”, s. 343,344.

⁵²⁵ BARKAN, “İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri Üzerine”, s. 343., DEBBAOĞLU, “Geç Kalmış Bir Yazı İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri”, s. 439,440.

⁵²⁶ ÜLGENER, Sabri F., “‘Gösteriş Maksudıyla İstihlak’ Meselesi ve Türkiye’nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 25.

⁵²⁷ KIRAY, *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, s. 78-85.

Örneğin Eski Türk geleneğinde bulunan şölenler, potlaç⁵²⁸ gibi törenler servetin dağıtılmasını gerektirir. Beylik, ağalık gibi iktidar konumları da gösterişli giyim ve yaşam tarzlarıyla ve servetlerini ihtiyaç sahiplerine dağıttıkları nispette sağlamlaşır.⁵²⁹ Bu örnekten yola çıkarak yapılan tüm harcamaların gösteriş için olduğunu ifade etmek elbette yanlış olur. Servetin başkaları, özellikle muhtaçlarla paylaşılması dini bir saikle de gerçekleşebilir, övülen bir davranış olarak ya da sırf iyilik için de olabilir. Yani iktisadi faaliyete etki eden din, ahlaki normlar, gelenek hatta alışkanlıklar vb. birçok sebep olabilir. Aynı kişi için bile her iktisadi davranışıyla ilgili başka bir yön ağırlık kazanabilir. Bu bağlamda Ülgener de iktisadi zihniyeti belirleyen yegâne etkenin din olduğunu savunmaz⁵³⁰ ama en etkin faktörün din olduğu düşüncesindedir. Ancak onun zihniyet araştırmalarının nesnesi olan din; dogma düzeyinde kalmış, ulemanın yorum ve içtihatlarından öteye varamamış tartışmalarından müteşekkil din değildir. O vakıa ile ilgilenir ve buna göre Anadolu özelinde İslam dini iktisat ahlakı, Ortodoksi kurallardan ziyade heterodoksi (tasavvuf ve tarikat) ahlak ve itikatlarıyla şekillenmiştir.⁵³¹ Üst-alt, tavan-taban ya da merkez-çevre diyebileceğimiz bu ayrım (ortodoksi-heterodoksi), din ve kültür tarihinde temel konuları izah noktasında ana parametrelerden biridir. Dinin oluşum, gelişim ya da genel ifadeyle değişim dinamiğine baktığımızda, hiçbir din başlangıçtaki vaziyetini süreçte muhafaza edememiştir. Üst yapıda, üst düzeyde şekillenen inanç ve fikirler, alta ve aşağılara sızdıkça değişime uğrayarak, asli özelliğini kısmen ya da tamamen yitirir. Bilinir ki; din kuralları kütlenin anlayacağı seviyenin üstünde tutulursa, ortodoksinin altında kütlenin anlayacağı ve benimseyeceği basit imajlardan müteşekkil bir heteredoksi oluşur. İşte iktisat zihniyetinin kilit faktörü de bu alt tabakadaki inanç biçimidir.⁵³² Ülgener’e göre; “her din gibi ve belki de hepsinden hızlı olarak İslâm yayılıp uzandığı çevrelerin yol boyu düşünce ve inanç unsurlarından dişe dokunur ne buldu ise hepsini gövdesinde eritip massetmiştir. O kadar ki, çoğu İslâm öncesi, hatta arkaik itikat

⁵²⁸ İngilizce bir terim olan *potlatch* “bol kepçeden yemekli parti, sosyal veya siyasi gösteriş amacıyla yapılan hovardalık” sözcüğünden alıntıdır. (...) “vermek, karşılıksız verilen şey, hediye” demektir. <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/potla%C3%A7> (29.01.2022)

⁵²⁹ TÜRKDOĞAN, *Max Weber Günümüzde ve Türkiye’de Weberci Görüşler*, s. 151.

⁵³⁰ YILMAZ, “Sabri Fehmi Ülgener ve Muhafazakarlık”, s. 50.

⁵³¹ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 8,9.

⁵³² ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 37.

unsurlarının İslâmî inançlarla yoğruluşundan vücut bulan karmaşık gövde, yerine göre skolastik-ortodoks din anlayışından ayrı bir İslâm imajı yaratmakta gecikme[miştir.]”⁵³³ Bu imaj, dinin kitabi-şeri kurallarının aksine bir yol tutmasının yanında elindeki geleneksel olmak, eski ve yerleşik olmak, duygusal tatmin vasıtalarına sahip olmak gibi güçlerini de kullanarak kendine dini meşrulaştırma araçları da bulabilmekte ve kendini yeniden üretebilmektedir. Örneğin, Marifetneme’de “dünya umuruna zarureti vaktinde ancak haceti kadar gitmek” gerektiği ve “Âkil ve âgâh o kimsedir ki kendi nefsi umurunda ve dünyası hususunda asla bir gam çekmez ve emelin kasredip sabaha sahip çıkmaz ve ibadette kuvvet bulacak ve râhı irfana sâlik olacak miktardan ziyade maîşet fikrin etmez”⁵³⁴ diyerek çok çalışmayı, yarını düşünmeyi, sermaye biriktirmeyi küçük gösterebilmektedir. Oysa Ülgener, her kutsal kitabın muhatap aldığı kitlenin anlayabileceği kelime ve cümle yapısını kullanarak onların alışık olduğu bir dille kendilerine seslendiğinden yola çıkarak, İslam’ın çok kazanmaya mâni olmayan anlayışını Kur’an’dan örneklerle temellendirir. Ona göre; Kur’an’ın birçok ayeti yoğun bir alışverişin hüküm sürdüğü bir ortama işaret etmektedir. Örneğin; “Onlar ki doğruyu verip karşılığında sapıtmışlığı satın alırlar; ticaretleri asla kar bırakmaz.”⁵³⁵ ayeti soyut bir olguyu dönemin hâkim zihniyetine uygun olarak ticaretle somutlaştırarak kitlenin algısına yaklaştırmıştır. Burada hitap edilen kitle basit zanaatkar ve esnaftan oluşan küçük burjuvaziden daha ileri bir ticari kitle olsa gerektir. Gaza ve cihat ehli, dönemin toplumsal yapısının bir parçası olmakla birlikte çoğunlukta değildir.⁵³⁶ Aynı toplum içinde bu iki zümrenin yan yana bulunması kadar doğal bir şey olamaz. Önemli olan husus öne çıkan tarafın ya da egemen olan zihniyetin ne olduğunun saptanmasıdır ki; kanaatimize göre Ülgener, ilk dönem İslam iktisadi yaşamının merkezine ticareti koyarken, ganimet kültürünü tali görmüştür.

Evkuran’a göre Ülgener, çalışmalarında zımnen ya da açıkça sosyal ve dini koşullarıyla İslam püritenizminin teorik olarak imkanını göstermeye çalışmıştır.⁵³⁷

⁵³³ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 88.

⁵³⁴ ÜLGENER, “İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri”, *Makaleler*, s. 30.

⁵³⁵ Kur’an-ı Kerim, Bakara/16.

⁵³⁶ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 73.

⁵³⁷ EVKURAN, “İktisat Sadece İktisat Değildir! Sabri Ülgener’in Bilimsel Zihniyeti ve Akademik Sosyolojiye Katkısı”, s. 399.

Ona göre; oryantalistlerin ya da Weber'in ifade etmeye çalıştığı nokta, İslam'da feodal-politik tarzda kazanç biçimlerinin varlığı ya da yokluğu gibi sığ bir mesele değildir. İslam'ın bu türlü kazanç biçimlerine arka çıkıp çıkmadığı ve emeğe, alın terine ne ölçüde değer verdiğidir. Oysa İslam, bu noktalardan yara alacak bir durumda değildir. Zira İslam, savaş ganimeti ve cizye hariç, kişinin üretim gücü ve takatının üstünde ya da tarafların karşılıklı rızaları olmadan rızık elde edilmesini⁵³⁸ hoş görmez. Emeğe değer verirken düzenli çalışmayı teşvik eder.⁵³⁹ Örneğin “İki günü birbirine eşit olan kimse zarardadır.”⁵⁴⁰ Hadis-i şerifi düzenli, devamlı ve ilerlemeci bir çalışma ahlakını yansıtmaktadır.

Weber, dinler tarihi boyunca emeğin, Tanrı'ya kul olmak için dünyaya gelen insanın katlanması gereken bir külfet olarak görüldüğünü, emeğin⁵⁴¹ Kalvinizm ve Püritanizmle özünde bir değer kazandığını,⁵⁴² insanların ana amacının *Tanrı'ya kulluk* olduğunu ve bu yolda *aç kalmayacak kadar* çalışma anlayışında olduklarını ifade eder. Ancak Ülgener, “(Cuma) Namaz kılındı mı artık yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfundan nasip arayın. Allah'ı da daima çok anın ki kurtuluşa eresiniz.”⁵⁴³ Ayetinin Weber'in ifade ettiği “*aç kalmayacak kadar*” bir çalışmayı ifade ettiği fikrinin aksini savunarak; Yahudiler'in cumartesi gününü, Hristiyanların Pazar gününü tam gün istirahat ve ibadet için kapatmalarının aksine İslam'ın “*hiç ölmeyecek gibi dünya için yarın ölecekmiş gibi ahiret için çalışma*” anlayışında, iki boyutu kapsayan bir din olduğundan yola çıkarak; ibadet günü dahi çalışmayı bırakmadığını vurgular.⁵⁴⁴ Ona göre “*ibadetten hemen sonra Allah'ın fazlından rızık talebi ile yeryüzüne dağılmayı emreden bir din esasında insan ve çevre ilişkisine daraltıcı bir limit koymuş olamaz*”⁵⁴⁵

⁵³⁸ “Ey iman edenler! Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin; ancak karşılıklı rızânıza dayana ticaret böyle değildir ve kendinizi öldürmeyin. Şüphesiz Allah size karşı çok merhametlidir.” Kur'an-ı Kerim, Nisa/29.

⁵³⁹ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 81,82.

⁵⁴⁰ SEMERKANDÎ, Ebü'l-Leys, *Tenbihu'l-gâfilin*, Dâru İbn Kesîr, 1421/2000, Dimeşk-Beyrut, s. 392.

⁵⁴¹ Emeğe değer vermek bağlamında ilk kez Aquinolu Thomas, çalışmayı köleliğe yaraşır basit bir meşguliyet olarak görülmekten çıkarak hür insan için meşru ve kutsal bir değer olarak kabulünü sağlamış ve skolastik düşünceye yenilik getirmiştir. Bkz: ÜLGNER, Sabri F., “Aquinolu Thomas yahut Thomas Aquinas”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 372.

⁵⁴² ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 82.

⁵⁴³ Kur'an-ı Kerim, Cuma/10.

⁵⁴⁴ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 83.

⁵⁴⁵ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 96.

ve ölmeyecek kadar bir kazancı kesbetmeyi ifade ediyor olamaz. Bu anlamda ilahi öğretilerinin teşvik edici tarafına ilaveten ticaret ortamında gözlerini dünyaya açmış olan İslam, doğuda piyasa ekonomisinin modern anlamıyla gelişmesine engel sebepler sırasında en sonda yer alır.⁵⁴⁶

Ülgener'e göre; İslam iktisat ahlakı ne sadece cebre (ganimet edimi, zekât, nafaka ve cizyenin tahsili) ne de sadece (fiyat, ücret, karşılıklı rıza vb.) serbest piyasa düzenine dayalıdır. Toplumun yapı ve ihtiyaçları, bireylerin tutum ve tepkileri nispetinde ağırlık yönü bir taraftan diğerine kayabilececek bir denge sistemi üzerine kuruludur. Bu iki uçta her renk ve tona açıktır. İslam, sadece piyasa düzeni değil, irade ve teşebbüs noktasında da kâh “*insanın çalışmasından başkası kendinin değildir*”⁵⁴⁷ diyerek emeğe ve çalışmaya yöneltir kâh “*Görmezler mi ki Allah rızkı dilediğine bol veriyor, dilediğinkini de kısıyor?*”⁵⁴⁸ diyerek kadere rızaya sevk eder. Ancak ilk ve öz kaynakları ile İslam, ticari bir çevrede doğmasına ilaveten yayılma ve yeni kuvvetler arama heyecanı ile dengeyi aktif tarafa doğru kaydırmıştır.⁵⁴⁹ İslam'da mülk edinmenin meşruiyeti de iki ilkeye dayanır. İlki, mal batıl olmayan yollardan elde edilmelidir. İkincisi, sırf biriktirmek için değil kimseye muhtaç olmadan kendini ve yakınlarını geçindirmek, sadaka vb. gibi kabul edilebilir bir maksada müteveccih olmalıdır. Mal, mülk, eşya edinme, makbul yollara (sadaka, yükümlülükler, geçim vb.) sarf edildiği sürece meşrudur ve bunlar yerine getirildiği oranda teşvik görür.⁵⁵⁰ Demirhan'a göre; Ülgener perspektifinden bakıldığında ahlak ile zihniyet arasındaki yalpalamada başvurulacak denge unsuru ya da mihenk taşı, ilk ve öz İslam olarak görülmektedir.⁵⁵¹

Eşitlikçi değil özgürlükçü bir rejimin taraftarı olan Ülgener için özgürlüğün tamamlayıcı unsuru ekonomidir ve ekonomi maddi yaşamın temelidir.⁵⁵² Şeriatî'ye göre de ekonomi, insan yaşamında o kadar başat bir aktördür ki; -istisnalar dışarda tutulmak kaydıyla- bir insana *nasıl düşünüyorsun?* sorusunu sormak yerine, onun

⁵⁴⁶ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 84.

⁵⁴⁷ Kur'an-ı Kerim Necm/39,40.

⁵⁴⁸ Kur'an-ı Kerim Rum/37.

⁵⁴⁹ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 86,87.

⁵⁵⁰ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 84.

⁵⁵¹ DEMİRHAN, “Hatlar, Portreler, Çehreler ve Renkler Ortasında ‘Püriten’ ve Ülgener”, s. 158.

⁵⁵² SAYAR, “İktisadi Liberalizm Karşısında Sabri Ülgener”, s. 107,108.

nereden finanse edildiğine bakmak yeterli olabilir. Çünkü genellikle insan, maddi olarak beslendiği yerden, fikrî olarak da beslenmektedir.⁵⁵³ Buna en belirgin örnek, ülkemizde öğrenci yurdu, öğrenci bursu, vakıf, insani yardım kuruluşu adı altında çeşitli oluşumlar içinde olan ve tabiri mümkünse kendilerine burada taraftar yetiştiren cemaat-tarikat destekli kurum ve kuruluşlardır. Bu insanlarımızın kimi, beslendiği ekonomik kaynak kesilmesin diye pragmatist davranarak, kimi durumdan rahatsız olmakla birlikte minnet, vefa duygusuyla, kimi de gerçekten kendisine verilen öğretilere katıksız bir inanç duyarak bu yapıların fikir yayıcılığını (kuryeciliğini) yapmaktadırlar. Çünkü din, *para* tarafından beslendiği sürece paranın hizmetinde olacaktır. Halkın hizmetinde olamayan din, halkı kendine hizmetçi olarak görür, ona dinin kurtardığı insan gözüyle değil de yönlendirilmesi gereken çoğunluk gözüyle bakar.⁵⁵⁴ Manipülasyona açık, kolayca yönlendirilebilen kitleye dönüşen halkın, dini saikle ortaya çıkıp daha sonra siyasileşen yapılar tarafından nasıl kullanıldığına yakın tarihimiz tanıklık etmektedir. Bu bağlamda Türkiye'nin en önemli sermayesi olan insan sermayesi ne yazık ki dini-siyasi ya da siyasi-dini yapılar tarafından israf edilmektedir. Bu israfı önlemenin belki de ilk yolu Müslümanların ekonomi (para) ile olan ilişkisini sağlam zemine oturtmak, iktisat zihniyeti ile iktisat ahlakını olabildiğince uzlaştırmaktan geçmektedir.

2.2.3. İktisadi Zihniyetin Evrimi: Kapitalizm ve İslami Düşüncede Kapitalizmin İmkânı

İktisat, salt parayla ilgili bir olgu olmayıp asıl meselesi insan ve servet ilişkisidir. İnsanların para/servet karşısındaki düşünce, tutum ve davranışlarını belirleyen şeyin ne olduğu hakkında hâkim iki görüş bulunmaktadır. İlk görüş iktisadi sistemin değişmesinin sonucunda düşüncenin/zihniyetin değişeceğini iddia eden Marx'ın görüşü, ikinci görüş ise zihniyetin yani düşüncenin, dünya görüşünün, dinin bakış açısının ve geleneklerin değişmesiyle iktisadi sistemin değişeceğini savunan Weber'in görüşüdür. Tarihsel süreçte, zihniyetin değişimi ile iktisadi yapının değiştiği ya da iktisadi yapının değişimi ile zihniyetin değiştiği vakidir. Ancak iktisadi sistemin

⁵⁵³ ŞERİATİ, *Kapitalizm*, s. 125.

⁵⁵⁴ ŞERİATİ, *Kapitalizm*, s. 134.

zihniyeti deęiřtirmesini beklemek daha determinist, indirgemeci bir yaklařım olup eęer bir devrim, inkılap vb. olmazsa pek uzun zaman dilimi gerektiren bir meseledir. Hem devrim olsa bile insanların dūřınceleri kafalarına dayanan silahlarla ya da verilen zorunlu eęitimlerle kısa sūrede deęiřtirilemez. Dolayısıyla içinde bulunulan tūm řartlara raęmen insana, kendini ve toplumunu daha mūreffeh bir iktisadi ve toplumsal dūzene ulařtırma gayreti ve sorumluluęunu yūkleyen⁵⁵⁵ Weber'in gōrūřı (zihniyetin deęiřmesiyle iktisadi sistem deęiřir) daha makul ve etkili bir yaklařım olarak gōrūlebilir.

Para kazanma her devrin fenomenidir fakat kendisi için amaç olarak para kazanma, her çaęın ahlaki duyarlılıęına aykırı bir tutumdur.⁵⁵⁶ İnsan doęası gereęi hep ve sūrekli para kazanmak istemez. Sadece yařamak ve alıřtıęı gibi yařamak, bunu saęlamak için kazanmak ister.⁵⁵⁷ Pre endūstriyel toplumlarda insanlar, kendi içinde geliřme seyri takip eden; avcı-toplayıcı, gōebe-bahçıvan ve tarım toplumları olarak ardıřık ū sūre geçirmiřler fakat temel dūzeyde gūnlük maiřet derdinde olunan bir yařam tarzı sūrmūřlerdir. Tarımda yeni teknolojiler, uzmanlařma, bir toprak parçasına yerleřme ve ticaret, ekonomide devrim nitelięinde dōnūřıme neden olarak (bařka unsurlarla birlikte)⁵⁵⁸ endūstri toplumlarının ōnūnū açmıřtır.⁵⁵⁹ Avrupa'da yařanan Reform ile ortaya çıkan ve ekonomiyi dinin yasalarından kurtaran modern kapitalist ahlak da henūz oluřum ařamasındaki sanayileřmeye ucuz ve disiplinli insan gūcūnū

⁵⁵⁵ GŪNGÖR, "Ufkumuzda Bir Aydınlık", s. 444., řERİATİ, *Kapitalizm*, s. 53,54.

⁵⁵⁶ WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 40.

⁵⁵⁷ WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 30.

⁵⁵⁸ Rostow'a gōre endūstri devrimini ortaya çıkaran ū ōnemli unsur bulunmaktadır. Birincisi; insanın matematiksel arařtırmalarla doęa yasalarını anlayabileceęi, tahmin edebileceęi hatta kontrol edebileceęine dair deęiřen algı dūnyası. İkindisi; sadece matematikle ilgilenmeyip, arařtırma ve deney de yapan yeni bilim adamları birtakım aletlere ihtiyaç duydular. Mikroskop, barometre, teleskop, saat ve termometre gibi aletleri yapan teknikerlerle bilim adamları birlikte çalıřmak durumunda kaldılar. Teori ve pratięin eř gūdūmlū iřlemesiyle ortaya hızla yeni aletler ıktı. Őrneęin buhar makinesini yapan J. Watt, bilim adamlarıyla çalıřan bir alet yapıcısıdır. Ūūncūřu ise bilim adamları, mucitler ve iř adamları aynı gruplarda (kulūplerde) bir araya gelmiřlerdir. Bōylelikle bir aleti tasarlayan, yapan ve pazarlayan kiřiler aynı zūmreyi oluřturmuřlardır. Bilimin endūstriye katkısı dolaylı fakat çok gūlū olmuřtur. Ayrıntılı bilgi için bkz: ROSTOW, Walt Whitman, "Sanayi Devrimi Nasıl Bařladı?", İktisat Fakūltesi Mecmuası, 30. Cilt, Eylūl-Ekim, No:1-4, (1971:260-1)., Akt. BOZKURT, Veysel, "Toplumsal Dōnūřımin Evreleri: Pre-endūstriyel, Endūstriyel ve Post-endūstriyel Toplamlar", *Endūstri Sosyolojisi*, Ed. BOZKURT, Veysel-SUGUR, Nadir, T.C. Anadolu Ūniversitesi Yayını No: 2327, Eskiřehir, 2018, s. 6,7.

⁵⁵⁹ BOZKURT, "Toplumsal Dōnūřımin Evreleri: Pre-endūstriyel, Endūstriyel ve Post-endūstriyel Toplamlar", s. 3-7.

sağlamıştır.⁵⁶⁰ Kalvinizm, inancı dünyevi meslek yaşamında kanıtlamak gerektiği anlayışını yerleştirerek inanmış, samimi ruhların sofu idealleriyle mesleki hayat içinde var olmalarını sağlamıştır.⁵⁶¹ Çalışmayı vazife gören, bireysel başarıyı seçilmişlik işareti kabul eden, dünyevi ödülü reddetmeyi erdem sayan ve her türden mistisizme karşı olan bu kimselerin sürekli üretmeleri ancak az bir şeyle yetinmelerinin bileşiminin⁵⁶² şaşırtıcı sonucunda: “*durup dinlenmeden yaratılan servetin - israfa ve gösterişe giden yol kapalı olunca- önünde boş bulduğu tek yöne (tekrar yatırım ve üretime) kanallanışı ve sonunda belki mutaassıp Kalvinistin hayalinden geçirmedeği ve asla hoş görmeyeceği ölçüde madde birikimi: Kapital ve işte kapitalizm!*”⁵⁶³ gerçeğini oluşturmuştur.

Kapitalizm,⁵⁶⁴ “*üretim araçlarının özel kişiler elinde bulunması ve ekonomik hayatın bireylerin serbestçe verdikleri kararlarla yürütülmesini öngören bir ekonomik sistem [olup] (...) serveti disiplinli, akılcı ve rekabetçi bir zihniyetle işletme ve üretime sevk etme, elde edilen kazancı tekrar yatırıma dönüştürmedir.*”⁵⁶⁵ Ülgener’e göre; sistemli kapitalizm Rönesans dönemi ile başlar Reform hareketleriyle gelişir. Yaşanan değişimler önce Rönesans’ı, ardından Protestanlığı ve özellikle Kalvinizm’i doğurmuştur.⁵⁶⁶ Kalvinizm’in beslediği ve ona ruhunu verdiği kapitalizmle emek, akılcı örgütlenmiş, sermaye bu akılcı örgütlenme içinde sürekli yatırım imkanına kavuşmuş,⁵⁶⁷ girişimciler de sırf kazanç hırsıyla hareket etmek yerine iktisadi faaliyetlerini rasyonel formda örgütleyip kâra dönüştüren ilişkiler ağı geliştirmişlerdir.⁵⁶⁸ Buna göre kapitalizmin merkez unsuru insan zihniyeti⁵⁶⁹ olup söz konusu zihniyet büyük bir evrim geçirmiştir. Feodalizmin hemen ardından kapitalizme

⁵⁶⁰ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 49.

⁵⁶¹ WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 114.

⁵⁶² MUCCIELLI, *Zihniyetler*, s. 59.

⁵⁶³ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 49.

⁵⁶⁴ Kapitalizmi en iyi uygulayan ülkeler Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, Fransa, İngiltere, İsveç, Japonya ve Hollanda’dır. Söz konusu yedi ülke kendini kapitalist olarak tanımlar ve genel olarak aynı felsefeyi paylaşır., AYĞÜL, *Zihniyet, Din ve İktisat Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplumunun İktisadi Zihniyet Dönüşümü ve Tipolojik Analizi*, s. 71.

⁵⁶⁵ KIRMAN, *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, s. 164,165.

⁵⁶⁶ ZORLU, “Sabri Ülgener’i Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm”, s. 253,254.

⁵⁶⁷ DEMİRHAN, “Feodalizmden Kapitalizme Dinin Ekonomik İşlevi”, s. 79.

⁵⁶⁸ YILMAZ, “Sabri F. Ülgener ve Liberalizm”, s. 90.

⁵⁶⁹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 143.

geçilmiş olması Batı'ya özgü bir olaydır.⁵⁷⁰ Weber'e göre; siyasi ve ticari kapitalizm dünyanın her yerinde görülebileceği halde sanayi kapitalizmi sadece Batı toplumlarının malıdır.⁵⁷¹

Batı'nın kapitalistleşme sürecinin arkasında manevi amillerin olduğunu ifade eden Weber gibi Ülgener de Doğu'nun (özelde Osmanlı Devleti'nin) kapitalistleşmemesinin ardında manevi amillerin/zihniyetin olduğunu belirtir. Ona göre doğu, rasyonelleşemediği için kapitalistleşmemiştir.⁵⁷² Rasyonellik, kapitalist Batı ile pre-kapitalist Doğu arasında çok önemli bir sınır çizgisi⁵⁷³ olup 15. yy. itibariyle Avrupa'da yaşanan zihniyet değişiminin tezahürüdür. Aynı yıllarda Osmanlı, söz konusu dönüşümden yoksun kalmıştır. Bu durumun somut/maddi nedenleri arasında; eski ticaret yollarının önemini yitirerek denizasıra ticaretin önem kazanması, sömürgecilik faaliyetleri, endüstrileşme, bilim ve teknolojiadaki gelişmeler, Amerika kıtasının keşfi ve yeni dünyadan gelen bol miktardaki altın ve gümüşün, Osmanlı para politikasını derinden sarsması gösterilebilir. Sözü edilen olumsuzluklardan etkilenen tüccar, esnaf ve zanaatkarlar ile köylüler kapitalizm karşısında rekabet edemeyerek içe kapanmışlardır.⁵⁷⁴ Bu kapanışın neticesinde ortaya çıkan köhne zihniyet, teslimiyete dayalı tutucu zihniyet ve basiretsiz zihniyet⁵⁷⁵ de bu değişimin gerçekleştirilememesinin soyut/manevi nedenleri arasında gösterilebilir.

Genel kanıya göre Doğu toplumları ekonomik siyasi ön koşulları sağlayamadığı için kapitalizm bu topraklarda gelişmemiştir.⁵⁷⁶ Püritanizmi kapitalizmin itici kuvveti kabul eden Weber'e göre ise İslam, hususen kadın, lüks ve mülkiyet konularında bütünüyle hazcı bir yapıya sahip olduğundan püritanizmin karşı kutbunda yer alır. Kuran'ın ahlaki emirleri ile dünya arasında çatışma değil uyum söz konusu olduğundan İslam'da çileci ahlakın ortaya çıkması mümkün değildir. En

⁵⁷⁰ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 141.

⁵⁷¹ WEBER, Max, *Sosyoloji Yazıları*, Çev. PARLA, Taha, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 109., TÜRKOĞAN, Orhan, *Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, s. 645.

⁵⁷² ÜLGNER, İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası, s. 171.

⁵⁷³ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 301

⁵⁷⁴ AYGÜL, *Zihniyet, Din ve İktisat Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplumunun İktisadi Zihniyet Dönüşümü ve Tipolojik Analizi*, s. 188,189.

⁵⁷⁵ AYGÜL, *Zihniyet, Din ve İktisat Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplumunun İktisadi Zihniyet Dönüşümü ve Tipolojik Analizi*, s. 190-198.

⁵⁷⁶ TURNER, *Max Weber ve İslam*, s. 54.

önemlisi de kapitalizmin zorunlu ön koşulları olan bağımsız şehirler ve bağımsız şehirli sınıf, politik istikrar ve hukuki rasyonalizmin yokluğu İslam’da kapitalizmin imkansızlığına sebeptir.⁵⁷⁷

İslami zihniyetin kapitalistleşmeye elverişli olmadığını iddia eden başka bir düşünür de Austruy’dur. Ona göre bu durumun psikolojik, sosyolojik ve kurumsal engelleri vardır. Psikolojik engellerden ilk sırada İslam’ın şahsi teşebbüse izin vermemesi gelir. Ona göre İslam, itaat demektir. Ebette her din ya da dinimsi yapı, mü’minlerinden itaat bekler. Fakat burada işaret edilen nokta, Müslüman’ın şahsiyetini aşırı baskılayarak, cüz’i ihtiyariyi neredeyse boşa çıkaran, Allah’ı mutlak şekilde yanına varılamaz bir varlık olarak gören zihniyettir. Öyle ki *yaratmak* fiili dahi insan için kullanılamaz. İnsan yaratıcı düşünemez, yaratıcı bir edimde bulunamaz. Psikolojik engellerden ikincisi, ümmet bilincidir. Kendini Müslüman ümmetinin bir parçası olarak gören birey, üzerinde derin bir sosyal baskı hissetmektedir. Buna hissettiği dışsal baskının yanı sıra ümmetin koyduğu normlara uygun davranma duyarlılığı aşırı beslenerek yetiştirilen bireylerin ağır psikolojik baskı altında olmaları da eklenebilir. Yine bu durum, ferdi teşebbüsü frenleme konusuyla da ilişkilendirilebilir. İçinde bulunduğu sosyal dokunun genel yapısına aykırı düşmek istemeyen çoğu birey potansiyelini açığa çıkaramamakta kendisine biçilen rol üzerinden hayatına mutsuz olarak devam etmektedir. Örneğin İslami zihniyetle yetiştirilen birçok genç, yetenek ya da ilgisi olmasına rağmen -dinen caiz olmadığı düşünülen- sinema, müzik, resim, heykel gibi sanat dallarında varlık gösterememekte ve istemediği farklı meslek kollarına yönelmektedir. Psikolojik engellerden sonuncusu, mirastır. Burada miras kavramı toprak, mal, mülkten ziyade nesep⁵⁷⁸ üzerinden ele alınmıştır. Baba künyesi ile anılma, insanın kendi olmasının önündeki en büyük engeldir. Austruy çalışmasında kapitalistleşememenin sosyolojik engellerini

⁵⁷⁷ TURNER, *Max Weber ve İslam*, s. 48.

⁵⁷⁸ Austruy, eserinde genelde Arap ülkeleri üzerinden bir zihniyet çözümlemesi yapmıştır. Türkiye laik demokrasi ile yönetilen bir ülke olduğundan sadece bir iki yerde olumlu manada zikredilmektedir. Nesep üzerinden kıymet kazanma ülkemizde teorik olarak mümkün olmayıp, kanunlarla güvence altına alınmış olsa da reel hayatta durumun böyle olmadığı, Arap adeti bakiyesi olarak Osmanlı’ya, oradan da Türkiye Cumhuriyeti’ne sirayet ettiği herkesin malumudur. “Ata” olarak ebeveynlerin çocuklarının hatta torunlarının maddi-manevi problemleriyle ilgilenmeleri kültürel olarak güzel bir yaklaşım olup aile bağlarını sıkı tutsa da birey üzerinde sorumluluk alamama, girişimden korkma ya da tembellik gibi olumsuz durumlara da yol açabilmektedir.

de zikretmektedir. Bu engellerin başında vesilecilik gelmektedir. Burada kastedilen, her işi Allah'a havale ederek dinamik hamleleri körelten bir anlayıştır. İkinci olarak İslam'da şans oyunlarının yasaklanmasıdır. Müslüman, kaybetmenin zevkini bilmemektedir. Sadece kazanma gayesiyle kurulan şirketler, risk alamadıkları için gelişmemektedir. Üçüncü madde deruni savaş yokluğudur. Diğer bir deyişle, yeryüzünün halifesi olarak yaratılan insan, bu dünyada herhangi bir noksanını tamamlamak zorunda değildir ve kendiyle bir hesaplaşması yoktur. Bu dünyada iman sahibi olanların, uhrevi alemde akıl almaz dünya nimetlerine sahip olacağına dair Kur'anî teminat mevcut olduğu için Müslüman, ahiret gününü hasretle bekler. Ayrıca faizin yasak oluşu, mesleki oluşumların kadük kalışı, ferdi mülkiyetten ziyade vakıf ve *habûs*⁵⁷⁹ların yüceltilmesi, gıda yasakları ve kıymet hükümlerinin sübjektifliği yani *objektif fiyat tespitinin sağlanamayışı*⁵⁸⁰ da İslam'ın kapitalist zihniyete evrilmesini engelleyen kurumsal engellerdir.⁵⁸¹

Kapitalizm, kazancın sistematik olarak kar prensibi etrafında şekillenmesini salık veren bir zihniyet dönüşümü olup bu dönüşüm, orta çağlarda süfli ve kerih görülen çalışma, kazanç, sanat ve zanaat gibi olguların Batı'da Reformasyon ile herkesin hürmetle andığı, kutsal faziletler haline⁵⁸² gelmesiyle elde edilmiştir.

⁵⁷⁹ Habûs: "Allah'a yaklaşmak amacıyla (kurbet kasdıyla), vakfedilmiş nesnelere denir. Ağaçlar, bağlar ve akar gibi ki, aslı alım satım ve rehin makûlesi hallerden alıkonulur (habsedilir) ve geliri, hâsılatı tesbîl olunur (Allah yolunda harcanır)" Ayrıntılı bilgi için bkz: AKGÜNDÜZ, Ahmed, "İslam Vakıf Hukukunda Terminoloji ve Gaye", *Dünya Vakıflar Konferansı, Açılış Konuşmaları*, Ankara, 2014, s. 26.

⁵⁸⁰ Objektif fiyat tespitinin olmayışına Ülgener'in hocası Neumark'ın başından geçen bir olayı örnek verecek olursak; Neumark anılarında, Türkiye'de alışveriş sırasında yaygın olan pazarlık usulünün kendilerini zorladığını, doğru fiyat belirlemesinin ne olduğunu kestirmenin çok zor olduğunu ve ne ölçüde pazarlık yapılacağını bilmediklerini ifade eder. Zamanın ekonomik değerinin henüz kavranmadığı bu ülkede pazarlığın, iki taraf için de bir zevk ve eğlence olarak görüldüğünü belirten Neumark, Kapalı Çarşı'da müdavimi olduğu bir dükkânda ABD'li askerlere 50 liradan 30 liraya indirilen işlemeli el bezini, dükkân sahibinin kendisinden 10 lira istemesine rağmen pazarlıkla 8 liraya aldığını ifade eder. Bkz. NEUMARK, *Boğaziçi'ne Sığınanlar*, s. 65,66., Burada malın üretim maliyeti ile ilişkili objektif bir mübadele değeri belirlenimi söz konusu değildir. Hatta mala ihtiyaç duyan alıcının (talebin) belirlediği sübjektif fiyat da söz konusu değildir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: ÜLGENER, Sabri F., "Fiyat Teorisi", *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 415-418., Burada derecesi nispetinde kendinden olanı kayıran irrasyonalist ekonomi anlayışı hakimdir. Dolayısıyla yerli halktan birinin aynı el bezini beş liraya alması da akla uzak görünmemektedir. Bu ekonomi anlayışı, dışarıdan gelen yabancı turist ya da daha geniş bakacak olursak yatırımcı için güvensiz bir ortam oluşturduğundan, dış yatırımların da önünü tıkayan bir durumdur.

⁵⁸¹ AUSTRUY, Jacques, *Kapitalizm, Marksizm ve İslam*, Çev. GÜNER, Agah Oktay, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 62-76.

⁵⁸² ÜLGENER, "İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri", *Makaleler*, s. 48.

Müslüman Doğu’da ise her türlü ihtiyacın karşılanması noktasında Tanrı’ya yakarışı yücelten katı kadercilik bu dönüşüme ket vurmuştur. C.H. Becker’e göre; Doğu’da yaygın olan bu kaderciliğin gerçek nedeni dini buyruklardan ziyade siyasi düzensizlik ve iktisadi darlık olabilir.⁵⁸³ Bu görüşten yola çıkarak İslam tarihi özelinde kaderciliğin izlerini sürmek istersek; İslam, insani değerlerin ayaklar altına alındığı güç merkezli bir toplumda dünyaya gözlerini açmıştır. Hz. Muhammed (sav) kendisine tevdi edilen yeni dini/insani/toplumsal değerleri yerleştirme konusunda var olan düzene meydan okuyan bir tavır sergilemiştir. Onun çağrısı ilk dönem İslam toplumunda öncelikle tek Tanrı inancının cazibesi, İslam’ın ırk, cins, kabile ayrımı yapmaması noktasında insanlığa sunduğu eşitlik özlemi ve Mekke toplumundaki iktisadi adaletsizliğin yarattığı rahatsızlık gibi genel faktörler nedeniyle rağbet görmüş, kabul edilmiştir. Akabinde Medine döneminde bir sistem inşasında bulunan Hz. Peygamber, on yıllık nübüvveti sürecinde değer merkezli siyasi/toplumsal bir güç oluşturmayı başarmıştır.⁵⁸⁴ Peygamber sonrası hayata uyumda zorluk çeken Müslümanlar, karşılaştıkları sorunların çözümünde yeni değerleri referans almak yerine bildikleri en kısa ve kolay yol olan alışkanlıklar, gelenekler ve örf temelli yaklaşımlar sergilemişlerdir. Yani üstte yaşanan ve henüz yerleşmeyen değişimin unsurları altta süregiden ve gün yüzüne çıkmak için fırsat kollayan eski zihniyet tarafından büyük oranda tekrar ele geçirilmiştir. Bu duruma henüz Hz. Peygamber’in mübarek naaşı yerdeyken verilen hilafet mücadelesi acı bir örnektir. Yaşanan bazı olumsuz olaylara rağmen ilk iki halife dönemi büyük ölçüde Kur’an temelli ve Hz. Peygamber’in davasına sadık kalınarak geçmiştir. Bu dönemde İslam hala hareket odaklı (gaza ve cihat anlayışı devam eden), liyakat üzerine (Üsâme b. Zeyd’in genç olmasına, servet ve statü sahibi olmamasına rağmen ordu komutanı olabilmesi) ve serbest ekonomi piyasa düzenine (narh koyulmasının yasaklanması)⁵⁸⁵ bağlı anlayış çerçevesinde bir

⁵⁸³ RODINSON, Maxime, *İslamiyet ve Kapitalizm*, Çev. SUDA, Orhan, Gün Yayınları, İstanbul, 1969, s. 155,156.

⁵⁸⁴ UÇAR, *Güç ve Değer: İlk Dönem İslam Toplumu Üzerine Sosyolojik Bir Çözümleme*, s. 52 ve 109.

⁵⁸⁵ “(...) İslam’da serbesti tezinin de Peygambere atfedilen bir hadisle başladığı söylenebilir. Uzun asırlar fıkıh ve ahlâk dünyasında serbesti fikrine temel teşkil eden bu hadisin, Medine’de bir kıtlık esnasında söylenmiş olduğu rivayet edilmektedir. Fiyatların aşırı derecede yükselmesine mâni olmak için, kendisinden narh talep edilen Peygamber, bu teklifi şu cevapla reddediyor: ‘Narh koymayınız, zira narh koyan, kullarına darlık ve bolluk veren onları rızıklandıran Cenabı Haktır. Benim, Allaha bütün niyazım, sizlerden bir ferden benden kan ve mal hususunda bir isteği olmayarak, kendisine mülâki

yol izlemektedir. Son iki halife dönemi ise çalkantıları beraberinde getirmiştir. Hz. Osman'ın liyakat konusundaki olumsuz tavrı neticesinde Ümeyyeoğulları'na sunduğu imkanlar, toplumda siyaset temelli huzursuzluklar doğurmuş ve nihayetinde onun şehadetine neden olmuştur. Hz. Ali döneminde de devam eden siyasi karmaşa ve savaşlar Muaviye'nin politik dehasıyla birlikte siyasi arenada suni bir istikrarla sonuçlanmıştır. Daha doğrusu, ekonomik ve siyasi istikrarsızlığı dini söylemlerle bastırmayı⁵⁸⁶ başaran Muaviye, meşruiyetini *kader doktrini*⁵⁸⁷ ile kuvvetlendirirken halifeliği de babadan oğula geçen bir kuruma dönüştürmüştür. Arap-Mevali⁵⁸⁸ ayrımını İslami literatüre sokan Emeviler, Hz. Peygamber'in Veda Hutbesi'nde "*Arabın Arap olmayana, Arap olmayanın da Arap üzerine üstünlüğü yoktur*"⁵⁸⁹ beyanını hiçe sayarak Müslüman olan halktan bile vergi almaya devam etmiştir. Bu ve bunun gibi pek çok insani olmayan uygulamalar ve Arap milliyetçiliği etrafında siyasi bir anlayış güden Emeviler, İslam'a ve İslami anlayışa zarar vermiş, İslam'ın sağlıklı yayılmasına da ket vurmuşlardır. Boya kavanozuna daldırılan bir firçanın birkaç darbeden sonra rengini kaybetmesi gibi kaynaktan uzaklaşıldıkça *İslam'ın değerlerinin* renginde solmalar gerçekleşmiş, önceki zihniyet unsurları ya da yeni çıkar mekanizmaları dini söylemlerle meşrulaştırılarak yeni *İslami değerler* ortaya çıkmıştır. Kur'an ve Hz. Peygamber'in öğretisi topluma şekil ve yön veren bir dış kuvvet değil toplumun yön ve şekline uyum sağlayan bir konuma itilmiştir. Başka bir

olmamdan ibarettir.” ÜLGENER, “İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri”, *Makaleler*, s. 79.

⁵⁸⁶ UÇAR, “Abdullah Cevdet'te Din ve Batılılaşma”, s. 17.

⁵⁸⁷ Muaviye ve arkasından gelen Emevî halifeleri, kendilerini Müslümanlar'ın başına halife tayin edenin Allah olduğunu, kendilerine yapılacak isyanın Allah'a yapılmış olacağını söyleyerek halkı sindirmişlerdir. Siyasi kaygılarla öldürdükleri Müslümanlar için de Allah'ın takdirinin ve muradının bu olduğunu, kendilerinin Allah'ın kaderini yerine getirdiklerini iddia etmişlerdir. Kısacası Emevî iktidarında kader, hem yaygın bir suç ve günah işleme aleti hem de bu uygulamaların meşrulaştırılma aracı olarak kullanılmıştır. İslam tarihinde üç ekol; Kaderiye, Cebriye ve Mürcie de Emevî idaresinin uygulamalarına ve kader doktrinine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: AKBULUT, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası: Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, Otto Mak Grup Medya Pro. Rek. Yay. A.Ş., Ankara, 2018, s. 231-251.

⁵⁸⁸ “Mevali, terim anlamında ilk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türkler'in, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberilerin, Mısır'da Kiptilerin oluşturduğu gayri Arap Müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır.” Ayrıntılı bilgi için bkz: YİĞİT, İsmail, “Mevali”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, 29. Cilt, Ankara, 2004, s. 424-426.

⁵⁸⁹ “(...) Ey insanlar! Biliniz ki rabbiniz birdir, atanız da birdir. Bütün insanlar Âdem'den gelmiş, Âdem de topraktan yaratılmıştır. Arap'ın Arap olmayana, Arap olmayanın Arap'a, beyazın siyaha, siyahın da beyaza hiçbir üstünlüğü yoktur. Allah katında üstünlük ancak takvâ ile dir.” ERUL, Bünyamin, “Veda Hutbesi”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, 42. Cilt, İstanbul, 2012, s. 591.

ifadeyle değer, “*gücün aracı olma yoluna evrilmiş*”⁵⁹⁰ tir. Bu dönemin İslami anlayışa en büyük hasarı, salt kaderci anlayışın İslami zihniyette kalıcı iz bırakarak sonraki dönemlere de sirayeti olmuştur. Emeviler’in dünya saltanatına rağbetleri dolayısıyla ortaya çıkan protest hareketler (Ebu Zer el-Gıfari gibi), içe kapanışa neden olarak daha sonra kurumsallaşacak olan tasavvufun zühdi (kaderci-mistik) kanadının tohumunu oluşturmuştur. Dolayısıyla ilk dönem İslam toplumlarındaki kaderci anlayışın kaynağı ekonomik yetersizlikten ziyade siyasi istikrarsızlık olarak görünmektedir. İleriki yıllarda ve özellikle Osmanlı’nın son dönemlerinde ekonomik darlıklar da bu kaderciliği besleyen ilave unsur olarak sahneye çıkacaktır.

Emeviler’in akabinde gelen Abbasiler döneminde yöneticilerin daha ılımlı bir politika takip ettikleri görülmektedir. İslami literatürde halkın ülü’l-emre katıksız itaati vurgulanırken yöneticilerin sorumlulukları somut ilkelere bağlanmasa⁵⁹¹ da Abbasiler, halkın eşitlik ve refahı noktasında, ilmi ve fenni ilerlemeler doğrultusunda sorumluluk almışlar ve bazı hatalı uygulamalara son vermişlerdir.⁵⁹² Abbasiler’de de ekonomi tıpkı Emeviler’de olduğu gibi vergilere, ticarete ve üretime dayalıydı. Devlet hazinesi Beytülmal’de toplanıyordu. Beytülmal’in gelir kaynakları ise ganimetin beşte biri (humus), cizye, harac, öşür, zekât, define ve madenler, mirasçı bırakmadan ölenlerin ve irtidat edenlerin malları, infak gelirleri, sahipsiz mallar, bağışlar vb. idi. Bu dönemi Emeviler’den ayıran özellik; Emeviler’in Araplar ile Arap olmayanlar (mevali) ve eski ihtida edenlerle yeni ihtida edenler arasında yaptığı ayırımın Abbasiler tarafından yürürlükten kaldırılmasıdır. Bu dönemde tüm Müslümanlar vergilerin toplanmasında eşit muamele görmüştür.⁵⁹³ Son kertede bu sürece kadar *Müslüman ekonomisi adil bir ekonomik düzen kurabilmiş midir?* Sorusunun cevabı Rodinson’a göre olumsuzdur. Ona göre; Orta çağ Müslüman ekonomisinin adil bir ekonomi olduğu iddiası bir efsanedir. Kuran-ı Kerim’de yer alan bu ideal tam anlamıyla hiçbir zaman hayata geçirilememiş sadece Peygamber döneminin akabindeki Hulefa-i raşidin döneminden

⁵⁹⁰ UÇAR, *Güç ve Değer: İlk Dönem İslam Toplumu Üzerine Sosyolojik Bir Çözümleme*, s. 132.

⁵⁹¹ AKBULUT, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası: Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, s. 232.

⁵⁹² Abbasiler döneminde de bazı olumsuz uygulamalar elbette olmuştur. Örneğin Halife Memun’un Mutezile’nin Kur’an mahluktu öğretisini zorla benimsetmek amacıyla bazı alimleri sorguya çekerek, eziyet edip hapsedirmesi (Mihne) gibi. Fakat tezin kapsam sınırlarını aşacağı için bu konularda detaya inilmemiştir.

⁵⁹³ <https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=73316> “Abbasilerde İktisadi Yapı” Power Point sunusu, 2,3. Slayt. (12.04.2022)

Emevi hanedanlığına kadarki 29 yıllık süreçte yarı ideal bir devre hüküm sürmüştür. Ancak bu devre Hz. Ali taraftarlarınca yalnızca onun hüküm sürdüğü 5 yıla indirilmiştir. Bazı Sünniler de Hz. Osman'a yapılan ve onun öldürülmesiyle neticelenen suçlamaları (akraba ve yakınlarına iltimaslarını) kısmen kabul etmektedir. Dolayısıyla ideal devre daralarak Hz. Ebu Bekir ile Hz. Ömer'in hüküm sürdüğü 12 yıla inmektedir.⁵⁹⁴ Esasında ideal düzeyde adil bir ekonomik düzenleme tarihin hiçbir döneminde mümkün olabilecek bir durum gibi görünmemektedir.

Kur'an-ı Kerim'de zikrolunan “...Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez. Allah herhangi bir toplumun başına bir kötülük gelmesini diledi mi artık onun geri çevrilmesi mümkün değildir.”⁵⁹⁵ ayeti⁵⁹⁶ İslam düşüncesine çift kutuplu bir yaklaşım sunmaktadır. Ayetin ilk cümlesi akıl yürütmeye, harekete, sa'ye, bireysel teşebbüse teşvik ederken, ikinci cümlesi tam teslimiyete, atalete, adem-i teşebbüse yol gösteriyor gibi görünmektedir. Ayetin farklı tefsirleri mümkün olmakla birlikte konumuz açısından yaklaşıldığında ayette, işleyen akıl ile kader arasında bir dengenin korunması murat edilmiş olabilir. İslam tarihinin de bu dengenin kadercilik lehine bozulmasının tarihi olduğu ifade edilebilir. Kadercilik, Müslüman Doğu üzerinde kalın bir perde olarak örtülüdür. Bazı devirlerde bu perde incelmış bazen de bireysel, toplumsal olarak ya da devlet eliyle aralanmıştır. Hz. Ali'ye atfedilen bir söze göre o; “Kur'an'ın dili yok ki konuşsun. Onun dili onu yorumlayanlardır” demiştir. Bu bağlamda İslam'ın tarihi, aslında yorumlar tarihidir.⁵⁹⁷ Yahudilik ve Hristiyanlığın kutsal kitaplarında en az Kuran kadar hatta belki daha çok eylemsizlik ve kadercilik eğilimleri bulunmasına⁵⁹⁸ rağmen bu toplumların, dini anlama/yorumlama biçimi bambaşka ekonomi-politik tezahürler doğurmuştur. Rodinson, Müslüman ideolojisinin iki düzeyde incelenmesi gerektiğini,

⁵⁹⁴ RODINSON, *İslamiyet ve Kapitalizm*, s. 108,109.

⁵⁹⁵ Kur'an-ı Kerim, Ra'd/11.

⁵⁹⁶ Düzgün; ayetin ilk kısmından: “Bir toplum kendinde olanı değiştirmedikçe, Allah o toplumu değiştirmez. (Ra'd/11)” yola çıkarak İslam'ın mensuplarını tarihin aktif öznesi yapmak istediğini belirtmiştir. Bu nedenle de müntesipleriyle ilişkilerini ‘değişim’, ‘dönüşüm’ gibi hayatın ritmini kontrol eden terimler üzerinden kurduğunu ifade ederek ayete farklı bir yorum getirmiştir. DÜZGÜN, Şaban Ali, “Sol İlahiyat: Dinin Sol Yorumunun İmkânı, Riskleri ve Sınırları”, *İnsan ve Toplum Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 7, Yıl: 2014 (Haziran), ss. 193-210, s. 202.

⁵⁹⁷ DÜZGÜN, “Sol İlahiyat: Dinin Sol Yorumunun İmkânı, Riskleri ve Sınırları”, s. 197.

⁵⁹⁸ RODINSON, *İslamiyet ve Kapitalizm*, s. 141.

Kuran ideolojisi ile Kuran sonrası Orta-çağ ideolojisinin⁵⁹⁹ tezat teşkil ettiğini belirtir. Kur'an ideolojisi, Eski ve Yeni Ahit'in yansıttığı ideolojilerden çok daha fazla akla vurgu yaparak onun kullanımı yüceltmıştır. Kader fikrini de diğer kutsal kitaplardan daha fazla öne çıkarmayarak sosyal hayatta açıkça faal bir yönelime teşvik etmiştir. Kur'an sonrası İslam ideolojisi ise Kur'an'a dayanmayan, Kur'an'ın yorumları ya da dinin yaşanma biçimine bağlı bir kadercilikle örülüdür.⁶⁰⁰

Ülgener'e göre; İslam'da kadercilik anlayışını besleyen ana damar tasavvuftur. Ona göre İslam, kuruluş çağında kütleye kaldıramayacağı külfetler yüklememiş, asgari fariza ve şartlarla yükümlü tutmanın yanı sıra ruhani bir sınıfı da reddederek, taban ve tavanda oluşabilecek farklı dini algı ve yaşantıya set çekmiştir. Ancak İslam dini, kurumsallığını hitama erdirip tasavvufa açılınca zirve (tavan) (Ülgener aradaki uçurumun dozunu belli etmek için zirve diyor) ve taban arasında derin bir algı, anlam ve kavrayış farkı ortaya çıkmıştır.⁶⁰¹ Tasavvufun, ortodoks İslam anlayışına bir protesto hareketi olduğunu öne süren Ülgener, onu "*Orta Asya ve kısmen Hint ve İran karışımı inançların (arada belki ilk Yunan ve Hristiyan etkileri de eksik değil) İslami unsurlarla yoğrulduğundan vücut bulmuş bir gövde akımı!*" olarak tanımlar. Bu akımın "*yerden bitercesine üretip peşine taktığı tarikatlarla beraber 12 ve 13. yüzyıllardan bu yana Anadolu insanının çilesi ile içli dışlı ol[duğunu]*" Moğol istilasası ile tarumar olan kütlelerin istinatgâhı ve cazibe merkezi haline geldiğini belirtir.⁶⁰² Bu kütle hareketinin ister istemez toplumun genel tutum ve davranışlarında yerleşik değişiklikler meydana getirdiğini, insanımızın genel tipolojisinin: "*dünya hazlarına ve nimetine hiçbir zaman kayıtsız olmamakla beraber o uğurda acele, telaş ve gelecek kaygısı ile ömür tüketmekten hoşlanmayan; otorite ve gelenek kaygıları ile çepeçevre kuşatılmış (merkezden 'kırsal' çevreye açıldıkça daha yumuşak ve teslimiyetkar); hesabında, yol ve yordamında götürü insan!*"⁶⁰³ olduğunu ve bu insan portresinde tasavvufun rolünün ne ölçüde etkin olduğunu sorgular.

⁵⁹⁹ RODINSON, *İslamiyet ve Kapitalizm*, s. 121.

⁶⁰⁰ RODINSON, *İslamiyet ve Kapitalizm*, s. 145,146.

⁶⁰¹ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 39,40.

⁶⁰² ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 91.

⁶⁰³ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 92,93.

Ülgener'in yekpare ya da toptancı bir tasavvuf algısı yoktur. Max Weber'den mülhem, tasavvuf özelinde ele aldığı iki uç vardır. Düşünce ve davranış normlarını kendi görüş açıları içinde yoğurup şekillendirme savaşı veren bu iki uçtan biri, kontemplatif (zahit/tefekküri)-mistik din anlayışıdır. Bu anlayışın insanı, madde ve maddi ilişkilerden azade, vecd ve huzur içinde nasibinin ayağına geleceğine inanan, münzevi ve içe dönük, dünyadan kaçan insandır. Diğer aktif-riyazetçi din anlayışı olup madde ve maddi ilişkilerin zevk ve haz yönüne kapalı olmakla birlikte selameti aktif çalışma ve disiplinle dünyaya karşı mücadelede arayan, iş ve vazife insanıdır. İlki *“Tanrı'nın şanını ibadet ve riyazetle yüceltecek yerde kendini iç dünyasının huzuruna kapıp koyuvermiş bir rind*⁶⁰⁴; ikincisi ilki gözünde kendini biçim (suret) tarafına kaptırıp batın tarafını feda etmiş kuru, soğuk bir zahid.”⁶⁰⁵ İlki, hayatın tüm gerçekliğini içe dönük bir *bâtın* huzuruna çekip götürmeye çabalayan, din kurallarını dahi aynı deruni yorum tarafıyla ele alıp eğip bükerek yeri geldiğinde politik ihtiraslara kılıf uydurmanın hesabında olan Bâtınîlik'tir. Ülgener'in karşısında olduğu ve geri kalmışlığın zihniyet unsurlarını beslediğini düşündüğü damar da burasıdır. İkincisi ise Melamiliktir. Melamilik, tek bir tarikat olmaktan çok başka tarikatlara yol göstermiş bir zevk ve meşrebin adıdır. Bu yaklaşımı benimseyenler Hakk'a yakınlıklarını sergilemek için özel bir tutum ya da giysi şekli belirlemezler. *Halkın içinde Hakk'la birlikte olma* düsturunca herkesle beraber ve herkes gibi işinin gücünün peşinde olup kulluğunu da arada sessiz sedasız yerine getirmekle meşguldürler. Sade ve son derece gösterişsiz yaşantısı içinde boş ve âtil durmayıp aralıksız çalışma ve uğraşmanın ısrarlı takipçi ve savunucuları olan Melamiler için dünya, ne içine düşülecek bir zevk ortamı ne de kaçınılacak fani diyardır. Allah'ın işlemek ve şekil vermek için mü'minin önüne serdiği madde ve malzeme yığınıdır.⁶⁰⁶ Ülgener'in Calvinist çizgiye yakın olduğunu düşündüğü ve Osmanlı iktisadi yaşamının olumsuz zihniyet gidişatını olumluya tevcih edebileceğini iddia ettiği Melami anlayış kütleye yayılamamıştır. Melamilik, felsefe ve irfana ağırlık verdiği için daha çok tavanda sınırlı bir azınlığa hitabetmiş, zikr ve

⁶⁰⁴ Rind: Kendini hiçbir kayıt ve dinî geleneğe bağlı görmeyen, sadece Allah'la yetinen mücerret kişi anlamında bir terim. <https://islamansiklopedisi.org.tr/rind> (16.04.2022)

⁶⁰⁵ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 34-36.

⁶⁰⁶ ÜLGNER, *Zihniyet ve Din*, s. 102-105.

ayinden zevk alan tabanda iz bırakamamıştır.⁶⁰⁷ Dolayısıyla Ülgener'in İslam toplumlarını ve özelde Osmanlı toplumunu geri bıraktığını düşündüğü, kaderci anlayışın yerleşmesine neden gördüğü tasavvufi yaklaşım; Batınilik'tir.

Yerleştirdiği kadercilikle çalışma ve üretmeye mesafeli olan, aklı kullanmayı ve bireysel sorumluluğu küçümseyen Batınilik, İlk ve Orta çağların siyaset anlayışını da desteklemiştir. Üsttekine kapıyı devamlı açık tutup aşağıdakine sımsıkı kapamakta her zaman ısrarlı ve kararlı olan dönemin siyasi anlayışı, Batınilikle kendine dini/siyasi meşruiyet zemini bulmuştur. Zira Batınilik, üst tabakaya bol ve ferah yaşama şansını cömertçe tanırken -ki bunu irşad görevinin ayrılmaz bir parçası olarak sunar- orta ve alt tabakaya da şans kapılarını açık tutarak umut tacirliği yapar. Ne de olsa dünya nimetleri baht ve istidatları yettiğinde onlara da açıktır. Netice veren insan profili ise şudur: *“Üstte ve zirvede cezbe ve keramet ile ağa ve mütegalibe sıfatlarının karışımından vücut bulmuş bir rantıye sınıfı ve etrafında uysal, uyumlu ve öyle olduğu kadar da kayırılma ve sivrilme şansına sahip bir yanaşma halkası!”*⁶⁰⁸ Kapitalizme olmasa da yarı dinî - feodal bir rant kapitalizmine⁶⁰⁹ yol açan bu yaklaşımların ürettiği ve günümüze kadar sızarak ulaştırdığı insan sermayesi çoğunlukla içe dönük, teşebbüs-i şahsiden korkan, sorumluluk almak istemeyip başkalarının kanatları altında ev, iş ve fikir hayatını idame ettiren ve ne yazık ki günü kurtarma derdinde olup bunun için kendi onurunu hiçe sayabilen, kendine yabancılaşan, mevcut hale razı, ilerleme ve değişimden korkan, yüzü üretimden çok tüketime dönük olan insan profillerinden müteşekkildir.⁶¹⁰

⁶⁰⁷ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 110., İlhan, Ülgener'in Melamilikle Calvinizm arasında kurduğu benzerliğin isabetli olmadığını ifade etmektedir. Bkz: İLHAN, Harun, “Max Weber ve Sabri Fehmi Ülgener'de İktisadi Zihniyet Analizi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014, s. 127.

⁶⁰⁸ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 136.

⁶⁰⁹ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 136.

⁶¹⁰ Aygül, Türk dilinde, yerleşik atasözlerini inceleme konusu yaptığı çalışmasında; elde ettiği verilerden yola çıkarak Türk insanında bulunması gereken genel karakteristik özellikleri şöyle ifade etmektedir. “Çalışmanın ve kazanmanın yanında, tembellik ve üşengeçliğin karşısında; zamanın değerini bilen fakat telaştan hoşlanmayan; her şeyin bir yeri ve vakti olduğuna inanan; akrabalık ve komşuluk ilişkilerine önem veren; daha çok bugünü düşünen ancak yarını da unutmayan; zenginliğe önem veren ancak yoksulluğu yermeyen; mal ve servetin geçici olduğunun farkında olarak kazanmaya çalışan; ortaklıktan, borçlanmaktan ve borç vermekten haz etmeyen; işçisini koruyan; hesabını kitabını bilen, akıllı, uyanık, ağırbaşlı, cesaretli, sabırlı, alçakgönüllü, cömert, iki dinleyen bir söyleyen ideal insan tipi...” AYGÜL, *Zihniyet, Din ve İktisat Osmanlı'dan Günümüze Türk Toplumunun İktisadi Zihniyet Dönüşümü ve Tipolojik Analizi*, s. 127, Fakat gerçek, büyük ölçüde olması gerekenin tam

Peygamberlerden hiçbirisi ne cemaat kurmuş ne de Batını bir topluluğun mensubu olmuştur. Tarikatla değil ahlakla meşgul olarak kendi halklarının içinde yaşamışlardır.⁶¹¹ Oysa tasavvufun zahit-mistik yaklaşımları ahlaki tutumları da (tevekkül, kanaat vb.) farklı yorumlayarak ve insanı, “*Tanrı iradesinin yeryüzünde aleti ve icracısı değil, kaza ve kaderin pasif taşıyıcısı ve belki seyircisi hükmüne*”⁶¹² indirgeyip dönemin görüntüsünü şöyle şekillendirmiştir: İçer ve derine kapanış, Hakk’la beraber olmanın huzurunu tatmak için istenirken zamanla bizatihi huzur için istenmiş, yavaşlık ve telaşsızlık haline dönüşmüştür. Tevekkül, ilk ve öz manasını yitirerek her türlü ihtiyacına, derdine gökten ya da yerden bir yardım bekleme durumuna dönüşmüştür. Geçmiş ve geleceği düşünmeyi züill sayan, zamanı *bugün* ile sınırlayan ve bulunduğu her anı Hakk’ı murakebe ile geçirmeye çalışan anlayış da zamanla sığlaşarak *ibn’l vakt* olarak benimsenmiş ve geleceğin yükünü sırtından indirip sadece yaşadığı zaman kesiminde gününü gün etmeye çalışan ve o yolda elde avuçtakini gözünü kırpmadan harcayan insana dönüşmüştür. Esasında bu yaklaşım (an’ı yaşama) Batı’da Kalvinist anlayışta, yaşadığı anın kıymetini hastalık derecesinde bilen, *vakti nakit olarak gören*,⁶¹³ vakit hesabını iş ve mesleğin ayrılmaz unsuru olarak telakki eden bir düzleme sahipken Doğu’da döne dolaşa tüketim tabanına oturmuştur.⁶¹⁴ Tasavvufi yapılar, kanaatkârlık, çalışmak, paylaşmak, ölçülü tüketmek, tefekkür etmek gibi dini değerleri zamanla dönüştürerek bugünkü zihniyetimizi

aksidir. Bu yerleşik atasözlerini mevcut durumun izahı olarak değil ulaşılmak istenen idealin dile dökülmesi olarak anlayabiliriz.

⁶¹¹ TURNER, *Max Weber ve İslam*, s. 75.

⁶¹² ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 94.

⁶¹³ Weber’in çalışmalarında yer alan “vakit nakittir” zihniyeti, ilk kez Kalvinist ve püriten mezheplerin ortaya koyduğu bir yaklaşımdır. ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 178., “(...) azizin ebedi huzuru öbür dünyadadır. Yeryüzündeysen insan, bağışlanma durumunu garantilemek için, ‘gündüz olduğu sürece, onu gönderenin işlerini yapmak zorundadır’. Onun açıkça vahyettiği iradesi gereğince, Tanrı’nın şanını yüceltmeye, eğlence ve zevk değil sadece eylemler hizmet eder. Zamanı boşa harcama o halde bütün günahların ilki ve ilkesel olarak en ağır olanıdır. Yaşam süresi, kendi mesleğini düzgün biçimde yapmak için çok kısa ve çok değerlidir. Boş konuşma, lüks ve toplumsallaşma vasıtasıyla zamanı boşa harcama, bizzat sağlık için zorunlu olan 6 ve en çok 8 saate kadar uykudan daha fazlası, ahlaki olarak mutlaka kınanması gereken şeylerdir. (...) Her kayıp saat Tanrı’nın şanının hizmetinde çalışmaktan uzaklaştırdığı için, zaman sonsuzca değerlidir.” WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 144.

⁶¹⁴ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 143-147.

oluşturmuştur.⁶¹⁵ Söz konusu zihniyet yapısı da ilerlemenin ve olumlu değişimin önündeki en büyük engellerden birisidir.

Weber'e göre din, Kapitalizmin ortaya çıkışında olmasa da gelişmesinde ve yayılmasında itici güç iken; Ülgener'e göre Türkiye'de (yaşanan) din (dinin yorumu olan ve toplumun tabakalarına sirayet eden tasavvuf) kapitalizmin önündeki engelleyici faktördür. Ülgener tefsir, kelam, fıkıh, akait gibi doktriner eserleri inceleyerek İslam'ın, gelişmenin önünde bir engel değil, gelişimin tetikleyici unsuru olduğunu ortaya koymuştur. Ancak tasavvuf, kendi din ve mana aristokrasisini yaratmıştır. İslam'ın karşı olduğu ruhbanlığı başka isim ve sıfatlar altında kul ile Tanrı arasına koyarak yeni bir güç ve iktidar merkezi oluşturmuştur. Çalışmayı *üst* tabakanın sırtından alarak *alt* tabakanın omuzlarına yükleyen bu anlayış feodaliteyi beslemiştir.⁶¹⁶ İslam'da veren el alan elden üstün sayılırken (tavandan tabana bir süzülme iken) aksine yardım eli üstten alta indirilmiş, üsttekini beslemek alttakinin görevi olmuştur.⁶¹⁷ Bu ve bunun gibi pek çok faktörün yanı sıra tasavvuf, kapitalizmin oluşamamasının önündeki birçok zihinsel engelleyici faktörün de müsebbibidir. Osmanlı ekonomik düzeninde kapitalizmin imkanını ortadan kaldıran maddi ve manevi bazı engeller şöyle sıralanabilir: Osmanlı ekonomi sisteminin tüketim ekonomisi üzerine kurulu olması. Üretim, birikim ve ticaret tarafının değil de adil fiyat, narh gibi ilkelerle servetin yeniden dağıtımı sağlanarak, genelde tüketici tarafın korunması. Söz konusu ekonomik faaliyetlerin de servet birikimine yol açamaması. Geleneksel İslam anlayışının birikim, kazanma ve harcamaya sınırlar getirmesi, Osmanlı müteşebbislerinin ortaya çıkamaması, çıkmak isteyenlerin de ulema ve ümera tarafından önlerinin kesilmesi, Dünya ticaret yollarının Atlantik kıyılarına kayması sonucu uluslararası ticaretin zayıflaması, ekonomik faaliyetlerin esnaflığa ve toprağa yönelmesi, tasavvufun başlangıçta mevcut durumu meşrulaştıran, katlanılır kılan bir kurum olarak iş görmesine karşılık zamanla bizzat kurucu ve yönetici güç haline

⁶¹⁵ EVKURAN, "İktisat Sadece İktisat Değildir! Sabri Ülgener'in Bilimsel Zihniyeti ve Akademik Sosyolojiye Katkısı", s. 401.

⁶¹⁶ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 131., İLHAN, "Max Weber ve Sabri Fehmi Ülgener'de İktisadi Zihniyet Analizi", s.121

⁶¹⁷ ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 133.

gelerek bireyin eylemlerini kısıtlamasıdır.⁶¹⁸ Bunlara ilaveten paranın dolaşımının ekonomik sâiklerle değil de siyasi temelli olarak toplumun alt tabakalarından üste, yukarılara doğru *rüşvet* şeklinde akması, yukarıdan aşağıya doğru ise *atiyye* olarak yuvarlanması da⁶¹⁹ bu engellerdendir. Son tahlilde iktisadi sistem, kapalı bir görünüm sergilemiştir. Kapalı iktisadi sistem de kapalı bir dünya görüşü ve toplumsal anlayışı doğurmuştur. Bu anlayış ortamında kendisi de dünyası da kapalı hale gelen bireyin dini görüşü de daralmıştır.⁶²⁰ Nitekim kapalı iktisadi sistem ile kapalı dünya ve dini görüş birbirini yeniden ve yeniden üreten kısır döngü oluşturmuştur.

Doğu, on dokuzuncu yüzyılın tamamı ve yirminci yüzyılın büyük çoğunluğunda, ilerlemeye etken gizli tılsım arayışında Batı'nın iki yönüne, ekonomi ve siyasetine odaklanmıştır. Başka bir ifadeyle Batı'nın cazibesi, zenginliği ve gücüydü.⁶²¹ Batı'nın gücünün kaynağı da büyük ölçüde ekonomisi yani kapitalizmdi. Fakat kapitalist düzeni kuran ve ayakta tutan; geniş ölçüde sermaye birikimiyle birlikte kar gayreti, iktisadî rasyonellik, teşebbüs ruhu ve onun arka arkaya harekete geçirdiği teknolojik gelişmeler ve nihayet bütün bunlara uygulama imkânı sunan kredi ve sermaye piyasası kuruluşları⁶²² gibi unsurların yokluğu Doğu'nun tarih boyunca bu güce ulaşmasına hatta yaklaşmasına bile engel teşkil etmiştir.

Kapitalizm, modern dönemlerin olgusudur ve Doğu toplumlarının geri kalmışlığının ana nedenlerinden biri kabul edilmektedir. Ülgener'in Weberyen teoriyle din-iktisat ilişkilerini araştırdığı dönem, bu geri kalmışlığa çözüm önerilerinin sunulmaya çalışıldığı İslam-kapitalizm ve İslam-sosyalizm gibi konuların popüler gündem olduğu bir dönemdir. Bu iklimde Ülgener, katı kapitalist bir modelin İslam'a uygun olmadığını İslam'ın *karma bir model* öngördüğü sonucuna varır. Buna göre İslam ekonomi modeli ne aşırı devletçi ne de aşırı piyasacı olmayan, ikisinden de parçalar taşıyan esnek ve dengeleyici bir modeldir.⁶²³ Bu model ayrıca birbiri içine

⁶¹⁸ ZORLU, “Sabri Ülgener’i Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm”, s. 264,265

⁶¹⁹ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 262.

⁶²⁰ ŞERİATİ, *Kapitalizm*, s. 38.

⁶²¹ LEWIS, *Hata Neredeydi?*, s. 59.

⁶²² ÜLGENER, “Kapitalizmin Tarihi Gelişimi”, *Makaleler*, s. 426.

⁶²³ EVKURAN, “İktisat Sadece İktisat Değildir! Sabri Ülgener’in Bilimsel Zihniyeti ve Akademik Sosyolojiye Katkısı”, s. 401.

geçmiş son derece insani iki boyuta dayanmaktadır. Buna göre insan İslam'da kazanmaya teşvik edilir. Bu yönüyle piyasanın reel ilişkilerine (belli yasaklar -faiz, haram ürünlerin alım satımı- müstesna) bağlı kalmasında beis yoktur. Kar peşinde koşmanın yasaklanmaması, üretim araçlarında özel mülkiyetin meşruiyeti serbest piyasa koşullarında mümkündür ve bu durum modern iktisadi normlarla çok benzerdir. Ancak İslam, kazandığını harcama noktasında insanı başıboş bırakmamıştır. Servete dayalı bireysel zenginliğin kibir ve gurur sebebi olmamasına azami dikkat eder. Kazancın infaka dayalı, toplumsal dayanışmayı destekleyecek şekilde zekât, sadaka gibi kurumlarla dağıtımına bir zorlama getirerek sosyal ilişkileri kapalı ve dar hücre kalıplarının dışına taşırmakta (zengin)⁶²⁴ bireye sorumluluk yükler. İslam'ın malın kendisiyle ya da çokluğu ile bir sorunu yoktur. Kullanım şekli (gösteriş, israf, kibir vesilesi, güç aracı vb.) ile bir problemi vardır. Malın kazanımı ve dağıtımı noktasındaki serbestlik ve cebr arasındaki dengeyi gözetmek de mükellefin görevidir. Bu denge için İslam, katı kaderciliğin karşına rasyonelliği koymuştur. *“İlmli bir İslam püritanizminden yana olan Ülgener'e göre”*⁶²⁵ bu rasyonelliğin ölçüsü, riyazete dönük bir dünyevileşmedir.⁶²⁶

Sayar'a göre Ülgener, Türkiye için ekonomik düzlemde kapitalizm harici alternatif bir model arayışında olmamıştır.⁶²⁷ O, iktisadi yönden, geleneksel toplumdan modern topluma geçebilmenin şartlarından söz etmiştir. Bunun ilk şartı da insan-madde ilişkilerinde görülen geleneksel kıymet hükümlerini değiştirebilecek zihniyet ortamına ulaşabilmektir. Ülgener bunun üç yolla mümkün olabileceğini belirtir. İlki; *“Serveti ve parayı şahsa bağlı, onunla âdeta içli dışlı bir varlık gibi görmekten vazgeçip, ferah ve açık yürekle piyasa ekonomisine çıkmayı her türlü eğri ve kıyту kazanç şekillerine üstün sayabilmek”*, ikincisi; *“Kazancını yine şahsa ve statüye bağlı olarak göstermelik tüketim veya verimsiz yatırıma harcayacak yerde,*

⁶²⁴ Uhrevi amacının yanı sıra infakın dünyevi gayesi, sermayenin tabana yayılarak fakir ve muhtaçların da kısmen sermayeden pay sahibi olabilmesidir. “Allah'ın (başka) beldeler halkından alıp resulüne fey olarak verdikleri, Allah'a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir; (servet) içinizden sadece zenginler arasında dönüp dolaşan bir şey olmasın diye böyle hükmedilmiştir...” Kur'an-ı Kerim, Haşr/7.

⁶²⁵ EVKURAN, “İktisat Sadece İktisat Değildir! Sabri Ülgener'in Bilimsel Zihniyeti ve Akademik Sosyolojiye Katkısı”, s. 401.

⁶²⁶ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 307.

⁶²⁷ SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 326.

profesyonel iş adamı olarak prodüktif yol ve şekillerde verimlendirebilmek ve nihayet bütün bu faaliyetlerde disiplinli, kontrollü bir hesap ve muhasebe şuurunu tesis edebilmek[tir]”⁶²⁸ ve Ülgener’e göre ilki, son ikisinden daha kolaydır.

Çalışmak, üretmek, kar etmek gibi hususlar Kur’an tarafından desteklenen, olumlu yaklaşılan durumlardır. Hatta Torrey’e göre “*bundan daha hesabi bir teoloji kitabı tasavvur etmek güçtür.*”⁶²⁹ Kişinin çalıştığının karşılığını alması (ücretli işçilik) doğaldır. Kur’an’da bu duruma işaret eden pek çok örnek bulunmaktadır. Örneğin Hz. Musa ücretli çoban⁶³⁰ olarak Medyenli zatın (Şuayb) yanında sekiz yıl hizmet etmiştir. Yine Hz. Musa yolculuk ettiği zatın vardıkları yerdeki yıkılan duvarı ücretsiz tamir etmesine karşılık; “*dileseydin bu iş için ücret alabilirdin*”⁶³¹ demiştir. Çeşitli ayetlerde insanın da Yüce Allah katında bir ücretinin olduğu, Hz. Peygamber’in insanlardan tebliğine karşılık bir ücret istemediği⁶³² gibi durumlar kişinin yaptığı bir iş karşılığında ücret almasını olağan karşılamaktadır.⁶³³ Burada söz konusu ücret ya da kar prensibi basit emek-ücret ilişkisi gibi görünmektedir. Pre kapitalist toplumlarda zaten insanlar geçimlik üretim yapmaktaydılar. Dolayısıyla bu ayetler ışığında kapitalizme bir yol bulmak anlamlı görünmemektedir. Kur’an-ı Kerim de ekonomi-politik bir eser olmayıp Yüce Allah’ın kelamı olduğundan onda kapitalizme övgü ya da yergi aramak da beyhudedir.⁶³⁴ Belki İslam’ın, tarihi gerçekliğe yakın bir din olup, insanları dünya ile ilişki kurmaktan meneden diğer dinlerden farklılığından⁶³⁵ yola çıkarak onun, kapitalizmin sömürü aracı kılınmadan ve insanı kendisine yabancılaştırmadan olabilecek mümkün modeline karşı olmayacağı sonucuna varabiliriz. Türkdoğan’ın ifadesiyle tarih bize siyasi özgürlük için gerekli şartın kapitalizm olduğunu söylemektedir. Batıda siyasi özgürlükler, serbest piyasa ve kapitalist kurumların gelişmesiyle birlikte gelişmiştir. Piyasa, özgürlüğün bileşkesidir⁶³⁶ ve özgürlük

⁶²⁸ ÜLGİNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 58,59.

⁶²⁹ Akt. RODINSON, *İslamiyet ve Kapitalizm*, s. 125.

⁶³⁰ Kur’an-ı Kerim, Kasas/27.

⁶³¹ Kur’an-ı Kerim, Kehf/77.

⁶³² Kur’an-ı Kerim, Şuara/109. ve 145.

⁶³³ RODINSON, *İslamiyet ve Kapitalizm*, s. 43.

⁶³⁴ RODINSON, *İslamiyet ve Kapitalizm*, s. 43.

⁶³⁵ WACH, *Din Sosyolojisine Giriş*, s. 22.

⁶³⁶ TÜRKDOĞAN, Orhan, *Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, s. 564,565.

olmadan kapitalizmin imkanından sözü edilebilecek bir din ya da dini mefhum da olmayacaktır.

Ülgener, antikapitalist değildir.⁶³⁷ Kapitalizmin olumlu yönleri olduğunu düşünür. Ona göre adaletsiz gelir dağılımı, dev firmalar, tekelcilik, yaygın yükseköğrenime karşılık yeterli istihdamın olmayışı, haberleşme ve yayın teknolojisindeki gelişmeler aydınların antikapitalist olmasına yol açabilmektedir.⁶³⁸ Ayrıca kapitalizmin kolay hedef olması, soyutluğu nedeniyle onu savunması beklenen kapitalistlerin bu soyutluğun arkasına gizlenmeleri, kapitalizmin eleştirilere tahammüllü yapısı gibi nedenler de aydınların anti kapitalist olmalarının etkenlerindendir. Kapitalizm aydınların öfke ve hınçlarını yüklenmek zorunda kalmıştır.⁶³⁹ Kapitalizm, adaletsiz gelir dağılımı, aşırı tüketim vb. gibi insanlığın başına pek çok sorun açmasına karşın eğitimin kitlesel hale gelmesi, bir bütün olarak insanlığın refahının yükselmesi gibi olumlu neticeler de doğurmuştur.⁶⁴⁰ Dünyanın eline yeni oyuncaklar vererek sıcak savaşların önüne geçmiş, tüm savaşların ekonomi ve kültür üzerinden kansız, manipülasyonla, açık ya da örtük çıkar ilişkileri dolayımında ve kolaylıkla gerçekleşmesini sağlamıştır. Bununla birlikte fayda zarar dengesi itibariyle kapitalizmin geldiği nokta tartışmaya açıktır. Kapitalist ekonomi düzeni, günümüzde bireylerin içine doğdukları uçsuz bucaksız bir evren haline gelmiştir. Bireylerin tek başlarına bilfiil değiştiremeyecekleri ve içinde yaşamak zorunda oldukları bu evren bireye kendi ekonomik davranış normlarını dayatmaktadır.⁶⁴¹ Artık kapitalist çağın serveti, insanın hizmetinde değil, insan onun hizmetindedir.⁶⁴² Ülgener, kapitalizm ve İslam'ın çatışmadan bütünleşebileceğini bunun önündeki tek engelin zihniyet yapılarındaki farklılıklar olduğunu ifade etse de kapitalizm, geldiği nokta itibariyle değil bir dinsel güç tarafından onanmaya ihtiyacı, devlet tarafından yapılacak düzenlemeleri bile büyük ölçüde engel olarak algılamaktadır.⁶⁴³ Bu noktada İslami zihniyetin dönüşümü, kapitalizmin imkanı ya da

⁶³⁷ YILMAZ, “Sabri Fehmi Ülgener ve Muhafazakarlık”, s. 48.

⁶³⁸ ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 112.

⁶³⁹ YILMAZ, “Sabri Fehmi Ülgener ve Muhafazakarlık”, s. 74,75.

⁶⁴⁰ BERİŞ, “Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler”, s. 353.

⁶⁴¹ WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 25.

⁶⁴² ÜLGENER, *Zihniyet ve Din*, s. 84.

⁶⁴³ WEBER, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s. 40.

imkansızlığı meselesi üzerinden tek yanlı bir çözüm üretmekle değil içinde bulunulan çağın gerçekleriyle yüzleşip belki ekonomi yine başta olmak üzere eğitim, bilim, teknoloji, sağlık, siyaset vb. birçok alanda kapalı din ve dünya görüşünden sıyrılmakla gerçekleşecektir. Kanaatimize göre bunun yolu da tarihin bir döneminde, o günün ihtiyaçlarına cevap verecek ölçüde üretilmiş dini yorumların arkasına saklanmak yerine onları da referans alarak, bu yorumları ortaya koyan din alimlerinin aldıkları sorumluluğu yüklenebilme cesaretini göstererek, ilkesel düzeyde Kur'an'ın ruhuna aykırı olmayan yeni çözüm yöntemlerinin disiplinler arası çalışmalarla üretilebilmesinden geçecektir.

Zihniyetle karıştırılan, eş anlamı gibi kabul gören ideoloji konusunda Ülgener'in görüşlerini ifade ederek bu bahsi sonlandırabiliriz. Ülgener; dönemin hâkim söylemleri ve özellikle Türk solunun bu kavramı sahiplenışı ile ilgili olarak *ideoloji* kavramına mesafelidir.⁶⁴⁴ Ona göre “*ideoloji, belli bir toplum kesiminin (grup, sınıf, mezhep, meslek vs. mensuplarının) -statüleri ile uyum halinde ve yerine göre davranışlarını haklı ve meşru göstermek üzere- paylaştıkları ortak düşünceler, mitoslar ve değer yargıları toplamıdır.*”⁶⁴⁵ Bazı yazarlar Ülgener'in ideoloji ile zihniyet kavramsallaştırmalarının neredeyse aynı kapıya çıktığını, aralarında derin bir fark olmadığını ifade ederken⁶⁴⁶ bazıları da çalışmalarında ikisini farklı anlamda kullandığını ifade eder.⁶⁴⁷ Esasında Ülgener, ideoloji kavramını da tıpkı zihniyet kavramı gibi sosyolojik bir kavram olarak ele alır. Fakat ideolojiye yüklediği anlam biraz daha yüzeysel ve onun belki biraz bilgi ve tecrübe farklılığıyla değişime daha açık olduğunu ihsas ettirirken zihniyet kavramına yüklediği anlam daha derinliklidir. Zihniyette de bilgi boyutunu inkâr etmemekle birlikte inançla hemhal yönünün daha ağırlıklı ve dolayısıyla değişiminin daha yavaş seyreden bir olgu olduğunu

⁶⁴⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz: ÜLGENER, “Marksizm ve Aydınlar: Bilim, İdeoloji ve Marksizm”, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, içinde s. 137-211.

⁶⁴⁵ ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 142.

⁶⁴⁶ İdeoloji ve zihniyetin aynı manaya gelen kavramlar olduğuna dair görüş için bkz: TÜRK, H. Bahadır, “Sabri F. Ülgener Düşüncesinde İdeoloji Nosyonu Üzerine Eleştirel Notlar”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011, s. 361-366.

⁶⁴⁷ Ülgener'de ideoloji ile zihniyetin ayrı kavramlar olduğuna dair farklı bir yaklaşım için bkz: EVKURAN, “İktisat Sadece İktisat Değildir! Sabri Ülgener'in Bilimsel Zihniyeti ve Akademik Sosyolojiye Katkısı”, s. 395.

düşündürmektedir. Diğer bir ifadeyle; ideolojiler kolaylıkla zihniyete dönüşemezler, zihniyetler ideolojiler kadar kısa sürede değişmezler. Bu manada ikinci görüş daha makul görünmektedir.

Din-zihniyet ilişkilerinin ele alındığı bu başlık altında elde edilen genel sonuca göre din, tek başına toplumları ileri taşıyacak ya da geri bırakacak bir unsur olmayıp, birçok etkenin içinden bir etkidir. İnsanı mana boyutunda etkilediği ve bu anlamlar seti davranışlara da yansıdığı için etki boyutu yüksek olup, zihniyet değişimlerinde başattır. Ancak din de dahil olmak üzere kültürel, coğrafi, ekonomik, siyasi vb. pek çok kodu bünyesinde barındıran zihniyet, toplumsal değişim noktasında dinden daha etkindir. Zira dinin değişmeyi teşvik edici ya da duraksatıcı rolünü belirleyen de zihniyetin kendisidir.

Zihniyet değişimlerinde afet, savaş, toplumsal şok vb. gibi pek çok olağanüstü durumların yanı sıra yeni kültür ve dinlerle karşılaşmak, bilimsel ve teknolojik ilerlemeler, yeni düşünce sistemlerinden haberdar olmak gibi unsurlar da etkilidir. Söz konusu durumlarda topluma yol gösterme, halkın aklındaki sorulara cevap verebilme, belirsizliği azaltma ve sürecin seyrini kolaylaştırma işi o toplumun münevverlerinden beklenir.

2.2.4. Değişimin İtici Gücü: Aydın ve Türk Aydın Zihniyeti

Zihniyet değişimlerinin birçok faktörün etkisi altında karmaşık, uzun vadeli ve yavaş seyreden bir süreç olayı olduğunu ifade etmiştik. Toplumdaki yerleşik düşünce kalıplarının insanların düşün dünyasını daraltması, dogmatik inanç sistemlerinin toplum ya da birey üzerindeki baskısını -tahammül seviyesi değişkenlik göstermekle birlikte- artırması veya toplumsal kurumların işlevselliğini yitirmesi gibi durumlar karşında değişim, birey ya da toplum nezdinde arzulanır. Değişim, bireyde başlayıp topluma yayılabilir ya da toplum genelinden bireylere kadar intikal edebilir. Fakat en olumlu değişim seyrinin, bireylerin kendi zihin, vicdan ve davranışlarında ortaya çıkan değişimlerin toplum sathına yayılması olduğu söylenebilir.

İster birey ister toplum genelinde olsun değişimi duyuracak, öncülük edecek, süreci yumuşatacak, bireyin veya toplumun yaşamına uyarlama noktasında destek

verecek ve fikir üretecek bazı mihmancılara ihtiyaç vardır. Bu öncüler genellikle tüm toplumlarda aydın kesimi olmaktadır.

Aydın kavramı oldukça genel ve flu bir tabirdir. Bilim dallarının doğası gereği olgu ya da kavramları genellikle bir nokta-i merkez çerçevesinde açıklaması nedeniyle sosyal bilimlerde alanında da *aydın* ile ilgili pek çok farklı tanım yapılmıştır. Aydın; eğitilmişlik kriteri noktasında mı, toplum nezdindeki algısı itibarıyla mı, toplumun ideolojik olarak yeniden üretimine sunduğu katkıyla mı yoksa bu yeniden üretimi değiştirici fonksiyonuna göre mi tanımlanacaktır?⁶⁴⁸ Bundan daha ilerisi; *aydın kavramı* imlediği şeyin tam mukabili midir?

Osmanlı dönemi Türkçesi'nde *âlim* (bilgin) ya da *ârif* (derin veya gizli bilgileri kavrayabilmiş olan) kişiyi karşılamak üzere kullanılan aydın⁶⁴⁹ kavramı, Türk diline Batı'dan intikal etmiş bir kavramdır ancak kavram, "*Batı'da 'aydın'la birlikte telaffuz edilen, onun uzantısı sayılan 'intellect', 'intellectuel', 'le siècle des lumières' (aydınlanma yüzyılı) gibi ifadelerdeki vurguyu vermez.*"⁶⁵⁰ Çünkü "*Batı dillerinde 'entelektüel', akıl ve zekâ anlamlarına gelen 'intellect' kavramından türetilmişken, dilimizde aydın yerine de kullanılan 'aydınlatılmış, nurlu, ışıklı' anlamında 'münevver' veya Aydınlanma dönemini ifade eden 'tenvir' kelimeleri ise 'nur' kökünden gelmektedir. Dolayısıyla aydın veya münevver kelimeleri entelektüelin karşılığı olarak kullanılmakla birlikte onu tam olarak karşılamamaktadır.*"⁶⁵¹

⁶⁴⁸ SUBAŞI, Necdet, "Türk Aydınının Din Anlayışı -1980 Sonrası Örneği", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Konya, 1995, s. 19.

⁶⁴⁹ Subaşı'ya göre; "Batılı bir kavram olan 'entelektüel'in karşılığında Türkçe'de kullanılan 'aydın' ve 'münevver' kavramları ön kabule dayalı bir değer yargısının uzantılarıdır. Bu kavramlar nurlandırılmış ya da aydınlandırılmış insan tipi ile birlikte bir 'nur' ve 'aydınlık' kaynağının da mevcudiyetini bir ön kabul olarak zihinlere yerleştirmektedir. Aslında bu terminolojik karışıklığı etimolojik bir kökle de olsa sürdürmemek için münevver ve aydın gibi ön yargılı kavramlar yerine bir geleneği çağrıştıran entelektüel kavramının kullanımı tercih edilmelidir. İntelijansiya Batı kültür tarihinde belli bir geleneğin sonucunda oluşmuştur. Bizde, ulema geleneğinin misyonunu yerine getirememesi nedeniyle ortaya çıkan yeni kesim, kötü bir taklidi de olsa bu geleneğin uzantısıdır. Dolayısıyla bu yeni geleneğin kendi toplumuna yönelik bir misyon vurgulayan kavramlar yerine, kendi aslına paralel yabancı bir kavramla anılması daha uygun olacaktır." SUBAŞI, "Türk Aydınının Din Anlayışı -1980 Sonrası Örneği", s. 19,20.

⁶⁵⁰ MARDİN, Şerif, *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler III*, Der: TÜRKÖNE, Mümtaz'er-ÖNDER, Tuncay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s. 266.

⁶⁵¹ KIRMAN, *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, s. 34.

Entelektüel; somut düşünceden soyut düşünceye sıçrayabilmiş, toplumsal meselelerle, toplumun değer yargılarıyla ve toplumun yapısıyla yakından ilgili, mevcut politikaları veya düşünce sistemlerini eleştirebilen ve aynı zamanda bunlara alternatif sunabilen ya da en azından ileri sürülen görüşleri yorumlayabilme yetisine sahip kimsedir. Entelektüel kavramı kolektif bir yapıyı değil bireyi tanımlar ve Batı’da genellikle siyasi otoriteyle arası kötüdür.⁶⁵² Türk dilinde kullanılan aydın kavramı ise daha çok *intelligentsia* denilen; eğitilmiş olmanın da ötesinde toplumun çoğunluğundan farklı bir zihin dünyası ve misyonu olan kişiler grubunu ifade eden kolektif bir kavramdır⁶⁵³ ve Batı entelektüellerinin aksine genelde siyasi otoriteyle arası iyidir. Ülgener de aydın kavramının Batı’da kullanılan *intellectuellein* karşılığı olmadığını görüşünü kabul eder. Fakat o, kavramın semantik anlamı ya da ortaya çıkış sürecine çok kısa değinerek daha çok kavrama yüklenen anlam üzerinde durmuştur. Hatta hafif istihza ile iki kavramın birbirine benzer yönlerini şöyle ifade etmiştir: Ülgener’e göre entelektüel; sıradan okur yazar olmanın ötesinde zihinsel faaliyetleriyle iş gören ve ortaya koyduğu zihinsel ürünleriyle geçinen kişi, tek yanlı akıl ve mantık insanı demektir. Akla ve mantığa aşırı güvenin verdiği ölçsüz ifade tarzı ve üslup, akıllıyı halk nazarında nasıl ukala haline getirmişse; aydın da topluma yabancılaşarak kendini sevimsiz kılma noktasında entelektüel ile benzeşerek kavramı -kusurlu da olsa- karşılamış olmaktadır.⁶⁵⁴

Toplumsal grup bağlamında *Aydınlar sınıfı* diye homojen bir sınıfın söz konusu olup olmadığı konusu açık değildir. Toplumda *aydın* adı altında ismi zikredilen ancak her biri bambaşka meslek ve statüye sahip insanlar bulunmaktadır. Örneğin; akademisyenler, bürokratlar, hâkim ve savcılar, mimar ve mühendisler, gazeteciler, sanatçılar, yazarlar vb. Bu grupların ekonomik durumları, yaşam stil ve standartları, eğitim durumları ve daha pek çok konuda aralarında müşterek bir taraf bulmak oldukça zordur.⁶⁵⁵ Bu nedenle aydınların bir sınıf olarak tanımlanıp tanımlanmayacağı konusu tartışmalıdır.⁶⁵⁶ Fakat net olan nokta; *aydın* olarak tanımlanan kişinin sadece mesleki

⁶⁵² SUBAŞI, “Türk Aydınının Din Anlayışı -1980 Sonrası Örneği”, s. 20,21.

⁶⁵³ SUBAŞI, “Türk Aydınının Din Anlayışı -1980 Sonrası Örneği”, s. 26.

⁶⁵⁴ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 88, 3. Dipnot.

⁶⁵⁵ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 89,90.

⁶⁵⁶ SUBAŞI, “Türk Aydınının Din Anlayışı -1980 Sonrası Örneği”, s. 19.

alanında iyi bir uzman olması değil -hatta çoğu zaman mesleki uzmanlık önemsizdir- mesleğinin sınırlarını aşarak topluma siyasi, dini, politik vb. mesajlar göndermesi gerektiğidir. Ancak bu takdirde entelektüel sıfatını elde etmiş olur. Çünkü aydını aydın yapan ilk hususiyet; mesaj iletmeğidir. Bu özelliği, ilettiği mesajı müphem, halkın anlayışının üstünde tutmak ve söz konusu mesajın gereğinin yerine gelmesi için aceleci ve sabırsız olmak izlemektedir.⁶⁵⁷

Aydın kavramının muhtevası ve aydınlar diye mütecanis bir sınıfın olup olmadığı konusu tam olarak açık değilken; *Aydınlar üzerine sosyoloji yapılabilir mi?* sorusunun cevabı Ülgener'e göre "evet"tir. Ona göre, günümüzde her konunun sosyolojisi yapıldığından "*Aydınlar Sosyolojisi*"⁶⁵⁸ tanımı da kulağa yabancı gelmemektedir. Bu alan, grup davranışı içinde aydının kaprislerini, çekişme ve çelişkilerini incelemenin yanı sıra aydın ile onun içinde bulunduğu sosyal ortamın şartlarını ve ilişki biçimlerini yani toplum-aydın ilişkilerini incelemektedir.⁶⁵⁹

Ülgener, bir grup olarak aydını: "*Fikir ürünleri ve temsil ettikleri değer anlayışı ile toplumu etkilemede lider fonksiyonuna sahip (veya öyle olduklarına kendilerini ve başkalarını inandırmış) kişilerin dağınık ve gevşek gruplanması*"⁶⁶⁰ olarak tanımlar. Bu heterojen, dağınık ve sıkı ilişkilere sahip olmayan grubun ortak noktası; "*ses ve söz sahibi olmayı statülerinin vazgeçilmez misyonu*"⁶⁶¹ saymalarıdır. Çünkü kitleyle birlikte olmak ve onları etkilemeye çalışmak aydının temel işlevidir;⁶⁶² bunun en etkin aracı da ses ve sözdür.

Aydınlar, genellikle tüm toplumlarda karmaşık hisler yumağı ortasında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Kimi zaman takdir görmüş, üzerine güfteler yazılmış kimi zaman halkın tepki ve takdirini üzerine çekmiş kimi zaman da yaşanan olumsuz

⁶⁵⁷ ÜLGNER, Sabri F., "Aydın Meseleleri", *Makaleler*, s. 521-525. Ülgener, son iki hususu daha çok Türk aydın tipini tanımlamak için "Made in Turkey" tarzı aydın/entelektüel olarak ele almıştır. Bkz.: ÜLGNER, "Aydın Meseleleri", *Makaleler*, s. 537., ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 94, 9. Dipnot.

⁶⁵⁸ Sayar'a göre; Ülgener'in "Aydınlar Sosyolojisi" üzerine yazı kaleme almasının ana nedeni, İktisat fakültesindeki bazı genç akademisyenlerin desteklediği "Türk solu" ile olan fikir ayrılığı ve bu ayrılığın üniversitelerden tüm topluma yayılması neticesinde oluşan kutuplaşmadır. SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 175.

⁶⁵⁹ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 85,86.

⁶⁶⁰ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 92.

⁶⁶¹ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 93.

⁶⁶² ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 132.

durumların müsebbibi gösterilerek hedef tahtasına konulmuştur.⁶⁶³ Farklı kültür ve coğrafyadan olsalar da bir grup olarak aydınların benzer ve farklı yönleri bulunabilir fakat nihayetinde her toplumun aydın tipolojisi kendine hastır. Örneğin; Batı'daki aydın ile Türk aydını arasındaki benzer yönlerden biri; tasvip ya da tenkit içerikli mesaj iletme işidir. Farklı yönler ise; Batı'daki aydında mantık tarafı ağır basarak fikri buluşlar söz konusuysen Türk aydınında fikri boşluklar kelime ve kalıplar üzerinde oynanarak giderilmeye çalışılmıştır. Batı'da aydın daha çok serbest meslekler; doktor, yazar, gazeteci, tiyatrocu, şair vb. içindeyken Türk toplumunda aydın ya doğrudan askeri veya bürokrasi kanadından gelmekte ya da onlarla çok yakın temas içinde bulunmaktadır. Tanzimat'tan bu yana aydın; otoriteye dayanarak istediği yolda netice almaya çalışmaktadır.⁶⁶⁴

Ülgener, aydın hususunda Tanzimat'ı bir çizgi olarak kabul eder ve Türk aydınına üçe ayırır.⁶⁶⁵ Tanzimat öncesi aydın, Tanzimat sonrası aydın ve sol aydın. Bu aydınları şu tipolojiler çerçevesinde ele alır: Tanzimat öncesi aydın; kitle iletişim araçlarının yaygın olmadığı dönemin koşullarında, kalemde çok söz ve dil tarafına ağırlık vermiştir. Fakat sözlerini *meydan hatibi* gibi değil de daha çok perde ve paravan arkasında devlet büyüklerinin kulağına yarı tehdit yarı teşvik üsluplu fısıldayarak nüfuz sahibi olma yolunu tercih etmiştir. Ayrıca bu dönemin aydınının belirli bir meslek ve mevkisi yoktur. Tanzimat sonrası aydın; genellikle yazar, gazeteci, şair vb. belirli bir meslek ve statüye sahip olup sözün yanı sıra yazıyla kendini daha çok ifade etmiştir. Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla yurt içinde ya da yurt dışında olsalar da -Jön Türkler gibi- kullandıkları üslupla kısmen tabanı etkisi altına alarak iktidar veya saltanat değişmelerine dahi vasıta olabilmışlerdir. Ancak serbest meslek mensubu olan dönemin aydını, zamanla bürokrasi ve askeriye ile birleşmiştir. Neticede Tanzimat sonrası dönemi aydınları, halka tesir etme konusunda *devlet zoru* kullandıklarından, halkı cahil kabul ederek değişmesi ve sürekli yola, hizaya sokulması gereken yığın gibi gördüklerinden halk nezdinde kendilerine karşı antipati oluşmuştur. Söz konusu bürokrat ve asker tipi aydın, taban ve tavan arasında süregiden

⁶⁶³ ÜLGENER, "Aydın Meseleleri", *Makaleler*, s. 520.

⁶⁶⁴ ÜLGENER, "Aydın Meseleleri", *Makaleler*, s. 526,527.

⁶⁶⁵ Bu konuda ayrıntılı tasnif için ayrıca bkz.: ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 100, 15. Dipnot.

çatışmalar oluşturmıştır. Ülgener bu durumu M. Akif'ten bir beyitle şöyle özetler: “Yıldırımlar gibi indikçe ‘beyin’den şiddet, bir yanardağ gibi fışkırdı ‘yürek’ten nefret”⁶⁶⁶ Beyin tarafı aydını, yürek tarafı halkı yani tabanı ifade etmektedir. Batı’da da aydına karşı bir soğukluk mevcuttur fakat burada söz konusu tutum, soğukluğun ötesinde hiddet ve düşmanlık içermektedir. Ülgener’in son aydın tipolojisi, Cumhuriyet sonrası sol aydındır. Sol aydın tabiri, çoğunluğun ifadesi olarak kullanılmıştır. Yani tüm aydınlar değil ama aydınların ekserisi sol cenahta toplanmıştır. Ülgener’in teorisine göre bunun nedeni; çoğu aydının antikapitalist olması ve *-bunun zorunlu gereği gibi*⁶⁶⁷ - Marxist⁶⁶⁸ sol kanada yatkın olmalarıdır.⁶⁶⁹

Olması gereken ile olan (değer/norm ve zihniyet) arasındaki ayrımı en açık bir şekilde Türk sosyal bilimlerine kazandıran Ülgener, aydınlar hususunda da benzer bir yaklaşım içindedir. Aydının toplum içinde pek çok işlevi olduğunu, bunların en önemlilerinin de; “*Kültür değişimine öncülük etmek; değişeni daha popüler ve yaygın hale getirmek; yeni bir zevkin ve üslubun öncülüğünü sürdürmek; halkın politik, sosyal tercihlerini etkilemek*”⁶⁷⁰ olduğunu ifade eder. Fakat Türk aydın tipolojisi; Tanzimat öncesi döneminde genelde kapalı kapılar ardında -kışkırtma ve doldurma içerikli- usta söz sanatlarıyla iş görerek, Tanzimat sonrası dönemde -kısa bir süre halkı ve yönetimi etkileme gücü elde etse de- asker ve bürokrat aydın olarak halk üzerinde *dediği dedik* bir tavır sergileyerek, Cumhuriyet sonrasından günümüze kadar askeriye ve bürokrasiyle direkt ilişkisini kesmiş olsa da göbek bağını devam ettirmek suretiyle onlara yakın olarak ve bunun yanı sıra farklı giyim kuşamı, saç sakal stili ve çetrefilli Türkçesiyle kendini toplumun üstünde konumlandırarak halka hep “yabancı” kalmıştır.⁶⁷¹ Tanzimat öncesinden günümüze kadar Türk aydını, bir norm olarak aydın

⁶⁶⁶ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 101., ÜLGNER, “Aydın Meseleleri”, *Makaleler*, s. 539.

⁶⁶⁷ Ülgener’e göre antikapitalist olmak Marxist olmayı gerektirmez. ÜLGNER, “Aydın Meseleleri”, *Makaleler*, s. 543,544.

⁶⁶⁸ Aydınların çoğunun neden Marxist kanatta yer aldığına dair detaylı bilgi için bkz: ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 116-121., Sayar’a göre Ülgener, siyasetle uğraşmayı bilim adamı kimliğine zarar verecek bir eylem olarak değerlendirmekteydi. Marksist düşünceye son derece saygılı ve mutedil olmasına karşın; Marksist ideolojiye karşı temkinli ve mesafeliydi. SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s.166-167.

⁶⁶⁹ ÜLGNER, “Aydın Meseleleri”, *Makaleler*, s. 537-541.

⁶⁷⁰ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 91.

⁶⁷¹ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 102,103.

profilinin gereğini hakkıyla yerine getirmemekte ya da -toplumsal zihniyet kodları neticesinde- getirememektedir.

Mardin'e göre Ülgener, Türk aydını konusunda genellikle eleştirel bir tavidir ve “aydınlarımızın tenkit işlevini bir sorumluluk çerçevesine oturtamadıklarından ya devlet işlevine ortak ya da katı Batı taklitçisi olmalarından yakınmaktadır.”⁶⁷² Bunun pek çok nedeninden biri; Tanzimat sonrası ortaya çıkan Türk aydınının, Tanzimat öncesi ulema tipolojisinin fikri geleneğinden uzak durmayı özellikle tercih etmesidir, denilebilir.⁶⁷³ Böylelikle bir çeşit köksüzlüğün pençesinde olan aydın, fikri temellerini başka toplumların özellikle Batı⁶⁷⁴ toplumlarının -kendini daha muhafazakâr niteleyen aydınlar Hindistan⁶⁷⁵, Pakistan, İran- aydınlarına dayandırmak durumunda kalmışlardır. Türk toplumunun sosyo politik şartları gereği - belki zihniyeti gereği de denilebilir- fikri olarak karşı durduğu ulemaya davranışsal olarak yaklaşarak devletin yanında yer almıştır. Hem tarihine yabancılaşmış hem de

⁶⁷² MARDİN, Şerif, *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler III*, s. 260.

⁶⁷³ Tanzimat sonrası erken dönemde Jön Türkler’in değişim taleplerini meşrulaştırmak için dini referanslar kullanması konu dışında tutulmuştur. Zaten özünde bu durum ile ulemanın fikri tutumunun pek ilgisi yoktur. Ayrıca konu kapsam sınırlarını fazlaca aşacağından Türkiye’de değişim sürecinin en sancılı hususlarından biri olan “ulemadan aydına geçiş süreci” ele alınamamıştır. Bilgi için bkz: GÜNGÖR, *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*, s. 175,176., AKGÜL, *Türkiye’de Din ve Değişim: Bir Erol Güngör Çözümlemesi*, s. 151.

⁶⁷⁴ “On dokuzuncu Yüzyıl’ın başında İstanbul’da doğan epistemik cemaat, merkezi Batı’da olan bir uydu cemaattir. Merkez Batı’dadır; epistemik cemaatin önderleri oradadır; onlar yaratıcılarıdır; modern epistemik cemaatin norm ve değerleri, standartları, dili, ‘doğruları’, amaçları, problem ve olguları, stratejileri, gelenekleri orada bu entelektüel önderler tarafından inşa edilir. İstanbul’da doğan epistemik cemaat, ‘çevre’dedir ve bu nedenle bir uydu epistemik cemaattir; mensupları yaratıcılar değil, tekrarlayıcılarıdır. Merkezde inşa edilen değer ve normlara, amaçlara, ilgilere, dogma ve inançlara bağlıdır.” ARSLAN, Hüsamettin, *Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*, s. 201,202.

⁶⁷⁵ İran, kadim bir medeniyete ve düşünce geleneğine sahip olması hasebiyle Hindistan ve Pakistan gibi ülkeler de sömürgeci Batı toplumlarıyla etkileşime daha çok girmiş olma ve onların eğitim formasyonlarından etkilenmiş olmakla Türk toplumuna göre daha etkili, karizmatik özellikler taşıyan aydınlar, ilim insanları ortaya çıkarmıştır. Bir örnek verecek olursak; Güngör: “Hint Müslümanları gerçekten, yakın zamana kadar, İslâm düşüncesini en iyi temsil eden aydınlar çıkarmışlardır. Orada düşünce hayatındaki bu parlaklığın başlıca sebeplerinden biri, hiç şüphesiz, Hint Müslümanlarının modern ilim ve tefekkürü öğrenmek bakımından öbür Müslüman ülkeler aydınlarından daha şanslı olmalarıdır. İngiliz eğitimi bu memlekette gayrimüslim Hintliler gibi Müslüman unsurunun da zihin formasyonu üzerinde çok müspet tesirler yapmıştır. Fakat bu eğitimin tesirli oluşunun bir başka önemli sebebi, müstemleke idaresinin mahallî kültürlerle karşı son derece müsâmahakâr bir tavır takınmasıdır. Hint Müslümanları sömürge idaresine karşı çeşitli protestoları dolayısıyla takibata uğramışlar, aralarında önemli hapis cezaları alanlar olmuştu; fakat bunlardan hiçbiri okumaktan, okunmaktan ve yazmaktan alıkonmamış, İslâm cemaatinin bütün müesseseleri dış müdahaleye uğramadan faaliyete devam edebilmişti. Bugün de İslâm ülkeleri içinde en parlak ilim ve fikir adamları Hint-Pakistan Müslümanları arasından çıkmaktadır.” Demek suretiyle özgür düşünce ortamının ülkelerin fikri ilerleyişinde ne derece önemli olduğunu ifade etmiştir. GÜNGÖR, *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*, s. 170.

kendi geleceğini devletin geleceğine bağlamıştır. Otorite gölgesinde çoğu zaman onun söylem ve eylemlerini meşrulaştırma işlevi görerek statüsünü korumuştur. Bu durumda aydın, kendi misyonuna ihanet etmiştir.

Toplumsal beklentiler dolayısıyla kitle, genellikle aydını her türlü geri kafalıktan, bozulmuşluktan, yozluktan ve dağınıklıktan uzak zanneder.⁶⁷⁶ Oysa aydın da -her ne kadar öyle olmadığı için aydın sıfatını kazanıyor olsa da- insan olması hasebiyle bazı çıkar ilişkileri neticesinde sorumluluğunu yerine getirmeyebilir.

Toplumsal sorumluluklarını yerine getirmeyen aydın sınıfı için “*aydın ihaneti*”⁶⁷⁷ kavramı gündeme gelmektedir. *Aydınların ihaneti* kavramını ilk kullanan kişi Fransız düşünür Julien Benda’dır. Benda, modern medeniyetin yaşadığı yıkımın temelinde (müdahene-i aliman) ulemanın ihanetini görmüştür.⁶⁷⁸ Aynı isimli kitabında o, aydınların sistematik muhalefetiyle karşılaşmayan yöneticilerin halka zulmettiğini ve diktatör vaziyeti aldıklarını oysa 19. yy.’a kadar Avrupa tarihinde bunun pek vaki olmadığını ifade etmiştir.⁶⁷⁹ Özellikle I. Dünya Savaşı yıllarında “*muharip ülkelerin hemen hepsinde aydınların rolü ve vebali hatırlardadır: Kendi ülkelerinin emperyalizmine haklı gerekçeler icat etmek; savaşı ‘rasyonalize’ etmek. Karşı tarafı, fikriyatına ve kutsal bildiği değerlere varıncaya kötöleyerek tansiyonu devamlı yüksek tutmak! Almanya ve İngiltere ölüm dirim savaşını sürdürürken, tarafları kahramanlar ve tüccarlar (Helden und Händler) ikilisi halinde karşı karşıya koymak hafifliği Almanya’da anlı şanlı ilim adamlarına ve kürsü sahiplerine kadar uzanmaktan geri kalmamıştır. Kötüleme yarışında karşı taraftakilerin de geri kaldıkları elbette söylenemez. Nasyonal Sosyalizme ve ırkçı doktrine gerekçe bulmakta yine bir kısım aydınların yüklendikleri vebal politikacınıninkinden daha hafif olmamıştır.*”⁶⁸⁰ diyen Ülgener, el ele veren aydınların ve politikacıların -tabiri mümkünse- dünyanın kaderini nasıl olumsuz şekilde değiştirebileceklerine işaret etmiştir. Bu durum aydın-politikacı iş birliğinin ne derece müspet neticeler ortaya koyabileceğinin de karşı ispatı olarak görülebilir.

⁶⁷⁶ ŞERİATİ, *Kapitalizm*, s. 22.

⁶⁷⁷ KIRMAN, *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, s. 35.

⁶⁷⁸ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 104.

⁶⁷⁹ MARDİN, Şerif, *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler III*, s. 296.

⁶⁸⁰ ÜLGNER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 104.

Ülgener, “*hırçın aydın ile hırslı alimin aynı kişilik içinde yan yana gel[mesi]*”⁶⁸¹ neticesinde tahrip gücünün büyük boyutlara ulaştığı tezvir⁶⁸² ve ihanet durumlarının söz konusu olduğunu fikir ve edebiyat tarihimizden bazı beyitlerle de ortaya koymuştur. Bunlardan biri; İzzet Molla’nın “*Meşhurdur ki fisk ile olmaz cihan harab, Eyler onu müdahane-i âliman harab*”⁶⁸³ beytidir. Tanzimat öncesi sosyo politik ortamda, iletişim araçlarının yaygın olmadığı durumda kulaklara fısıldanan, perde arkasından yapılan tezvir ve ihanetin günümüz aydınları ile bağlantısı ilk bakışta birbiriyle bağdaşmıyor görünebilir. Fakat Ülgener: “*‘Müdahane’ hiçbir zaman kalkmamış, olsa olsa şekil ve muhatap değiştirmiştir. Tek şahsa veya onun başını çektiği ikbal kervanına yaranma yerini burada sınırları belli olmayan kolektif bir varlığa ‘müdahane’ halini almıştır. İşçiye, sendikalara, öğrenci örgütlerine, seçmen kütlesine, henüz tam şekillenmemiş bir okuyucu çevresine yanaşma ve yaslanma!*”⁶⁸⁴ şeklinde bir açıklamayla her dönemin sosyo ekonomik/sosyo politik şartları çerçevesinde aydınların ihanetini sürdürebileceğini -konunun devamında idealist aydınlara hakkını teslim ederek- ifade etmiştir. Fakat onun için dönemin en büyük aydın ihaneti; bir bilim insanının -hele de üniversite hocası ve öğreticilik sıfatı olan biriye- kişisel kin ve ihtiraslarının üstüne “ilim diyor ki...” yaftasını ilâştirerek saf ve kendisine inanmaya hazır kitleyi etkilemesidir. Bu kişi en az ihtiraslarının kavgasını ölçsüz ve açıkça sergileyen bir politikacı kadar ve belki ondan daha çok zalimdir.⁶⁸⁵ Çünkü “*dershane kürsüsünden söylenen miting alanında söylenenden çok daha etkilidir.*”⁶⁸⁶

Cumhuriyet Türkiye’si’nin nereye gittiğinden çok nereden geldiği üzerine eğilen⁶⁸⁷ Ülgener’e göre; gidilecek yolu tayin edebilmek için gelinen yolun alt ve üst yapısıyla, yani madde ve mana yönüyle, somut gerçekleri ve bu gerçekleri oluşturan

⁶⁸¹ ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 133.

⁶⁸² “Tezvir, yalan dolana hakikat ve hakseverlik süsü vermek demek! İyi kötü kötüyü iyi göstermek; zalimi mazlum mazlumu zalim olarak takdim etmek!” demektir. ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 132.

⁶⁸³ ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 134.

⁶⁸⁴ ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 135.

⁶⁸⁵ ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 126.

⁶⁸⁶ ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, s. 130.

⁶⁸⁷ BAYRAKTUTAN, “‘Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme’ Üzerine...”, s. 416.

zihniyet yapısıyla bilinmesi gerekir çünkü ancak bundan hareketle bazı değişimler gerçekleştirilebilecektir.

Ülgener'e göre aydın, kültür değişmelerinde -bakış açısına göre- ya başlı başına yaratıcı ve yapıcı ya da tahripkâr ve yıkıcı bir güçtür.⁶⁸⁸ Dinamik bir kuvvete sahip olan aydın hem başkalarının davranışlarından etkilenen hem de başkalarının davranışlarını etkileyendir.⁶⁸⁹ Bu bağlamda o, kendini aydın olarak nitelememektedir. Çünkü ona göre aydın, aksiyon insanıdır.⁶⁹⁰ Öğrenci hareketleriyle siyaset mekanizmasının işlettirildiği 1960'lı yıllarda Ülgener'in bilimsel tarafsızlığı savunması ve bu dönemi *Slogan Çağı ve İzm'ler Savaşı*⁶⁹¹ olarak niteleyerek bir üst pencereden olaylara bakmaya çalışması, onu dönemin ideolojik kamplarının dışında bırakmış, kendi entelektüel dünyasında yalnızlaştırmıştır. Fakat yukarıda tanımlanan aydın kavramının içeriği söz konusu olduğunda; dönemini çok iyi analiz ederek sorunları teşhis edebilmek, -kendi bir reçete sunmasa da- öne sürülen görüşleri eleştirerek bu yönde değişime katkı sunabilmek ve bilim insanı yönüyle de duruşu ve tavrını net ortaya koyabilmek noktasında Ülgener, gerçek anlamda bir Türk aydınıdır.

⁶⁸⁸ ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 86,87.

⁶⁸⁹ ÜLGENER, *Zihniyet, Aydınlar ve İzm'ler*, s. 91.

⁶⁹⁰ Sayar'ın aktardığına göre Ülgener, kendini aydın olarak tanımlamamaktadır. “Sabri Bey, Edward Schils'den hareketle kimin aydın olup olmadığını şöyle açıkladı: Eğer bir kimse gündelik hayatta aksiyona bulaşmamış ise ona aydın denilemeyeceğini, buna göre kendisinin veya J. A. Schumpeter'in aydın olmadığını ifade etti.” SAYAR, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s. 100, 1. Dipnot.

⁶⁹¹ Bkz: ÜLGENER, Sabri F., “Slogan Çağı ve İzm'ler Savaşı”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016, s. 614-630.

SONUÇ

Zihniyet, birey ve toplum yaşamını toptan etkileyen bir olgudur. Bireyin ana-baballığı, vatandaşlığı, mesleki tutumu, akrabalık ilişkileri hatta din algısı vb. belirli bir zihniyet çerçevesinde şekillenir. Aynı şekilde toplumun da olay ve durumlar karşısında sergilediğı tutumlar, din ve dindarlık algısı, eğitime, siyasete, kültüre, çevre ve doğaya yaklaşımı vb. her biri belirli bir zihniyetin yansımasıdır. Kısaca zihniyet; doğal ihtiyaçlar (açlık, susuzluk, korunma vb.) dışında insanın tüm yaşamında mündemiçtir. Hatta söz konusu temel ihtiyaçların giderilme biçiminde dahi bireyin ya da toplumun zihniyet unsurlarına rastlanır.

Zihniyet gibi kapsamlı bir konunun Türk Sosyal Bilimleri'nde bilimsel düzlemde ele alınmasının Ülgener vasıtasıyla gerçekleştiğı görülmektedir. Dönemin konjoktürü çerçevesinde; kendine özgü bir medeniyet ve değer sistemine sahip olan Türk toplumu, sahip olduğı tüm maddi-manevi varlık ve değer alanlarını, modernleşme sürecinin açık ya da örtük dayatmaları karşısında sorgulamaya tabi tutmuştur. Bunun sonucunda ortaya çıkan zorunlu değişmeler toplumda sancılı süreçlerin yaşanmasına neden olmuştur. Söz konusu değişimlerin nasıl, ne yönde, hangi hızda gerçekleştiğı ya da gerçekleşemediğı sorununa iktisadi açıdan yaklaşan Ülgener; iktisat gibi rasyonel bir davranışın arkasında -din başta olmak üzere- irrasyonel sebeplerin olduğı gerçeğini ortaya koymuştur. Onun bu yaklaşımı iktisadın yanı sıra sosyoloji, tarih ve edebiyata uzanan bir düzlemde çözümlemeler sunmasını sağlamıştır. Dolayısıyla ele aldığı meselelerin özünde din, değişim ve özellikle zihniyet olguları doğrudan ya da dolaylı temel konular olarak karşımıza çıkmaktadır.

Türk toplumunun modernleşme serüveni uzun yıllardır devam etmektedir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kadar tüm süreçlerde öne çıkan geri kalmışlık sorununu Ülgener, kendine özgü yorumuyla ele almış ve Weber'den iktibas ettiğı yöntemi Osmanlı-Türk toplumuna uyarlayarak buradan hareketle Doğı toplumlarının niçin geri kaldığının çözümlemesini yapmıştır. Ülgener, bilimsel yaklaşımında en fazla Weber'den etkilenmiştir. Weber'e ulaşmasında 1933 Üniversite Reformu ile Türkiye'ye davet edilen ve Hitler rejiminin baskısından kurtulmak için Türkiye'ye iltica eden yabancı akademisyenlerin, özellikle de Rüstow'un payı büyüktür. Ancak Ülgener, Weber'in yöntem anlayışını tümüyle kabul etmemiş, bazı noktalarda onu

eleştirirken bazı noktalarda da onun yönteminin üzerine çıkmıştır. O, homo economicusun edimlerini tek bir faktöre indirgeyen Weber'in aksine "iktisat zihniyeti" kavramını ortaya koyarak iktisadi davranışın arkasındaki diğer amillere de vurgu yapmıştır. Alman sosyal bilimler geleneğinin anlayıcı/yorumlayıcı yöntemini Türk sosyal bilimlerine kazandıran Ülgener'in özgün çalışmalarını ortaya koymasında bir buçuk yıl boyunca Harvard'da yaptığı çalışmalar ve ders aldığı hocaların etkisi de büyüktür.

Ülgener, ilerleme odaklı modernitenin özellikle Doğu toplumları üzerinde kontrol edilemez düzensiz değişme mekanizmaları ortaya çıkardığını ifade eder. Her toplumun geçmişi, habitusu, tortuları, kolektif şuuru kısaca zihniyet dünyası farklıdır. Söz konusu zihniyet alt yapısında gerçekleşen değişimin, zaman ve mekân boyutunun yanı sıra şekli yani cebri ya da serbest olması da değişimin yönü ve hızına etki eden en önemli faktördür. Türk toplumunun değişme serüveninin başlangıcı, büyük bir imparatorluğun çöküşüne geçme ve sonrasında ayakta kalmaya çalıştığı dönemlere denk gelmektedir. Bu nedenle değişim bu topraklarda daha çok dağılma, bozulma, çözülme gibi olumsuz manalarla özdeşleşmiş, eldeki kazanımları kaybetme olarak görülmüştür. Fakat Ülgener'e göre asıl bu yaklaşım çözülme zihniyetini doğurmuştur. Kendini korumaya alan toplumsal zihniyet içe kapanmış, eski olana eski olduğu derecede kıymet biçilerek yapılan güzellemler "Osmanlı ütopyası" ortaya çıkarmıştır. Bu yaklaşım Türk toplumunu dönemin gerçekliğinden uzaklaştırmış; "ortaçağlaşma"ya sürüklemiştir. Ülgener'e göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne farklı yön ve ölçeklerde devreden ortaçağlaşma ve çözülme zihniyetinin bu denli kalıcı etkisinde din anlayışının rolü büyüktür. Çünkü çöküş döneminde özellikle halk için bir istinatgâh olan tasavvufi öğretilerden pasif/zahit zihniyeti temsil eden Batınîlik yükselişe geçmiştir. "Bir lokma bir hırka" anlayışı, kadercilik, çalışma ve kazanmayı küçümseme, dünyayı adeta yok sayıp sırf ahiret için yaşama ve bununla birlikte gelen atalet, Türk toplumunun geri kalmışlığının önemli zihniyet açmazları olarak öne çıkmaktadır. Batı'da ise din faktörü bambaşka işlev görerek ilerlemenin itici gücü olmuştur. Reformla ortaya çıkan Protestanlık, Ortodoks Hristiyanlığı radikal bir şekilde yorumlayarak bireyin kurtuluşunu kendi sorumluluğuna bağlamıştır. Bunun yolunun da toplumsal fayda için çalışmaktan ancak çalıştığının hepsini harcamayıp gelecek nesiller için sermaye olarak saklamaktan geçtiğini yani kurtuluşun bu dünyaya

çok verip az alarak aktif/riyazi bir zihniyetle mümkün olabileceğini salık vermiştir. Hatta bu dünyada en başarılı, zengin kim ise Tanrı'nın en sevdiği de odur. Dünyevi başarı, iktidar ve zenginlik, kişinin ahiretteki kurtuluşluğunun sembolüdür. Bu bağlamda Ülgener, aynı dinin farklı toplumlarda farklı tezahürler göstermesinin ardındaki nedenin zihniyet faktörü olduğunu ifade etmiştir. Ona göre din, tek başına bir norm olarak birey ya da toplum yaşamında topyekûn etkili değildir. Bireyin toplumsal, kültürel, sosyal, ekonomik sermayesi üzerinden bir anlam çerçevesi oluşturan din; toplumsal hafızada da belirli bir yaşanmışlık üzerinden etkili olur. Bu bağlamda zihniyetle mezcolmuş din -ki buna yaşanan din de denir- aynı normlara sahip olsa da farklı toplumsal yapılarda farklı yorumlarla farklı görünümsergileyebilmektedir.

Metodolojik olarak Weber'den esinlenen Ülgener, onun İslam dini ve Müslümanlar ile ilgili çözümlemelerini yerinde bulmamıştır. Weber, Protestanlığın kapitalizme gerekli insan gücü ve ahlaki alt yapıyı sunarak adeta ona ruh verdiğini ifade etmiştir. Diğer din ve mezheplere nispetle Protestanlar mesleki ahlaki önemseyen, iktisadi ve idari yönden gelişmiş, güçlü toplumsal yapılar oluşturmuşlardır. Bunun benzeri bir dönüşümün Doğu toplumları ve özellikle Müslümanlar söz konusu olduğunda belirli gerekçeler ileri sürerek mümkün olmadığını iddia eden Weber'in tezine Ülgener karşı çıkar. Ülgener'e göre İslam kapitalizme karşı değildir. İslam ekonomik, sosyal, siyasal anlamda denge politikası izleyerek orta yol peşindedir. Ona göre başlarda Türk-İslam medeniyeti liberal ferdiyetçi bir anlayışa sahipken zamanla skolastik orta çağ düşünce tarzı hâkim olmuştur. Bu noktada diğer etkenlerle birlikte dünyayı fani ve hor gören, öteki aleme endeksli Batınî zihniyetin rolü büyüktür. Söz konusu zihniyet maddeye dokunamamakta, dünya hayatında bilinçli ve istekli tasarrufta bulunmamaktadır. Bu hâkim zihniyet, topluma ataleti yerleştirmiş ve meşrulaştırmıştır. Ancak Ülgener, Protestanlığın Batı'da gördüğü işlevi Türk/İslam toplumlarında görececek, aktif/riyazi anlayışı yerleştirecek diğer bir tasavvufi akıma vurgu yapar: Melamilik. Melamiler, dini vecibeleri yerine getirmenin yanı sıra dünyanın da mamur edilmesi gerektiğine inanırlar. İşte "hiç ölmeyecekmiş gibi dünya için yarın ölecekmiş gibi ahiret için çalışanlar" bunlardır. Söz konusu yaklaşım insanın çalışması ile kendi insani özellikleri arasında bir denge kurmakta ne tamamen çalışmayı küçümsemekte ne de

çalışma uğruna karoşi (çok çalışma nedeniyle ölüm) durumuna gelecek kadar kendine yabancılaştırmaktadır. Ancak sayıları az olan ve halka çok inemeyen bu anlayış, Batınî-Melami dikotomisinin yenik cenahıdır. Şu hâlde Ülgener, aktif/riyazi zihniyetin Doğu toplumlarını/Müslümanları ileri taşıyacak gerekli kodlara sahip olduğu kanaatinde olup bu kodları harekete geçirecek ve yaygınlaştırarak bir zihniyet oluşturacak enstrümanlara ihtiyaç olduğu sonucuna varmıştır.

Değişimle kol kola yol alan zihniyet, bazen değişimi gerçekleştirirken bazen de değişimle kendisi değişir. Din de değişimi etkileyerek ya da değişimden etkilenecek zihniyetin alt yapısında kendine temel bir yer edinir. Bu bağlamda Ülgener, Müslüman toplumları için ümitvardır ve geri kalmışlığa neden olan çözülme zihniyetinin değişebileceğine inanmaktadır. O, Weber'in öne sürdüğü; İslam'ın "savaşçılar dini" olduğu, tüm sermayesini "ganimet ekonomisi"nden elde ettiği, bunun yanı sıra yönetim şeklinin patrimonyal olduğu ve bu nedenlerle asla kapitalistleşmeyeceğine dair çözümlemelerine katılmaz. Ülgener perspektifine göre; henüz endüstri devriminin yaşanmadığı, sistemli kapitalizmin ortaya çıkmadığı bir dönem hakkında yapılan analizlerde, İslam toplumu özelinde "savaşçı dini, ganimet ekonomisi" gibi tek yönlü ve keskin tanımlar kabul edilemez. Dönemin ruhu zaten böyle bir yaşam tarzı ve anlayışı için uygunken, tarıma elverişli olmayan bir coğrafyada ticaretin daha fazla öne çıkması üstelik bundan daha kısa vadede daha çok gelir sağlayan ganimet üzerine bir ekonomi, olağan ve hatta rasyonalist sayılabilir. Bu anlamda da İslam'ın geri kalmış bir din değil, özünde dönemin şartlarına ayak uyduran dinamik bir din olduğu sonucuna varılabilir. Ayrıca şu konuya da işaret edilebilir ki; kapitalizm, tarihi süreç içinde insanlığın ürettiği bir ekonomik düzlem değişikliğidir. Şu an en kullanışlı sistem olarak varlığını sürdürse de zamanla işlevselliğini yitirebilir ya da sürdürülemez hale gelebilir. Dolayısıyla insanlık, daha iyi üretim ve tüketim biçimlerini bulacak potansiyele her zaman sahiptir. Böyle bir sistem değişikliğinde tüm dinlerde olduğu gibi İslam'da da yeni ekonomik sistemin imkânı konusu gündeme gelecektir. Burada yakalanması gereken husus, İslam'ın dinamikliğidir ve geri kalmışlığa neden olanın da bu dinamikliğin dondurulmuş olduğu gerçeğidir.

Ülgener'e göre ilk ve öz haliyle İslam, yenilikçi bir karaktere sahipken sonradan içtihat kapısının kapanmasıyla katı ortodoksiye dönüşmüştür. Yani yoğun bir şekilde muhafazakarlaşarak şekilciliğe bürünmüş ve değişimlere sert dirençler

göstermiştir. Dönemin konjoktürü gereği yaşanması gereken değişimler dine ihanet, onu tahrif gibi görülmüştür. Ancak İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed'in (s.a.v.) eski dünya ile yeni dünya arasında aracı olduğu görülmektedir. Yani o, vahyin kaynağı noktasında eski dünyaya, vahyin ruhu noktasında da yeni dünyaya bağlıdır. Nübüvvetin onunla nihayeti, yaşamın kemal derecesinin mebedidir; müntehası değildir. Böylelikle Müslümanlar'ın, bu kemal noktasından hareketle daha mükemmeli arama uğraşları Hz. Peygamber'in açtığı çığırı devam ettirmekle onun sünnetine tabi olmaktır; onun din adına getirdiklerine ihanet değildir. Ülgener'e göre dinin ruhuna uygun olmayan şekilci ve sathi din algısı, Müslüman toplumların ilerlemesinin önündeki en büyük engeldir.

Her toplum, verili şartları içinde kendi çıkış yolunu bulmalıdır; bunun ön şartı da o toplumun gerçekleriyle yüzleşmesidir. Koruması gereken temel değerleri koruma cesareti göstermesi, değiştirmesi gereken şeyleri değiştirmekten de korkmaması gerekir. Bu noktada muhafazakarlık ile asrilik arasında denge kurulmalıdır. Eski olan her şey kötü olmadığı gibi yeni olan herşey de iyi değildir, ya da tam aksi. Toplumların bu tür çelişkileri aşmasında aydınlara çok iş düşmektedir. Esasında aydın da toplumun zihniyetinden bağımsız değildir. Söz konusu zihniyetle uyuşan taraflarıyla da kökten değişmesi gerektiğini düşündüğü unsurlarıyla da reformize edilmesi için uğraştığı yanlarıyla da o toplumun ürünüdür ve o zihniyetle hemhâldir. Onun diğer insanlardan farkı, olaylara daha rasyonalist yaklaşarak varsa sorunları tespit edebilmek, mümkünse çözüm önerisi sunabilmek ya da sunulan çözümleri analiz edebilmektir. Ülgener'in, içinde yetiştiği toplumu en iyi şekilde analiz ettiği ve dönemin gerçekleriyle toplumu yüzleştirdiği görülmektedir.

Toplumsal zemin -zihinsel, ekonomik, kültürel, dinsel vb. yönden- hazır olmadığına istenen değişimler gerçekleşmemektedir. Bu noktada aydınların önderliğine ihtiyaç vardır. Ülgener; aydını, öncülüğünü yapmak üzere yola çıktığı toplumla ilişkileri bağlamında incelemiştir. Dönemin şartlarında aydınların üzerlerine düşen görevleri yerine getirmediklerine, Türk toplumundaki kamplaşmayı derinleştirdiklerine dair tespitlerde bulunmuştur. Ülgener'e göre aydınlar, toplumu kutuplaştıracak her türlü söz ve eylemden uzak durarak kuşatıcı olmalı ve toplumsal faydayı göz önünde bulundurarak topluma yol göstermeleriyle misyonlarını yerine getirmelidirler.

Son tahlilde Ülgener, değişimin bir toplumsal yasa olarak sürekli var olacağını, bu değişimi etkileyen pek çok unsur bulunduğunu, bu unsurların en önemlisinin de zihniyet olduğunu ifade etmiştir. Her sosyal davranışın arkasındaki manevi amil olan zihniyetin değişmesiyle toplumların tarihi seyirlerinin de değiştğini, toplumları geri bırakan ya da ileri taşıyan hususun bu noktada düğümlendiğini ortaya koymuştur. Bu çözümlemeden hareketle çalışmada, doğal seleksiyonda güçlü olanın hayatta kalmasına benzer şekilde, toplumsal seleksiyonda da dönemin ruhunu yakalayarak kendilerini buna göre yeniden biçimlendiren zihniyet yapılarının güçlü toplumlar ortaya çıkardığı sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- AKBULUT, Ahmet, *Sahabe Dönemi İktidar Kavgası: Alevi Sünni Ayrışmasının Arka Planı*, Otto Mak Grup Medya Pro. Rek. Yay. A.Ş., Ankara, 2018.
- AKGÜL, Mehmet, *Türkiye’de Din ve Değişim: Bir Erol Güngör Çözümlemesi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2002.
- AKTAY, Yasin, “Temeller ve Tanımlar”, *Din ve Toplum*, Ed. AKTAY, Yasin, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2991, Eskişehir, 2019.
- ARON, Raymond, *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri*, Çev.: ALEMDAR, Korkmaz, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2017.
- ARSLAN, Hüsamettin, *Epistemik Cemaat Bir Bilim Sosyolojisi Denemesi*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2019.
- AUSTRUY, Jacques, *Kapitalizm, Marksizm ve İslam*, Çev. GÜNER, Agah Oktay, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- AYGÜL, Hasan Hüseyin, *Zihniyet, Din ve İktisat Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplumunun İktisadi Zihniyet Dönüşümü ve Tipolojik Analizi*, Açılım Kitap, İstanbul, 2014.
- AYVERDİ, İlhan, *Asırlar Boyu Tarihi Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük 1. Cilt / A-G*, Redaksiyon – Etimoloji; Topaloğlu, Ahmet, Kubbealtı Lugatı, İstanbul, 2008.
- BARAN, Aylin Görgün, “Pratik, Kültür, Sermaye, Habitus ve Alan Teorileriyle Pierre Bourdieu Sosyolojisi”, *Sosyolojide Yakın Dönem Gelişmeler*, Ed. SUĞUR, Serap - BARAN, Aylin Görgün, Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 3852, Eskişehir, 2019.
- BARKAN, Ömer Lütfü, “İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri Üzerine”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- BAYRAKTUTAN, Yusuf, “ ‘Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme’ Üzerine...”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- BERGER, Peter, *Dinin Sosyal Gerçekliği*, Çev. COŞKUN, Ali, İnsan Yayınları, İstanbul, 1993.

- BERİŞ, H. Emrah, “Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- BOZKURT, Veysel, “Toplumsal Dönüşümün Evreleri: Pre-endüstriyel, Endüstriyel ve Post-endüstriyel Topluluklar”, *Endüstri Sosyolojisi*, Ed. BOZKURT, Veysel-SUĞUR, Nadir, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2327, Eskişehir, 2018.
- BUHARİ, *Sahih-i Buhari Tercüme ve Şerhi*, Tercüme: DAVUDOĞLU, Ahmed, Sönmez Neşriyat, 7. Cilt, İstanbul, 1978.
- ÇELİKKOL, Ömer, “Aile, Eğitim ve Sağlık”, *Aile Sosyolojisi*, Ed. ERASLAN, Levent, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 4046, Eskişehir, 2019.
- DEBBAOĞLU, Ahmet, “Geç Kalmış Bir Yazı İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- DEMİRHAN, Ahmet, “Feodalizmden Kapitalizme Dinin Ekonomik İşlevi”, *Din ve Toplum*, Ed. AKTAY, Yasin, Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2991, Eskişehir, 2019.
- DEMİRHAN, Ahmet, “Hatlar, Portreler, Çehreler ve Renkler Ortasında ‘Püriten’ ve Ülgener”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- DEYLEMİ, *Firdevs’ül Ahbar*, 3. Cilt, 1987.
- DOLGUN, Uğur, “Yeni Teknolojiler, Ekonomi ve Toplum”, *Ekonomi Sosyolojisi*, Ed. BOZKURT, Veysel-GÜNEŞ, Fatime, Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2303, Eskişehir, 2018.
- DURKHEİM, Emile, *Dini Hayatın İlk Biçimleri*, Çev. AYDIN, Fuat, Ataç Yayınları, İstanbul, 2005.
- EBÛ DÂVÛD, Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsned*, Dâru Hecr, 4. Cilt, Mısır, 1999.
- ERKAL, Mustafa E., *Sosyoloji (Toplumbilim)*, Der Yayınları, İstanbul, 2016.
- ERKAN, Hüsnü, “Ekonomi Sosyolojisinin Kuramsal Temelleri”, *EkonomiSosyolojisi*, Ed. BOZKURT, Veysel-GÜNEŞ, Fatime, Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2303, Eskişehir, 2018.
- ERUL, Bünyamin, “Veda Hutbesi”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, 42. Cilt, İstanbul, 2012.

- EVKURAN, Mehmet, “İktisat Sadece İktisat Değildir! Sabri Ülgener’in Bilimsel Zihniyeti ve Akademik Sosyolojiye Katkısı”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- EYİCE, Semavi, “Fatma Sultan Camii”, *İslâm Ansiklopedisi*, TDV, 12. Cilt, İstanbul, 1995.
- FICHTER, Joseph, *Sosyoloji Nedir?*, Çev. ÇELEBİ, Nilgün, Atilla Kitabevi, Ankara, 2001.
- FREYER, Hans, *Din Sosyolojisi*, Çev.: KALPSÜZ, Turgut, Yay. Haz.: AYAS, Rami, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016.
- FREYER, Hans, *Sosyoloji Kuramları Tarihi*, Çev. ÇAĞATAY, Yay. Haz.: AYAS, Rami, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015.
- GEERTZ, Clifford, “Kültürel Bir Sistem Olarak Din”, *Din Sosyolojisi*, Çev. AKTAY, Yasin, Der. AKTAY, Yasin-KÖKTAŞ, M. Emin, Vadi Yayınları, İstanbul, 2007.
- GIDDENS, Anthony, *Sosyoloji*, Çev. ÖZEL, Hüseyin, Yay. Haz.: GÜZEL, Cemal, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2012.
- GÜNAY, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2017.
- GÜNGÖR, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1976.
- GÜNGÖR, Erol, *Kültür Değişmesi ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1995.
- GÜNGÖR, Erol, *Dünden Bugüne Tarih- Kültür ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1999.
- GÜNGÖR, Erol, *İslam’ın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1996.
- GÜNGÖR, Erol, “Ufkumuzda Bir Aydınlık”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- İBNÜ’L-ESÎR, İzzeddin, *Üsdü’l-gâbe*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 4. Cilt, 1994.
- İBNÜ’L-ESÎR, İzzeddin *Üsdü’l-gâbe*, Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 2. Cilt, 1994.
- KALLEK, Cengiz, “İhtikâr”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, 21. Cilt, İstanbul, 2000.
- KALLEK, Cengiz, “Narh”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, 32. Cilt, İstanbul, 2006.
- KEHRER, Günter, “Din Sosyolojisi”, Çev. KÖKTAŞ, M. Emin, *Din Sosyolojisi*, Ed. AKTAY, Yasin- KÖKTAŞ, M. Emin, Vadi Yayınları, İstanbul, 2017.

- KONGAR, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.
- KÖKSAL, İsmail, “İktisat Zihniyeti”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- KIRAY, Mübeccel B., *Toplumbilim Yazıları*, Toplum Bilimleri Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1982.
- KIRAY, Mübeccel B., *Toplumsal Yapı Toplumsal Değişme*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- KIZILÇELİK, Sezgin, *Sosyoloji Teorileri’I*, Yunus Emre Grafik Tasarım ve Yayıncılık Ltd. Şti., Konya, 1994.
- KİRMAN, Mehmet Ali, *Din Sosyolojisi Sözlüğü*, Karahan Kitabevi, Adana, 2016.
- KUR’AN- KERİM, Meal: Elmalılı M. Hamdi YAZIR, Sadeleştiren: ÖZEL, Mustafa, Ayfa Basın Yayın Dağıtım, İstanbul, 2011.
- LEWİS, Bernard, *Hata Neredeydi?*, Çev. Murtaza Özeren, Kronik Kitap, İstanbul, 2020.
- LİNGS, Martin, *Hz. Muhammed’in Hayatı*, Çev. ŞİŞMAN, Nazife, İnsan Yayınları, İstanbul, 2006.
- MARDİN, Şerif, *Türkiye’de Din ve Siyaset Makaleler III*, Der.: TÜRKÖNE, Mümtaz’er, - ÖNDER, Tuncay, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.
- MARSHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev. AKINHAY, Osman – KÖMÜRCÜ, Derya, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.
- MARX, Karl - ENGELS, Friedrich, *Komünist Manifesto*, Çev. SATLIGAN, Nail, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
- MUCCIELLI, Alex, *Zihniyetler*, Çev. KOTİL, Ahmet, İletişim Yayınları Cep Üniversitesi, İstanbul, 1991.
- NEUMARK, Fritz, *Boğaziçine Sığınanlar*, Çev. BAHADIR, Şefik Alp, Kopernik Kitap, İstanbul, 2017.
- OKUMUŞ, Ejder, *Toplumsal Değişme ve Din*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003.
- OKUMUŞ, Ejder, *Dinin Meşrulaştırma Gücü*, Ark Kitapları, İstanbul, 2005.
- PARETO, Vilfredo, *Seçkinlerin Yükselişi ve Düşüşü Kuramsal Bir Sosyoloji Uygulaması*, Çev. DOĞAN, Merve Zeynep, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.

- RİTZER, George, *Sosyoloji Kuramları*, Çev. HÜLÜR, Himmet, De Ki Basım Yayım Ltd. Şti., Ankara, 2013.
- RODINSON, Maxime, *İslamiyet ve Kapitalizm*, Çev. SUDA, Orhan, Gün Yayınları, İstanbul, 1969.
- SAYAR, Ahmed Güner, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- SAYAR, Ahmed Güner, “Sabri F. Ülgener (1911-1983) Türk İktisatçı ve Sosyoloğu”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- SAYAR, Ahmed Güner, “İktisadi Liberalizm Karşısında Sabri Ülgener”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- SEMERKANDÎ, Ebü'l-Leys, *Tenbihu'l-gâfilîn*, Dâru İbn Kesîr, Dimeşk-Beyrut, 2000.
- SUĞUR, Nadir, “Fordizm ve Post-Fordizm” *Ekonomi Sosyolojisi*, Ed. BOZKURT, Veysel-GÜNEŞ, Fatime, Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2303, Eskişehir, 2018.
- SUĞUR, Serap, “Klasik Sosyolojiye Katkı II: Vilfredo Pareto ve Seçkinler Teorisi”, *Klasik Sosyoloji Tarihi*, Ed. SUĞUR, Serap, Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2685, Eskişehir, 2018.
- SUNAR, Lütfi, “Toplumsal Değişme: Kuramsal ve Kavramsal Bir Çerçeve”, *Toplumsal Değişme Kuramları*, Ed. ALTUNOĞLU, Mustafa, Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 3563, Eskişehir, 2018.
- SUYUTÎ, Camiu's-sağır, Şerheden: El-Münavi, “Feyzu'l Kadir: Şerhu'l Camii's-sağır, 2. Cilt, Tarih yok.
- ŞERİATÎ, Ali, *Kapitalizm*, Dünya Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- ŞİMŞEK, Osman, “Sabri F. Ülgener'in Zihniyet ve Girişimcilik Anlayışına Bilgi Sosyolojisi Açısından Yaklaşım”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, *Din Sosyolojisi*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1963.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, *Genel Sosyoloji Üzerine Bir Deneme*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Yayınları, Ankara, 1969.
- TAŞ, Kemaleddin, *Sosyal Bilim Paradigmaları Açısından Sosyolojik Metodoloji*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2018.

- TUNA, Orhan, “Sabri Ülgener ve İki Eseri”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişimleri Sosyal Psikoloji Bakımından Bir Tetkik*, Altınordu Yayınları, Ankara, 2018.
- TURNER, S. Bryan, *Klasik Sosyoloji*, Çev. ÇETİN, İdil, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- TURNER, Bryan S., *Max Weber ve İslam Eleştirel Bir Yaklaşım*, Çev. AKTAY, Yasin- ŞAHİN, Mehmet Murat, Vadi Kültür ve Sanat Yayıncılık A.Ş., 2019.
- TÜRK, H. Bahadır, “Sabri F. Ülgener Düşüncesinde İdeoloji Nosyonu Üzerine Eleştirel Notlar”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, *Max Weber Günümüzde ve Türkiye’de Weberci Görüşler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1985.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, *Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplum Yapısı*, Çamlıca Yayınları, İstanbul, 2004.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, *Kültür - Değişme ve Toplumsal Çözülme*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2014.
- UÇAR, Ramazan, *Güç ve Değer: İlk Dönem İslam Toplumu Üzerine Sosyolojik Bir Çözümleme*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Sosyoloji Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.
- ÜLGENER, Sabri F., *Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme*, Der Yayınları, İstanbul, 1991.
- ÜLGENER, Sabri F., *Tarihte Darlık Buhranları*, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., *Zihniyet ve Din İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “G. Kessler, ‘İçtimaiyata Başlangıç’ Makaleler, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “Alexander Rüstow: Bir Fikir ve Aksiyon İnsanın Arkasından”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.

- ÜLGENER, Sabri F., “İktisadi Hayatta Zihniyetin Rolü ve Tezahürleri”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “ ‘İktisat Felsefesi’ Tarihinde Werner Sombart’ın Yeri ve Şahsiyeti”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “İslam Hukuk ve Ahlak Kaynaklarında İktisat Siyaseti Meseleleri”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “Bugünün İktisat Felsefesi Yönünden Descartes Rasyonalizmine Bir Bakış”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “Ahmed Cevdet Paşa’nın Devlete ve İktisada Dair Düşünceleri”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “Joseph A. Schumpeter”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “Memleketimizin Milli Geliri ve İktisadi Refah Şartı”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “ ‘Gösteriş Maksudıyla İstihlak’ Meselesi ve Türkiye’nin İktisadi Gelişme ve Kalkınmasındaki Zararlı Tesirleri”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “İktisadi Yenilenmemizin Zihniyet Muhasebesi”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “Aquinoğlu Thomas yahut Thomas Aquinas”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “Kapitalizmin Tarihi Gelişimi”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “Hansen (Alvin Harvey)”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “Alvin H. Hansen (1887-1975)”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “Aydın Meseleleri”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “Calvin ve Kalvinizm”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.

- ÜLGENER, Sabri F., “Fiyat Teorisi”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- ÜLGENER, Sabri F., “Slogan Çağı ve İzm’ler Savaşı”, *Makaleler*, Hazırlayan: Sayar, Ahmed Güner, Derin Yayınları, İstanbul, 2016.
- WACH, Joachim, *Din Sosyolojisine Giriş*, Çev. İNANDI, Battal, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987.
- WALLACE, Ruth A. - WOLF, Alison, *Çağdaş Sosyoloji Kuramları*, Çev.: ELBURUZ, Leyla, AYAS, Rami, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2020.
- WEBER, Max, *Sosyoloji Yazıları*, Çev. PARLA, Taha, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- WEBER, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. KÖKTÜRK, Milay, BilgeSu Yayıncılık, Ankara, 2019.
- WILLIAMS, Robert R., “Hegel’in Geist Kavramı”, Çev. BAL, Metin, *Alman İdealizmi*, Ed. ATEŞOĞLU, Güçlü, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 2013.
- YILMAZ, Feridun, “Sabri F. Ülgener ve Liberalizm”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- YILMAZ, Murat, “Sabri Fehmi Ülgener ve Muhafazakarlık”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- YİĞİT, İsmail, “Mevali”, *İslam Ansiklopedisi*, TDV, 29. Cilt, Ankara, 2004.
- YÖRÜK, Ahmet, “Prof. Dr. Sabri F. Ülgener”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.
- ZENCİRKIRAN, Memet, “Türkiye’de Gençlik”, *Türkiye’nin Toplumsal Yapısı*, Ed. ZENCİRKIRAN, Memet, Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 3954, Eskişehir, 2019.
- ZORLU, Abdülkadir, “Sabri Ülgener’i Okumak: Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm”, Ed. YILMAZ, Murat, *Sabri Fehmi Ülgener: Küreselleşme ve Zihniyet Dünyamız*, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2011.

TEZLER

- AKSOY, Ahmet, “Sabri Ülgener Bağlamında Türkiye’de Zihniyet Dönüşümü ve İktisadi Zihniyet”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Genel Sosyoloji ve Metodoloji Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Denizli, 2018.
- ARSLAN, Pelin, “1933-1950 Yılları Arasında Türkiye’ye Gelen Alman İktisatçılar: Gerhard Kessler’in Türkiye’de Sosyal Politikaların Gelişimine Katkıları”, *Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İktisat Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2019.
- BIYIKLI, Şaban, “Zihniyet Araştırmaları Bağlamında Sabri Ülgener’in Araştırma Yöntemi ve Klasik Kaynaklarının Kritiği”, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul, 2019.
- CAN, Betül, “Pierre Bourdieu: Pratik Kuramı ve Dinsel Alan”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Isparta, 2020.
- İLHAN, Harun, “Max Weber ve Sabri Fehmi Ülgener’de İktisadi Zihniyet Analizi”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sosyoloji Ana Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul, 2014.
- ÖZKİRAZ, Ahmet, “Sabri Ülgener’de Zihniyet Analizi”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Sosyoloji Anabilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Ankara, 1999.
- SUBAŞI, Necdet, “Türk Aydınının Din Anlayışı -1980 Sonrası Örneği”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Sosyoloji Bilim Dalı, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Konya, 1995.
- UÇAR, Ramazan, “Abdullah Cevdet’te Din ve Batılılaşma”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı (Din Sosyolojisi), *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara, 1997.

MAKALELER

- ACAR, Mustafa-BİLİR, Hüsnü, “Gerçek Bir Âlim, Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 16 Sayı: 26, 2014, ss.114-122.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, “İslam Vakıf Hukukunda Terminoloji ve Gaye”, *Dünya Vakıflar Konferansı, Açılış Konuşmaları*, Ankara, 2014.
- AKSOY, Mustafa, “Kültür Sosyolojisi Açısından Nevruz Kavramı”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Sayı: 100, İstanbul, 1996, ss. 1-26.

- ARI, Yılmaz, “Toplumsal Değişim ve Din”, *Asya Studies Akademik Sosyal Araştırmalar*, Sayı:16, 2021, ss. 131-142.
- BAŞ, Muhammed Fazıl, “Gerhard Kessler’in Türkiye’deki Sosyoloji Anlayışına Katkısı”, *Sosyoloji Dergisi*, Dizi:3, Sayı:28, 2014, ss. 201-222.
- ÇAĞLAK, Uğur, “Türkiye’de Ekonomi Sosyolojisine Dair Bir Literatür Denemesi”, *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 29, 2013, ss. 99-126.
- DEMİREZEN, İsmail, “Max Weber, Kapitalizm ve İslam”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 10, Sayı 1, Haziran 2017, ss. 1-14.
- DİNÇASLAN, Mehmet, “Türkiye’de Ordoliberalist Bir İktisatçı – Filozof: Alexander Rüstow (1885-1963)”, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 46, Temmuz-Aralık, 2015, ss. 201-226.
- DÜZGÜN, Şaban Ali, “Sol İlahiyat: Dinin Sol Yorumunun İmkânı, Riskleri ve Sınırları”, *İnsan ve Toplum Dergisi*, Cilt: 4, Sayı: 7, Yıl: 2014 (Haziran), ss. 193-210.
- FİLDİŞ, Berna, “Gerhard Kessler’in Türkiye’deki Kent Sosyolojisi Çalışmalarına Katkıları”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, Cilt:12 Sayı:25, Mart 2019, ss. 254-266.
- KURUYAZICI, Nilüfer, “Farklı Bir Sürgün: 1933 Türkiye Üniversite Reformu ve Alman Bilim Adamları”, *Studien zur deutschen Sprache und Literatur (Alman Dili ve Edebiyatı Dergisi)* Cilt:0, Sayı:11, Nisan 2012, ss. 37-50.
- OKUMUŞ, Ejder, “İslam, Müslümanlar ve Toplumsal Değişim” *Tevilat*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2020, ss. 61-95.
- ÖZKİRAZ, Ahmet, “Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık -Osmanlı’dan Günümüze Yapısal Bir Çözümleme-”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 0, Sayı: 36, Mart 2007, ss. 35-59.
- SİNANOĞLU, Ahmet Faruk, “Toplumsal Değişim ve Din”, *Hikmet Yurdu*, Cilt:1, Sayı: 2, Temmuz-Aralık, 2008, ss. 23-29.
- TORUN, İshak, “Kapitalizmin Zorunlu Şartı ‘Protestan Ahlâk’”, *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 2002, ss. 89-98.
- UYANIK, Zeki - AKKAŞ, İbrahim, “ ‘Kenarda’ Kalmış ‘Merkezi’ Bir Düşünür Portresi: Sabri Ülgener”, *Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 3, Nisan 2016, ss. 49-59.
- YAVUZ, Sefer, “Konu ve Yöntem Bakımından Sabri Ülgener ve Din Sosyolojisine Katkıları”, *İslâmî İlimler Dergisi*, Cilt: 12, Sayı: 1, 2017, ss. 89-116.

YARDIMCI, Mehmet Emin – GENÇ, Sema Yılmaz, “Türkiye’de Sürgün Bir Alman Neoliberal: Wilhelm Röpke”, *Sakarya İktisat Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 1, Mart, 2016, ss. 48-58.

İNTERNET ERİŞİMLERİ

<https://islamansiklopedisi.org.tr/ruus> (01.02.2021)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Ordoliberalizm> (15.03.2021)

<https://akademikokumalar.wordpress.com/2013/12/24/david-ricardo-1772-1823/>
(04.07.2021)

https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%9Ckelere_g%C3%B6re_M%C3%BCsl%C3%B_Cman_n%C3%BCfusu (24.08.2021)

<https://sozluk.gov.tr> (30.08.2021)

<http://www.sosyalbilimlervakfi.org.tr/sozluk/epifenomen/> (14.10.2021)

https://www.youtube.com/watch?v=R_yaQn-d7Sc (20.12.2021)

https://www.kongar.org/makaleler/mak_si.php (26.12.2021)

TUNA, Orhan, “Kessler Hocanın Ölümü”, İstanbul Üniversitesi, *İktisat Fakültesi Dergisi*, ss.11-18., <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/9365>
(28.12.2021)

<https://cdn-acikogretim.istanbul.edu.tr> (12.01.2022)

<https://www.etimolojiturkce.com/kelime/potla%C3%A7> (29.01.2022)

https://tr.wikipedia.org/wiki/Skolastik_felsefe (02.02.2022)

https://tr.wikiquote.org/wiki/%C5%9Eemsi_Tebrizi#:~:text=%22D%C3%BCzenim%20bozulur%2C%20hayat%C4%B1m%C4%B1n%20alt%C4%B1%20%C3%BCst%C3%BCne,bir%20de%20%C4%B6lmek%20zaman%C4%B1...
(15.03.2022)

<https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=73316> “Abbasilerde İktisadi Yapı” Power Point sunusu, 2,3. Slayt. (12.04.2022)

<https://islamansiklopedisi.org.tr/rind> (16.04.2022)

<https://atam.gov.tr/wp-content/uploads/S%C3%96YLEV-ORJ%C4%B0NAL.pdf>
(07.07.2022)

AKYOL, Taha, “Saddam ve ‘Akıl’”, <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/taha-akyol/saddam-ve-akil-5362271?sessionid=2> (13.07.2022)

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı ve Soyadı: Esra DEMİR

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi:

1. Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (2019)
2. Anadolu Üniversitesi -AÖF- Sosyoloji Lisans Programı (2022)

Yabancı Dil(ler) ve Düzeyi

1. İngilizce: Orta
2. Arapça : Orta

İş Deneyimi

1. 2020 - : Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar

1. Uçar, R., Demir, E., Tarcın, Y. (2022). Din ve değişim bağlamında Türk toplumu, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 16(33), 225-236.